

शारंगधर संहिता वैद्यक.

त्रीजो भंड.

की० सदा इषिआ.

સારં ગ્રંથ સંહિતા.

તોહરા.

- આરંભ થકી અંત લગિ, તો આ ગ્રંથ વાણ્ય ;
- નિવિધ વ્યાપિ ઓપવનણિ, અનુભવ ઉત્તમ થાય. ૧.
- વેદક શાસ્ત્રનણિ અતિ, છે પ્રાચિન આ ગ્રંથ ;
- શિખતાં રનેહે સૂઝશે, પરમ સૂઝનો પંથ. ૨.
- અવર જંતુ નિજ રોગનાં, ઓપવ શોધી સાર ;
- નિજ તન રોગ રહિત કરે, એ આનુર્થ અપાર. ૩.
- ખણુ ગાનવિ નિજ વ્યાધીનું, ઓપવ લહે ન લેથ ;
- વણુસાડે વપુ તે થકી, કોયે શી પરમેશ. ૪.
- (મોટે) સહુ સજ્જનને, કોયે ગ્રંથ તૈયાર ;
- વાંચી વિગતેથી પછી, શોધ તનસુખ સાર. ૫.

શ્રી શાર્દૂલધર સંહિતા વૈદ્યક.

મહાવિખ્યાત શાર્દૂલધરાચાર્ય રૂપિએ વખાણવા લાયક
સંસ્કૃત સ્તોત્રોક્તિ ત્રણ ખંડમાં વૈદ્યકનો
ગ્રંથ રચેલો છે; તે મધ્યેના.

ત્રિજ્ઞ ખંડનું ગુજરાતી ભાષાંતર.

આવૃત્તિ પેહલી.

*Registered according to Act XXV of 1867 and Right of
Translation Reserved.*

છપાવનાર અને વેચનાર.

મુંબઈ કાળકાદેવીને રસ્તે રામવાડી પારો.

ઈશ્વરદાસ લાયખરીવાલા.

નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં છાપ્યું છે.

સને ૧૮૭૬.

કીમત રૂ. ૧-૪-૦

ત્રીજા ખંડની અનુક્રમણિકા.

પ્રથમ અધ્યાય.

૫૪.

પ્રથમ અધ્યાય.	૫૪.	કટલા રોગીને હાડકાનું તેલ	૫૪.
સ્નેહપાનવિધિ. ધી તેલ ઇલા-		આપવાથી ફાયદો થાય... ૫	૫
દિકના ગુણ.....	૧	સ્નેહ પીવાનો વખત.....	૫
સ્નેહ પદાર્થમાં સ્થાવર જંગ-		સ્નેહની માત્રા નાક, કાન, શ-	
મના જે બેદ ૧	૧	રીર, કાગળા, મરદન કરવા-	
સ્નેહો, એકઠા કરેથી તેના		ના સ્થાનો ૫	૫
નામ ૧	૧	સ્નેહનો ઉપયોગ ક્રીધાપછી	
સ્નેહ પીવાનો નિયમ..... ૨	૨	જુદા જુદા અનુપાનો ... ૫	૫
સ્નેહ પીધાથી કટલા દિવસે બા-		પકાવેલા ચોખા ઇલાદિક અ-	
રાકે ગળાય..... ૨	૨	નાજસાથે ધી તેલાદિક સ્નેહ	
સ્નેહોની માત્રા ૨	૨	આવાનો નેમ ૬	૬
સ્નેહોનું વજન છોડી પીધાથી		લાપશી, ખીચડીસાથે ધી તેલા-	
નવા રોગો થાય ૨	૨	દિક સ્નેહ આધાથી ફાયદો. ૬	૬
સ્નેહ પદાર્થની માત્રા કટલી		ધારોબધુ દુધ પીધાથી ધાતુ ઉ-	
આપવી તેના નિયમ..... ૩	૩	ત્પન્ન થાય ૬	૬
સ્નેહોની માત્રાના ત્રણ પ્રકારે		સ્નેહ પદાર્થ નહી જરવાથી અ-	
નામ થાયછે ૩	૩	છર્જ થાય તેના ઉપાય ... ૬	૬
સ્નેહોની અદ્ધાદિ માત્રાનો		સ્નેહાદિકથી ખીલરીતે અછર્જ	
ગુણ ૩	૩	નો ઉપાય ૭	૭
રોગોમાટે સ્નેહ માત્રાસાથે		સ્નેહ પીધાથી પિત્તનો કાપ તૂ-	
અનુપાન ૪	૪	વા વધેથી ઉપાય ૭	૭
કટલા રોગીને ધી સ્નેહ આપ-		ને માણસને સ્નેહ પીધાથી ફા-	
વાથી ફાયદો થાય..... ૪	૪	યદો ન થાય તે..... ૭	૭
કટલા રોગીને તેલ સ્નેહ આ-		કટલા રોગીને સ્નેહ પીધાથી	
પવાથી ફાયદો થાય ૪	૪	ફાયદો થાય..... ૮	૮
કટલા રોગીને માંસ સ્નેહ આ-		સ્નેહ પીધાથી તેજવાન થવાના	
પવાથી ફાયદો થાય ૪	૪	લક્ષણા ૮	૮

૫૪.

સ્નેહપાન અતિરો ક્રીધાથી થતું	
દુઃખ.....	૯
તેજહીણ માણસને તેજવાન કરવું; અને અતિ તેજવાનને તેજહીણ કરવાનો ઉપાય...	૯
સ્નેહ પદાર્થ ક્રીધાથી પ્રકૃતિ કેહવી થાય	૯
સ્નેહપાન વેળાએ પરેહીની પદાર્થો	૯

ત્રીજો અધ્યાય.

સ્નેહપાન ક્રીધાપછી, પરસેવો કાઢાડવાની વિધિના બેદ...	૧૦
પરસેવાના વિશેષ કામો.....	૧૦
વાયુકોપના ખળેથી મધ્યમ ખીન્ને ઉપાય	૧૦
રોગનું ખળ વિશેષ હોવાથી પરસેવાનો શાખ્ત ઉપાય.....	૧૧
જો રોગીના પ્રથમ પરસેવો કાઢવાની જરૂર	૧૧
સ્વેદના: કેટલા રોગને વાડકાપ કરવું	૧૧
કેટલા રોગીના સરીરનો પરસેવો પાછળથી કાઢવો	૧૨
પરસેવો કેહવી રીતે અને કેહવી જગ્યાએ કાઢવો	૧૨
પરસેવો કાઢાડવાથી કેટલા માગોએ રોગ દૂર થાય	૧૨
પરસેવો કાઢવા પછી ઢાળ થવાની પરિક્ષા	૧૨

૫૪.

કેટલા રોગીનો પરસેવો કાઢવો, લાયક ન હોય તે.....	૧૩
અદ્ય પરસેવો કાઢવાની જગ્યા. ૧૩	
અતિરો પરસેવો, નિકળવાથી દુઃખ.....	૧૩
ચાર પ્રકારે પરસેવો કાઢવાની રીત છે તેમાં ત્રાપસંસકના લક્ષણ	૧૩
હોમા સંસક નામે રોકથી પરસેવો કાઢવાના લક્ષણ ...	૧૪
ઉપનાહ સંસક નામે રોકના લક્ષણ	૧૪
મહા શાહ્યાણુ નામે રોકના પ્રયોજ	૧૬
દ્રવસંસક નામે રોકના લક્ષણ	૧૭
વધારે પરસેવો કાઢાડવાનો અટકાવ.....	૧૭
પરસેવો કાઢવાપછીના ઉપાય. ૧૮	

ત્રીજો અધ્યાય

પરસેવો કાઢવાપછી ઉલટીની વિધી.....	૧૮
ઉલટી કરાવવા લાયક રોગી	૧૮
ઉલટી ન કરાવવા લાયકના રોગી	૧૯
ઉલટી કરાવવાને કેટલા રોગી લાયક મહી.....	૨૦
ઉલટીના ઓપડ, અગાજી ખાવાના પદાર્થ.....	૨૦
ઉલટીવિષે સાદા પદાર્થ.....	૨૦
ઉલટી માટે કાઢો કરવાનું વજન	૨૦

	૫૪.
ઉલટીમાટે કાઢા પીવાને પ્રસ્થનું	
વજન	૨૧
ઉલટીમાટે ચટણી, ચાટણુ, ચૂણું	
ધૃત્વાદિકનું વજન.....	૨૧
ઉલટીવિષે ઉત્તમ મધ્યમ કનિષ્ઠ	
વજનું વજન	૨૧
ઉલટીવિષે અને સંગરા મુકવા-	
ને પ્રસ્થનું વજન.....	૨૧
ઓષડથી ઉલટીમાં કફાદિકને	
જીતવું.	૨૨
કફ ધૃત્વાદિક ઉલટીમાં પાડવાને	
ઓષડો	૨૨
ઉલટી કરાવવાને બહારના ઉ-	
પાચ	૨૨
ઉલટીના ઓષડથી નવા રોગ	
થવાના લક્ષણુ	૨૩
અતિશે ઉલટી થવાથી રોગ...	૨૩
અતિશે ઉલટી થવાપછી ઉપાચ	૨૩
અતિશે ઉલટીથી જીભ ઉંડાણુ	
બાયતો ઉપાચ	૨૩
અતિશે ઉલટીથી જીભ બહાર	
નિકળી આવે તેના ઉપાચ	૨૪
અતિશે ઉલટીએ આંખોના ડો-	
ળા ખેચાવાથી ઉપાચ.....	૨૪
દાઢીનું થુડું જખડાચ તેના	
ઉપાચ	૨૪
ઉલટી થતા લોહી પડવાથી ઉ-	
પાચ	૨૪
અતિશે ઉલટીથી ખાસ કૃતૃષા	
લાગેતો ઉપાચ.....	૨૪

	૫૪.
ઉલટીથી નિરરોગી થવાના લ-	
ક્ષણુ	૨૫
ઉલટી કરવાપછી તેઉપર પર-	
હજી	૨૫
ઉલટી સારીગીતે થવાપછી ન	
થતા રોગ	૨૫
ઉલટી ઉપર દુઃખદાયક કર્તા	
પદાર્થો.	૨૫

ચોઠો અધ્યાય

ઉલટી થવાપછી ઝાડાનું ઓષ-	
ડ ખાવાની વિધી	૨૬
ઢાળની ખીછી રીત.....	૨૭
ઢાળના ઓષડો ખાવાને સા-	
ધારણુ વખત	૨૭
ઢાળનું ઓષડ ખાવા લાયક	
રોગી	૨૭
રોગ દૂર થવાને ઢાળની ઉત્કૃ-	
ષ્ટતા	૨૭
ઢાળનું ઓષડ આપવાને નો	
રોગી લાયક ગણાય.....	૨૭
ઢાળનું ઓષડ આપવા લાયક	
રોગી ન હોય તે.....	૨૮
મૃદુ, મધ્યમ કે, કૂર કાઠનો	
નિયમ	૨૮
ઉત્તમાદિ બેદથી ઝાડાનું પ્ર-	
માણુ.....	૨૮
જીજાખના ઢાળ થવામાટે કા-	
ઢાનું વજન.....	૩૦

ઢાળ વિશે ઓપડની ચટણી,	૫૪.
ચાટણ, લાડુ ચૂર્ણનું વજન	૩૦
ઢાળના ઓપડમાં નિસોતર વા-	
પરવાની રીત	૩૦
ઢાળ થવાના ખીજા ઉપાય...	૩૦
વર્ષા રતુમાં ઢાળ લેવાને ઓ-	
પડો	૩૧
સરદ રતુમાં ઢાળના ઓપડો...	૩૧
હ્રમંત રતુમાં ઢાળના ઓપડો.	૩૧
શિશિર અને વસંતરતુમાં ઢાળ	
લેવાના ઓપડો	૩૧
શીઝ રતુમાં જીલાબ લેવાના	
ઓપડો	૩૧
શૂષ્કથી ઢાળ થવાને અભવાદિ	
લાઉવા	૩૨
જીલાબને મદત કરતાં ઉપાય...	૩૩
જીલાબનું ઓપડ આધાપછીનો	
ઉપાય	૩૩
ઓપડ આધાથી હલડી અને	
ઝાડામાં બહાર પડતી વસ્તુ.	૩૩
જીલાબનું ઓપડ આધાથી, ઢા-	
ળ સારીરીતે ન થવાથી	
રોગ	૩૩
ઓપડ આધાથી જેને સારી-	
રીતે જીલાબ ન થવાથી ઉ-	
પાય	૩૪
જીલાબના ઝાડા અતિશે થ-	
વાથી કટલા રોગ થાય ...	૩૪
ઓપડથી ઝાડા અતિશે થવા	
ભાગે તેનો ઉપાય	૩૪

ઓપડથી જીલાબ વધારે થાય તે-	૫૪.
ને બંધ કરવાને ખીજા ઉપાય	૩૪
જીલાબના ઝાડા બંધ થવાને	
ત્રીજા ઉપાય	૩૫
સારી રીતે જેને જીલાબ થવાથી	
લક્ષણ	૩૫
જીલાબનું ઓપડ આધાથી લ-	
ક્ષણ થાય	૩૫
ઢાળનું ઓપડ આધાથી કટ-	
લા પદાર્થથી દૂર રહેવું	૩૬
ઢાળનું ઓપડ આધાપછી પરે-	
હજીની જાણસો	૩૬

પાંચમો અધ્યાય.

ઝાડા, પિસાબ માર્ગે ખસ્તિની	
પિચકારી મારી રોગનું	
સોધન કરવાની વિધી. ...	૩૬
પ્રથમ અનુવાસન ખસ્તિનો પ્ર-	
કાર	૩૭
કટલા રોગી અનુવાસન ખ-	
સ્તિને લાયકે	૩૭
કટલા રોગી નિરૂદ્ધ ખસ્તિને	
લાયકે	૩૭
પિચકારીનું મુખ સુવાર્ણદિકાની	
નળીનું કરવું	૩૮
રોગીની ઉમ્મરપ્રમાણે પિચ-	
કારીની લંબાઈ	૩૮
પિચકારીની નળીના વિંધનું.	
માપ	૩૮

	૫૪
અસ્તિમાટે કેટલા જનાવરનો	
અંક કે ડુકડો કામે પડે...	૩૯
શરીરમાં એક હજાર જાતના,	
ઝિણા વિધમાં થતા રોગો	
સાફ કરવાને અસ્તિનું માપ	૩૯
અસ્તિના ગુણુ	૩૯
અસ્તિ સેવન કરવાનો વખત.	૩૯
અસ્તિમાં ઓછી કે વધારે	
માત્રા ભરેથી તેનું ફળ.....	૪૦
અસ્તિની ઉત્તમ માત્રાનું ફળ...	૪૦
સ્નેહમાં સિંધાલૂણુ ઇત્યાદિક	
મેળવવાનું વજન	૪૦
ઢાળ થવાપછી અનુવાસન અ-	
સ્તિનો પ્રકાર	૪૦
અસ્તી લગાડવા અગાજી ઉપાય.	૪૧
પિચકારી મારવાનો નેમ...	૪૧
કેટલા વખતમાં માત્રા પૂરી થાય	૪૨
પિચકારી મારવાની ક્રીયા ક્રીયા	
પછીનો ઉપાય.....	૪૨
અસ્તીકર્મ સારીરીતે થવાથી તે-	
નો ગુણુ	૪૨
સ્નેહનો વિકાર દૂર થવાને ઉ-	
પાય	૪૨
વાયુ ઇત્યાદિક રોગોમાટે પિ-	
ચકારી મારવાનો નેમ ...	૪૩
અસ્તીવોના ગુણુ	૪૩
અનુવાસન અસ્તી અને નિરૂહ	
અસ્તિને લાયકે રોગી.....	૪૪
સ્નેહ એખલોજ પાછો, બહાર	
આવે તેનો ઉપાય.....	૪૪

	૫૪.
સ્નેહ બહાર આવે નહી. તેનું	
દુઃખ અને ઉપાય	૪૪
કેટલા રોગીને સ્નેહઅસ્તિ મા-	
રેથી દુઃખ ન થાય.	૪૫
આખી રાતમાં સ્નેહ બહાર,	
પાછો નહી આવેથી ઉપાય.	૪૫
અનુવાસન અસ્તિમાટે તેજ ...	૪૫
અનુવાસન અસ્તી, અતિરો ક-	
રેથી નવા થતા રોગ ...	૪૬
અસ્તિકર્મોમાં પરેહજી.....	૪૬

છઠ્ઠો અધ્યાય

ઝાડામાર્ગે પિચકારી મારવાને	
નિરૂહઅસ્તીની વિધી	૪૬
નિરૂહઅસ્તિના ખીજ નામો...	૪૭
નિરૂહઅસ્તીમાં, કાઠા ઇત્યાદિ-	
કનો પ્રકાર.....	૪૭
કેટલા રોગી નિરૂહઅસ્તી, વિધીને	
લાયક નહી	૪૭
કેટલા રોગી નિરૂહઅસ્તી વિ-	
ધીને લાયક.....	૪૭
નિરૂહઅસ્તીની પિચકારી માર-	
વાનો પ્રકાર	૪૮
નિરૂહપાધુ બહાર નહી આવેતો	
રોધન ઓપડો.....	૪૮
નિરૂહઅસ્તિના ઉત્તમ ગુણુ થ-	
વાના લક્ષણુ	૪૯
નિરૂહઅસ્તિ સારીરીતે ન થ-	
વાના લક્ષણુ	૪૯
નિરૂહ અસ્તિ અને સ્નેહઅ-	

	૫૪.
સ્ત્રીની માત્રા પાછી બહાર	
આવવાના લક્ષણ.....	૪૯
નાળુકે ઇત્યાદિકે રોગીને, નિ-	
રૂદ્ધ અસ્તિ મારવાની રીત....	૫૦
રોગપ્રમાણે અસ્ત્રીની પિચકારી	
મારવાનો ઉપાય	૫૦
રોગનો ઉછાળો થવાની અ-	
સ્તિના ઓપડો	૫૧
રોગ દૂર કરનાર અસ્તિ	૫૧
રોગનું શોધન થવાને ઓપ-	
ડની અસ્તિ.....	૫૧
રોગનું શમન થવાની અસ્તિ...	૫૧
લેખન ઓપડોની અસ્તિ.....	૫૨
બુંદણ અસ્તિના, ધાતુ વધાર-	
નાર ઓપડો	૫૨
પિંછિલ અસ્તિ, રોગ પ્રાપ્તો	
કરવાની	૫૨
નિરૂદ્ધ માત્રાનું વળણ.....	૫૨
મધુ; તૈલક અસ્તિની વિધી ...	૫૩
દીપન અસ્તિની વિધી.....	૫૩
યુક્તરથ અસ્તિની વિધી	૫૪
સિદ્ધ અસ્તિની વિધી.....	૫૪
રોગીને અસ્તિ કર્મ કાધાપછી	
પરેહણ	૫૪

સાતમો અધ્યાય

પિસાખ માર્ગે પિચકારીની અ-	
સ્ત્રી મારવાની વિધી	૫૪
ઉમ્મરપ્રમાણે અસ્તિની માત્રા	
ભરવાનું વળન.....	૫૫

	૫૪
પુરુષોને કેમ અસ્તિ મારવી....	૫૫
શ્લિષોમાટે. અસ્તિની પિચકારી.	૫૫
બાળકોને અસ્તિ મારવાની રીત.	૫૬
શ્લિ, છોકરા, માટે પિચકારીનું	
ઓપડ અને વળન.....	૫૬
અસ્ત્રી શોધન દ્રવ્યોની વિધી.	૫૬
અસ્તિ કર્મ ઉત્તમ પ્રકારે થ-	
વાના લક્ષણ	૫૭
ગુઝમાર્ગે ફળવર્તીની અસ્તિ મુ-	
કવાનો ઉપાય	૫૭

આઠમો અધ્યાય

નાકમાં ઓપડ ઇત્યાદિક રનેહ	
નાખવાને નરથ વિધી.....	૫૮
નરથ કર્મના બે બેદો.....	૫૮
નરથ કર્મો કરવાને વખત ...	૫૮
નરથ કર્મો કરવાને વિરૂધ વ-	
ખત	૫૮
નરથ કર્મો કરવાને લાયક ત-	
થા નહી લાયક રોગી ...	૫૯
રેથક નરથ ઓપડની વિધી...	૫૯
રેથક નરથ કર્મોની હદ.....	૫૯
નરથ કર્મોમાં ઓપડનું વળન.	૬૦
રેથન નરથ કર્મોના બે બેદ	
ગુદા ગાણવા	૬૦
અવગીડન અને પ્રથમન મા-	
ત્રાનાં લક્ષણ	૬૦
રેથન અને રનેહ નરથ કર્મો-	
વિશે લાયક.....	૬૦
અવગીડન નરથને લાયક રોગી.	૬૧

	પૃષ્ઠ.
પ્રથમન નરચને લાયક રોગી.	૬૧
રેચક સંસક નરચની વિધી...	૬૧
રેચન નરચનો ખીજો ઉપાય...	૬૧
રેચન નરચનો ત્રીજો ઉપાય...	૬૨
પ્રથમન સંસક નરચ.	૬૨
ખંદણ એટલે ધાતુ વધારનાર નરચોની કલ્પના	૬૨
મર્શ સંસક નરચ, વિરેચન અ- તિરો થવાથી રોગ.....	૬૩
ખંદણ નરચો માટે લાયક ...	૬૩
પક્ષધાતકાદિક રોગો, અર્ધા- ગાદિક વાયુ ઉપર નરચ ...	૬૪
પ્રતિમર્શ નરચોના બે ટીપાની માત્રા	૬૪
ખંદુસંસક માત્રા	૬૪
પ્રતિમર્શ નરચોનો વખત.....	૬૫
પ્રતિમર્શ નરચોથી તૃપ થયે- લાના લક્ષણ	૬૫
પ્રતિમર્શ નરચોને લાયક રોગી.	૬૫
ઘડપણવિના થયેલા સફેદ પા- લનો ઉપાય.....	૬૬
નરચોની વિધી.....	૬૬
નરચકર્મો ક્રીધાપછીની અવ- સ્થા	૬૬
નરચકર્મો કરવાને સાધારણ પ્ર- કાર	૬૭
નરચકર્મો કરવાપછી પરેહજી.	૬૭
નરચકર્મોમાં, શુદ્ધાદિક કર્મોના ભેદ	૬૭
નરચકર્મોની ઉત્તમ શુદ્ધિના લ- ક્ષણ	૬૮

	પૃષ્ઠ.
નરચકર્મથી અરુપશુદ્ધિના લક્ષણ.	૮૬
નરચકર્મથી અતિશુદ્ધિના લક્ષણ.	૮૬
નરચકર્મો થોડા અથવા વધારે થવાથી ઉપાય	૮૮
અતિ નરચકર્મથી મરતક ભ- રાઈ જવાના લક્ષણ	૯૬
નરચકર્મો માટે પરેહજી	૯૬
પાંચકર્મોની સંખ્યા.	૯૯

નવમો અધ્યાય.

ધૂન્નપાન વિધી. ખીડી, ધૂપ, ધૂરી	૯૯
શમન ઇત્યાદિક ધૂરીના જીદા નામો	૭૦
ખીડીની ધૂરી આપવા લાયક નહી તેના લક્ષણ.....	૭૦
ઉપલા રોગીને ધૂન્નપાને, થતા રોગ અને તેનો ઉપાય...	૭૦
ધૂન્નપાન સેવન કરવાને ઉમ્મર.	૭૧
ધૂન્નપાનનો ઉપયોગ ક્રીધાથી પ્રતૂતી કેહવી થાય.....	૭૧
ધૂન્નપાન માટે નળી કેહવી લેવી તેની વિધી	૭૧
ધૂન્નપાન કરવાને ખીડીની વિધી.	૭૨
જીદો જીદો ધૂવાડો, ઓપડોની ખીડી બનાવવાને વિધી....	૭૩
બાળગ્રહ ઇત્યાદિક રોગ દૂર થ- વાને ધૂપ.....	૭૩
ધૂન્નપાન અથવા ધૂરીના ધૂપનું બળ	૭૪

	૫૪.
કસમો અઠયાય.	
ઓપડનો કાઢો કરી તેના કા- ગળા કરવા, ધોડું, મંજનની વિધી.....	૭૪
કટલા રોગોમાટે સ્નેહિક ઓ- પડોના કાગળા કરવા.....	૭૪
કાગળા અને ચાવવા, ચગળ- વાની વિધી.....	૭૫
ગંડૂષ અને કવળ ઓપડોનું વળન.....	૭૫
ગંડૂષના કાગળા કરવાને, રોગી- ની ઉમર અને હૃદયું પ્ર- માણુ	૭૫
કાગળા કરવાને ખીજી રીત...	૭૬
વાયુરોગોમાં સ્નેહાદિક ગંડૂષ...	૭૬
પિત્તરોગોઉપર શમન સંચક ગં- ડૂષ	૭૬
માહમાં વિધવાલા નાસૂરાદિક રોગઉપર મધુગંડૂષ.....	૭૬
ઝેર ઇત્યાદિક, અમિમાં બળે- લાને કાગળા	૭૬
દાંત હાલતા હોય તેઉપર કા- ગળા	૭૭
મુખ શોષઉપર કાગળા	૭૭
કફરોગ ઉપર કાગળા.....	૭૭
કફ અને રક્તપિત્ત રોગ ઉપર કાગળા	૭૭
મુખ પાકેલા ઉપર કાગળા ...	૭૭
જે ઓપડોના કાગળા કરવા, તેજ ઓપડ ચાવવાને, ધો- વાને વાપરવું.....	૭૮

	૫૪.
ઓપડનું કવળ ઇત્યાદિક કર- વાની વિધી.....	૭૮
પ્રતિસારણ ઇત્યાદિકનો બેદ...	૭૮
પ્રતિસારણ ચૂર્ણ વિધના રોગ ઉપર	૭૮
કાગળા ઇત્યાદિકનો પ્રયોગ, ધોડો કે ધણિ થવાના લ- ક્ષણ	૭૯
શુદ્ધ ગંડૂષના લક્ષણ	૭૯

અગિયારમો અઠયાય.

લેપ ઇત્યાદિક વિધી	૭૯
દોષધ લેપની વિધી	૮૦
દાહ શમના એટલે બળતર શમાવાનો લેપ.....	૮૦
વિપક્ષ લેપ	૮૧
„ ખીજી રીત	૮૧
અરસવા, ખુબશૂર્તી, મુખેખીલ, કાળો કાહડઉપર લેપ.....	૮૧
„ ખીજી રીત	૮૧
જીવાનીના ખીલ અથવા ફા- ડલી ઉપર ત્રણ લેપો.....	૮૨
મુખે કળાસ, અરસવા, વાંગ રો- ગોઉપર ત્રણ જાતના લેપો. ૮૨	
શરીર કાળા કાહડઉપર લેપ. ૮૨	
જીવાનીમાં મુખઉપર થતા ખીલ અથવા ફાલી ઉપર લેપ... ૮૨	
મસ્તકે તિક્ષણ વેદનાના થતા ફાડલા ઉપર લેપ.....	૮૨
„ ખીજી રીત બે લેપો. ૮૨	

૫૪.	૫૪.
મસ્તક દુખવાના રાગ રોગો. ૮૩	લોહી ઉકાળાના રક્તપિત્તાદિક
„ ખીજ તરહના લેપો... ૬૩	રોગઉપર લેપ ૮૯
ખાલખરી પડવાના, ઇંદ્રજીમ	ઉદ્દેશ એટલે વિસર્પ, ઇસપ રો-
રોગઉપર લેપ ૮૪	ગ્રોપર લેપ ૯૦
„ ખીજ રીતે બે લેપો... ૮૪	વાતવિસર્પ, આખા શરીરે વિ-
શરીરના ખાલનો વધારો થ-	ધવાલી ફાલી થવાઉપર લેપ. ૯૦
વાને લેપ ૮૪	પિત્ત વિસર્પ—, —, — ૯૦
„ ખાલ લાવવાને લેપ... ૮૪	કફ વિસર્પ—, —, — ૯૦
„ „ ખીજે લેપ ૮૪	પિત્તવાત રડતોઉપર લેપ..... ૯૧
„ „ ત્રીજી રીતે લેપ... ૮૫	નાકમાંથી લોહી વેહુનું હોય
„ કાળા ખાલ થવાને લેપ	તેઉપર લેપ..... ૯૧
એટલે કલક ૬ ૮૫	વાયુસંબંધી મસ્તક પીડાઉપર ૯૧
„ „ ખીજ રીતે ૮૫	„ ખીજ રીતે લેપ ૯૧
„ „ ત્રીજી રીતે..... ૮૫	પિત્તશિરો રોગોઉપર લેપ ૯૧
„ „ ચોઠીરીતે..... ૮૫	કફસંબંધી મસ્તક રોગઉપર લેપ. ૯૨
„ „ પાંચમી રીતે..... ૮૬	„ ખીજ રીતે ૯૨
„ ખાલ ખેરવી નાખવાને ૮૬	સૂર્યાવર્ત એટલે અર્ધા મસ્તક
„ ખીજે લેપ ૮૭	વેદનાઉપર લેપ..... ૯૨
સેફેદ કોહોડ દૂર થવાને લેપ... ૮૭	શંખક, અનંતવાત અને મ-
„ ખીજ રીતે લેપ..... ૮૭	સ્તક શૂળના રોગઉપર લેપ. ૯૨
„ ત્રીજી રીતે લેપ ૮૭	લેપોની વિધી, ખીજ રીતે તેના
દરાજ ઇત્યાદિક કુજ રોગઉપર ૮૮	બે બેદ ૯૩
„ ખીજ રીતે લેપ ૮૮	બેહુ લેપોની હંઆઈ વિષેનું
આખિલા રોગોઉપર લેપ ... ૮૮	માપ ૯૩
„ ખીજ રીતે ૮૮	બેહુ પ્રકારના લેપો કેહવી જ-
ખાલખાલ, દરાજ ઇત્યાદિક શ-	ગ્યાએ મારવો..... ૯૩
રીર સડાઉપર લેપ ૮૯	કટલા લેપો કરવાને અટકાવનું
ખરસવું, દરાજ, દાહ ઇત્યાદિક	કારણ ૯૪
ઉપર લેપ ૮૯	રાત્રે લેપ ન કરવાનું કારણ... ૯૪
„ ખીજ રીતે ૮૯	રાત્રે પ્રલેપાદિકાની વિધી ક-
	રવાને લાયક ખીન્ન ૯૪

પૃષ્ઠ.

૫

પ્રણ અથવા વિધવાળા નાસૂર	કંઈ વિદ્રધિ રોગોઉપર લેખ... ૯૯
ધત્વાદિક ગાંઠાનો રોગ દૂર	આગંતુક વિદ્રધિ રોગોઉપર ૯૯
થવાને સાત પ્રકાર ૯૪	પાત ગળગંઠો ઉપર લેખ..... ૯૯
પ્રણસંબંધી વાવૂના સોજાની	કંઈ ગળગંઠોઉપર લેખ..... ૯૯
ગાંઠોઉપર લેખ..... ૯૫	અપચી રોગોની, ગળાને થતી
પિત્ત કોપના સોજાની ગાંઠ	ગાંઠ ઉપર લેખ..... ૧૦૦
ઉપર લેખ ૯૫	ગંડમાળા, અર્ધુદ, ગળગંડની
કંઈ કોપના સોજાની ગાંઠોઉપર	ગાંઠોઉપર લેખ ૧૦૦
લેખ ૯૫	અપખાલુકાદિક, ખુંધ, સર્વે વા-
આગંતુક અને રક્તજન્ય સો-	યુના રોગોઉપર લેખ ૧૦૦
જાની ગાંઠોઉપર લેખ..... ૯૫	સ્લીપદ રોગોમાટે લેખ ૧૦૦
નાસૂર ધત્વાદિક વિધની ગાંઠો	કુરંડ એટલે અંડવૃદ્ધિના રોગો-
પકાવવાને લેખ..... ૯૬	ઉપર લેખ ૧૦૧
નાસૂર ધત્વાદિક ગાંઠો પાકેથી	પુરૂષને લિંગમાં થતો ઠાંકી
કુટવાનો લેખ ૯૬	ધત્વાદિક ઉપદંશ રોગોઉપર... ૧૦૧
„ ખીજ રીતે ૯૬	„ ખીજ રીતે..... ૧૦૧
„ ત્રીજી રીતે ૯૭	„ ત્રીજી રીતે ૧૦૧
પ્રણ એટલે નાસૂર ધત્વાદિક	અગ્નિમાં ખળેલા ઉપર લેખ... ૧૦૧
વિધ, ગાંઠાનું શોધન થવાને. ૯૭	„ ખીજ રીતે ૧૦૨
પ્રણોનું શોધન થવા અને	શ્લિષ્યોની યોનિ તંગ થવાને... ૧૦૨
રૂઝાવવા માટે લેખ ૯૭	„ ખીજ રીતે લેખ..... ૧૦૨
પ્રણસંબંધી કૃમિનામે જીવાત	પુરૂષનો લિંગ, શ્લિષ્ઠના સ્તના-
દૂર થવાને ત્રણ લેખ..... ૯૭	દિકની વૃદ્ધિ થવાને લેખ... ૧૦૨
પ્રણોનું શોધન થવા અને રૂઝ	લિંગવૃદ્ધિ થવામાટે ખીજો લેખ... ૧૦૩
આવવા માટે ખીજો લેખ... ૯૮	સ્ત્રીને જલદી ખળિત થવાને.... ૧૦૩
પેટમાં થતાં શુળ ઉપર ડૂંટીએ	શરીરના ગાત્રોસંબંધી દુર્ગંધી
લેખ ૯૮	દૂર થવાને લેખ..... ૧૦૩
વાતવિદ્રધિ નાસૂર ધત્વાદિક	„ ખીજ રીતે ૧૦૩
રોગોઉપર ૯૮	લોકોને વશ કરવાને લેખ..... ૧૦૪
પિત્ત વિદ્રધિ નાસૂર ધત્વાદિક	મસ્તકે તેલ ધસવાને આર પ્રકાર. ૧૦૪
રોગોઉપર લેખ..... ૯૮	

શિરોઅસ્તીની વિધી	૧૦૪
શિરોઅસ્તી એટલે મસ્તકે ટોપી	
મુકવાનો પ્રકાર	૧૦૪
શિરોઅસ્તી ફટલા વખતસુધી	
રાખવી તેના નિયમ.....	૧૦૫
શિરોઅસ્તી મુકવાને વખત....	૧૦૫
શિરોઅસ્તી ક્રીધાપછીની ક્રીયા. ૧૦૫	
શિરોઅસ્તિનો પ્રયોગ ક્રીધાથી	
વાયુના રોગ દૂર થાય.....	૧૦૬
કાનમાં ઓષડ નાખવાની વિધી. ૧૦૬	
કાનમાં ઓષડ નાખ્યાપછી	
ફટલા વખતસુધી રાખવું...	૧૦૬
માત્રા ગણવાની રીત.	૧૦૬
ઓષડોનો રસ, તેલ ઇત્યાદિક	
કાનમાં નાખવાને વખત...	૧૦૬
કર્ણ શૂળાદિક રોગો ઉપર ઓ-	
ષડોનો પ્રયોગ	૧૦૭
,, ખીજો પ્રયોગ.....	૧૦૭
,, ત્રીજો પ્રયોગ.....	૧૦૭
,, ચોથો પ્રયોગ.	૧૦૭
,, બધેકર રોગ ઉપર પાં-	
ચમો પ્રયોગ	૧૦૭
કર્ણશૂળો ઉપર દીપિકા તેલ...	૧૦૮
કર્ણ શૂળાદિક રોગ ઉપર સ્યો-	
નાક તેલ.	૧૦૮
કાનમાં થતા અવાજ ઉપર તેલ. ૧૦૯	
કાનમાં થતા અવાજ ઇત્યાદિક	
રોગ ઉપર તેલ.	૧૦૯
બહરાપણા ઉપર અપામાર્ગ ક્ષા-	
રનું તેલ.....	૧૦૯

કાનમાં થતા નાસુર ઇત્યાદિક	
ઉપર શંખુક તેલ	૧૧૦
કાનમાંથી પડે ઇત્યાદિક રસી	
વહે તે ઉપર ઓષડો. ...	૧૧૦
,, પંચકષાય સંસક.....	૧૧૦
વેહતા કાનના કર્ણઆવાદિક ઉ-	
પર ઓષડો.....	૧૧૦
,, ખીજો ઉપાય.....	૧૧૧
કાનમાં કૃમિનામે જીવાત દૂર	
થવાને ઉપાય.....	૧૧૧
,, ખીજો ઉપાય.	૧૧૧

બારમો અધ્યાય.

લોહી કાઢવાની વિધી.	૧૧૨
ફસ કે સંગરા ખોલવાને સાધા-	
રણ વખત	૧૧૨
લોહી ધાતુનું સ્વરૂપ	૧૧૨
લોહીમાં પૃથિવ્યાદિ પંચભૂતોના	
ગુણ	૧૧૨
લોહી ખગડવાથી રોગીના લક્ષણ ૧૧૩	
લોહીનો વધારો થઈ મસ્તકે ચ-	
ઢથી લક્ષણ.....	૧૧૩
લોહી ઘટી જવાથી રોગના	
લક્ષણ.	૧૧૩
વાયુ કાપેથી દુષ્ટ થયેલા લોહી-	
ના લક્ષણ	૧૧૩
પિત્ત કાપે લોહી ખગડેથી લક્ષણ ૧૧૪	
કફ કાપે લોહી ખગડેથી લક્ષણ ૧૧૪	
વાયુ પિત્ત, કફમાં બે કે ત્રણેથી	
ખગડેલા લોહીના લક્ષણ... ૧૧૪	

૫૪.

ઝેર ઇલાદિકથી લોહી ખગડેથી
 લક્ષણ૧૧૪
 સૂખી માણસના લોહીના લક્ષણ ૧૧૪
 લોહી કાઢવા સાચેક રોગી. ...૧૧૫
 ફેલ્લી રીતે લોહી કાઢવું તે...૧૧૫
 ફેલ્લા રોગીને સંગરાંદિકથી
 લોહી નહી કાઢવું.....૧૧૬
 વાતાદિક ત્રણ દોષોથી ખગડેણુ
 લોહી કાઢવાની રીત૧૧૬
 શિંગડા ઇલાદિકથી લોહી કા-
 ઢવાનો નેમ.૧૧૭
 રોગીના શરીરમાંથી લોહી ન
 નિકળે તેનું કારણ.....૧૧૭
 સંગરા ઇલાદિક લોહી નહી
 નિકળવાથી ઉપાય.....૧૧૭
 લોહી કાઢવા અગાજી પરેહજી. ૧૧૭
 લોહી ખહાર અતિરો આવવા
 લાગે તેનું કારણ.....૧૧૮
 લોહી વધારે નિકળે તેને અ-
 ટકાવ.૧૧૮
 ડાંભવાથી ફેલ્લા રોગ દૂર થાય. ૧૧૯
 ખરાબ લોહી સંગરાં ઇલાદિ-
 કથી ખહાર કાઢતા યોડુંક
 રાખવાની જરૂર૧૧૯
 લોહીથી શરીરાદિક ઉત્પત્તિના
 પ્રકાર૧૨૦
 લોહી કાઢવાથી રોગનો કાપ
 થાય તેનો ઉપાય.....૧૨૦
 લોહી કાઢવાપછી પરેહજી ...૧૨૦
 સંગરાં ઇલાદિક લોહી કાઢ-
 વાથી સૂખી થવાના લક્ષણ. ૧૨૦

૫૪.

લોહી કાઢવાપછી દુઃખ ઉપ-
 જાવનાર રીત૧૨૧

તેરમો અધ્યાય.

આંખોનો રોગ દૂર થવામાટે
 ઉપાય૧૨૧
 સેકનું લક્ષણ૧૨૧
 સ્નેહાદિક સેકના ભેદથી જુદા
 ત્રણ પ્રકાર.....૧૨૨
 સેકનેમાટે માત્રાની વિધી ...૧૨૨
 સેક કરવાને વખત૧૨૨
 ,, ખીજી રીતે૧૨૩
 પિત્તરક્ત અને અભિધાતુ, વા-
 ગવા ઉપર સેક.....૧૨૩
 રક્તાભિષ્પંદ રોગોઉપર સેક.. ૧૨૩
 ,, ખીજી રીતે૧૨૩
 નેત્રશૂળ દૂર થવાને સેક.....૧૨૪
 આંખોતન, આંખમાં ઓષડના
 ટીપા પાડવાના લક્ષણ ...૧૨૪
 લેખણ ઇલાદિક ઓષડના
 ટીપા નાખવાની વિધી ...૧૨૪
 વાયુ ઇલાદિક માટે ઓષડના
 ટીપા૧૨૪
 ટીપા નાખવાની માત્રાના લ-
 ક્ષણ૧૨૫
 આંખોના વાતાભિષ્પંદા રોગ-
 માટે ઓષડના ટીપાની વિધી. ૧૨૫
 વાયુરક્ત પિત્તોના અભિષ્પંદ
 રોગોઉપર ટીપા.....૧૨૫
 આંખને સંપૂર્ણ અભિષ્પંદ રો-
 ગોઉપર ટીપા.....૧૨૫

૫૪.

૫૪.

રક્તપિત્તાદિ જન્મની, ઝરતી અને
આવેલી આખમાટે ટીપા...૧૨૬
આખઉપર ઓષડાની થેપલી
મુકવાના લક્ષણ...૧૨૬
નેત્રા ભિષ્પંદ રોગોઉપર શિરો
વિરોચન ...૧૨૬
અભિમેથ રોગોઉપર ખીન્ને ઉ-
પાય ...૧૨૬
ઝરતી કે આવેલી આખનો
અભિષ્પંદો માટે વિધી ...૧૨૭
વાયુ અને પિત્તા ભિષ્પંદ ઉપર
પિંડી ...૧૨૭
પિત્તા ભિષ્પંદઉપર પિંડી...૧૨૭
સ્નેહમા એટલે કક્ષાભિષ્પંદ રો-
ગઉપર પિંડી ...૧૨૭
કક્ષાપિત્તા ભિષ્પંદાદિ રોગોઉપર
પિંડી ...૧૨૭
રક્તભિષ્પંદાદી રોગોઉપર પિંડી...૧૨૮
સોળે, ખરસલુ, ખુજલી ઇ-
ત્યાદિક ઉપર પિંડી ...૧૨૮
આખમાં અંજન અને પાપણા
બહાર લેપની વિધી ...૧૨૮
આખના સર્વે નેત્ર રોગોઉપર...૧૨૮
,, ખીજી રીતે છ પ્રકારે
જીદા જીદા લેપો...૧૨૮
,, ત્રીજી રીતે અંજન અ-
ને લેપ...૧૨૯
,, ચોઠી રીતે લેપ ...૧૨૯
આખના સફેદ ડાલાને અર્ધ
રોગઉપર લેપ ...૧૨૯

આખના ડાળાઉપરની ચામ-
ડીને થતી આંજણીનો ઉ-
પાય ...૧૩૦
આખોની તૃપ્તી થવાને તર્પણ-
નો ઉપાય ...૧૩૦
તૃપ્તી કરવાને નહીં લાયક રોગી
અને તેનો વખત...૧૩૦
,, તર્પણ, છાકલની વિધી...૧૩૧
,, તર્પણ માત્રાનું વજન ૧૩૧
,, તર્પણ વિધી સ્નેહાદિક
કર્તા, કંઈનું બળ વધેથી
ઉપાય ...૧૩૨
,, તર્પણ પ્રયોગ કેટલા
દિવસમુધી કરવું ...૧૩૨
,, તર્પણ કરેથી તૃપ્તી થ-
વાના લક્ષણ...૧૩૨
,, તર્પણ વિધી અતિરો
થવાથી લક્ષણ...૧૩૨
,, તર્પણ વિધી થોડી થ-
વાથી લક્ષણ ...૧૩૨
,, તર્પણ વિધી કરેથી આં-
ખો અતિ સ્નિગ્ધ થયેલી
અથવા ન થયેલીનો
ઉપાય ...૧૩૩
આખોના રોગમાટે પુટપાક
ઓષડાની વિધી ...૧૩૩
,, પુટપાકો સંબંધી રસના
ત્રણ જીદા બેદો...૧૩૩
,, સ્નેહનાદિ બેદોથી પુટ-
પાકનો ઉપયોગ ...૧૩૩

૫૪.

૫૪.

- ,, સ્નેહન પુટપાકની વિધી. ૧૩૪
 ,, લેપન પુટપાકની વિધી. ૧૩૪
 ,, રોપણ પુટપાકની વિધી. ૧૩૪
 આંખોનો રોગ પાકથી, અં-
 જન કરવાની વિધી ૧૩૫
 ,, અંજન કરવાનો ભેદ. ૧૩૫
 આંખમાં રોગો ગોળી ઇલાદિક
 વડીના ભેદથી ત્રણ પ્રકાર
 અંજન ૧૩૬
 ,, અંજન કરવા વિષે સા-
 ચેક નહીં તેવા રોગ. ૧૩૬
 ,, અંજન કરવાને આપ-
 ડની ગોળીનું વજન ૧૩૬
 ,, અંજન માટે ઓષડના
 રસોનું વજન ૧૩૬
 આંખમાંથી વેરેચન અંજનો
 વિષે ચૂર્ણોનું વજન ૧૩૭
 ,, સળી બનાવવાની વિધી
 અને તેનું વજન... ૧૩૭
 ,, લેખાણાદિક ઓષડો મા-
 ટે સળી..... ૧૩૭
 ,, અંજન કરવાને વખત
 અને તેની રીત..... ૧૩૭
 ,, ચંદ્રોદયાવર્તિ નામે અં-
 જનની ગોળી ૧૩૮
 આંખે કુલા, છારી, ઝાખ ઇ-
 લાદિક રોગો ઉપર લેખન
 વર્તિ ૧૩૮
 ,, ખીલ રીતે ૧૩૮
 ,, કુલા માટે લેખની ઇ-
 તવર્તિ ૧૩૮

- ,, તંદ્રા માટે લેખની વર્તિ. ૧૩૮
 આંખોના રોગ માટે રોપણી
 કુસુમિકા વર્તિ..... ૧૩૮
 રાત આંધળાનો રોગ દૂર થવા-
 ને વર્તિ ૧૪૦
 પાણી ઝરતી આંખ અને વાયુ,
 લોહી વિકાર ઉપર સ્નેહવર્તિ. ૧૪૦
 આંખો માટે રસક્રિયા ૧૪૦
 આંખોમાં પડેલા કુલા ઉપર ર-
 સક્રિયા ૧૪૦
 ઘણી ઉધ આવતી હોય તે ઉપર
 લેખની રસક્રિયા ૧૪૧
 આંખે ઝાખ અથવા અંધારા
 દૂર થવાને રસક્રિયા ૧૪૧
 સન્નિપાતાદિક રોગ ઉપર રસ-
 ક્રિયા..... ૧૪૧
 દાહાદિક બળતર ઉપર રસક્રિયા..... ૧૪૧
 આંખના પાપણના બાલ આ-
 વવાને ખુજલી, ખરસવા-
 દિક ઉપર રોપણી રસક્રિયા. ૧૪૨
 આંખોના ડાળા ચકરવકર થ-
 વાના તિમિરાદિક રોગો ઉ-
 પર રોપણી રસક્રિયા..... ૧૪૨
 આંખોના રોગ માટે પુનર્નવાના
 અનુપાનો ૧૪૨
 આંખો ઝરવાના નેત્રસાવો ઉ-
 પર રોપણી રસક્રિયા ૧૪૩
 ,, ખીલ ઉપાય ૧૪૩
 આંખો ખુશ થવા વિષે સ્નેહની
 રસક્રિયા..... ૧૪૩

૫૪.

૫૪.

શિરોત્પાત નામે ડોળાના રો-
ગો ઉપર અંજન.....૧૪૩
આંધળાપણું દૂર થવાને રસ-
ક્રિયા.....૧૪૪
આંખો માટે લેખન ચૂર્ણોનું
અંજન૧૪૪
રાતઆંધળાનો રોગ દૂર થવાને
લેખણ ચૂર્ણાંજન૧૪૪
આંખને ખુલ્લી કે મોતીઆ
ઇત્યાદિક રોગ ઉપર લેખન
ચૂર્ણાંજન૧૪૪
સર્વે નેત્ર રોગ ઉપર મૃદુ ચૂર્ણો-
જન૧૪૫
આંખોના સર્વે રોગોઉપર સૌ-
વીરાંજન.....૧૪૫
સિસાની સળીને ઓષડોના પુ-
ટો આપી, આંખમાં ફેર-
વાનું અંજન૧૪૫
,, ઉપલી સળીનું અંજન
કરેથી પરેહજી.....૧૪૬

આંખોમાં રોગ બાકી રહેવા-
થી નુકસાન.૧૪૬
આંખોના રોગ માટે પ્રત્યંજન
ચૂર્ણ૧૪૬
સર્ધનું ઇત્યાદિક એર દૂર થવાને
આંખોમાં અંજન.....૧૪૭
આંખોને હથેલીના સેકથી ફા-
યદો૧૪૭
આંખોને થંડું પાણી છીપ-
વાથી ફાયદો.....૧૪૭
આ અંધનો ગુહાર્થ૧૪૭
આ અંધનું ફળ૧૪૮
કળિયુગમાં માણસોનું આયુષ્ય
અને બુદ્ધિવિશે૧૪૮
કર્મવિપાકનો કાઠો૧૪૯
સંસકૃત, મરાઠીમાં નામો અ-
થવા ભુલચુકનો ગુજરાતી
ખુલાસો; અગર એકને બ-
દલે ખીજી વસ્તુ વાપરવા-
નો કાઠો૧૫૨

શ્રી

અથ ઉત્તરખંડ પ્રારંભઃ

અથ ત્રીજો ખંડ પ્રારંભ.

સ્નેહપાનવિધિ.

સ્નેહશ્રતુર્વિધઃ પ્રોક્તો ઘૃતં તૈલં વસા તથા ॥ મજ્જા ચ તં પિવે-
ન્મર્ત્યઃ કિંચિદમ્બુદિતે રવૌ ॥ ૧ ॥

સ્નેહ પદાર્થ ચાર પ્રકારે થાય; તેમાં ધી, તેલ, ચરખી, હાડકાનું તેલ છે; માંસ સ્નેહથી આઠ ગુણુ ધીમાં વધારે છે. માંસની ચરખીને ગર્ભ કરેથી તેનું તેલ નિકળે, તેથી તેના ગુણુ તેલ જેવો થાયછે. તે સ્નેહ રોગીએ પીવું હોય તો, પેરોઢીયે શૂરજ ઉગવાની અગાજી પીવું.

સ્નેહ પદાર્થમાં સ્થાવર જંગમ બે ભેદ.

સ્થાવર જંગમં ચૈવ દ્વિયોનિઃ સ્નેહ ઉચ્યતે ॥ તિલતૈલં સ્થાવરેષુ
જંગમેષુ ઘૃતં વરમ્ ॥ ૨ ॥

સ્થાવર એટલે સ્થીર કે ન ચાલતું; જંગમ એટલે ચાલતું એવી રીતે બે ભેદ છે. સ્થાવર પદાર્થોના સ્નેહ અનેક જાતના તેલ છે, તે આખા શરીરના ખાલે ખાલ પસરેછે; તેમાં તલનું તેલ શ્રેષ્ઠ જાણવું. જંગમ પદાર્થોમાં ધી ઇલાદિક છે, તેમાં ધી શ્રેષ્ઠ છે. એવી રીતે બે ભેદ જુદા જાણવા.

સ્નેહો, એકઠા કરેથી તેના નામ.

દ્વામ્યાં ત્રિભિશ્ચતુર્ભિસ્તૈર્યમકસ્ત્રિવૃત્તો મહાન્ ॥

ધી અને તેલ બેઠું એકઠા કરેથી તેને ચમક કહેછે. ધી, તેલ, ચરખી એકઠા થવાથી તેને ત્રિવૃત્ત કહેછે. ધી, તેલ, ચરખી, હાડકાનું તેલ; ચારે એકઠા થવાથી તેને મહાન કહેછે. એવી રીતે ત્રણ નામોના ભેદ છે.

સ્નેહ પીવાનો નિયમ.

પિબેતુ મ્યહં ચતુરહં પંચાહં ચઢહં તથા ॥ ૩ ॥

રોગ દૂર થવાને ધીની માત્રા ત્રણ દિવસ પીવી; તેલ ચાર દિવસ; ચરખીનું સ્નેહ પાંચ દિવસ; હાડકાનું તેલ ૭ દિવસ સુધી પીવું.

સ્નેહ, પીધાથી કેટલા દિવસે ખોરાક કે હારસરખો થાયછે.

સમરાત્રાત્ પરં સ્નેહઃ સાત્મીભવતિ સેવિતઃ ॥

હરચેક રોગ ઉપર સાત દિવસ ઉપરાંત ધી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ પીધાથી આહાર કે ખોરાક પરાપર ગણાય, પછી તેના ગુણુ અવગુણુ કંઈપણ ન જણાય.

સ્નેહોની માત્રા.

દોષકાલામિથયસાં વર્લં દૃષ્ટ્વા પ્રયોજયેત્ ॥ ૪ ॥ હીનાં ચ મધ્યમાં જ્યેષ્ઠાં માત્રાં સ્નેહસ્ય બુદ્ધિમાન્ ॥

વાયુ ઇત્યાદિક રોગો, કાળ, અગ્નિ, ઉષ્મર, વેળા, સર્વેનું પણ ઇત્યાદિક જોઈ; ધી તેલ ઇત્યાદિક પીવાને હીનમાત્રા, એટલે એ તોભા; તેને અમ્હા કહેછે. મધ્યમ એટલે ત્રણ તોભા; જ્યેષ્ઠ એટલે ચાર તોભા; તેમાંથી રોગીની શક્તિ અને ઉપલો વિચાર જોઈ લખેલા વજનને પીવું.

સ્નેહોનું વજન છોડી પીધાથી નવા રોગો થાયછે.

અમાત્રયા તથા કાલે મિથ્યાઽહારવિહારતઃ ॥ ૫ ॥ સ્નેહઃ કરોતિ સોફારીસ્તંદ્રાનિદ્રાવિસંજિતાઃ ॥

ધી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ પીવાનું વજન ઉપર કહેલું છે. તે છતાં એાધુ અથવા વધારે, તથા પીવાનો વખત છોડી ફાલતુ વખતે પીધાથી; મિથ્યાહાર એટલે કે વખતે પીધાથી; કે પોતાની પ્રકૃતિને જે પદાર્થ ભાવતો નથી તે પદાર્થ પીધાથી; દરા રૂત વિરુદ્ધ પદાર્થ, વેળા વિરુદ્ધ પદાર્થ; સંયોગ કે મિશ્રવર્તીમાં વિરુદ્ધ પદાર્થ; તેને મિથ્યાહાર કહેછે. સ્નેહે પદાર્થને ઉલટી રીતે પીધાથી; સોજો, સૂજ, હર્લ, કાઠાની મંદાગ્નિ ઇત્યાદિક રોગ થાય; આંખો ઉપર આખ પડી અતિશે નિદ્રા આવે; અને મતિજન થાય.

સ્નેહ પદાર્થની માત્રા કેટલી આપવી તેનો નિયમ.

દેયા દીપ્તાગ્રયે માત્રા સ્નેહસ્ય પલસંમિતા ॥ ૬ ॥ મધ્યમાય ત્રિ-
કર્ષા સ્યાજ્જવન્યા યદ્વિકાર્ષિકી ॥

જે માણસના કાઠાની અગ્નિ પ્રદીપ છે, તેને ધી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ ચાર તોલા દરેક વખતે આપવી; જેના કાઠાની અગ્નિ મધ્યમ હોય તેને ત્રણ તોલા આપવી; જેની મંદ અગ્નિ હોય તેને બે તોલા સુધી માત્રા આપવી.

સ્નેહોની માત્રાના ત્રણ પ્રકારે નામ થાયછે.

અથવા સ્નેહમાત્રાઃ સ્યુસ્તિસ્ત્રોન્યાઃ સર્વસંમતાઃ ॥ ૭ ॥ અહોરા-
ત્રેણ મહતી જીર્યત્યદ્વિ તુ મધ્યમા ॥ જીર્યત્યરૂપા દિનાર્ધેન સા વિજ્ઞેયા
મુસ્તાવહા ॥ ૮ ॥

સર્વે ઋષીવેદ્યે કબુલ રાખેલું છે, કે ધી ઇત્યાદિક સ્નેહ પીવાની મા-
ત્રા ત્રણ પ્રકારે થાયછે; તેની વિગત નીચે લખેલી છે. જે માત્રા ચોવીસ
કલાકે પાચન થાયછે, તેને મહતી કહેછે; તેનું વજન ચાર તોલા જાણવું.
જે માત્રા બાર કલાકે પાચન થાયછે, તેને મધ્યમા કહેછે; તે ત્રણ
તોલાની જાણવી. જે માત્રા છ કલાકે પાચન થાયછે, તેને અલ્પા કહેછે;
તે બે તોલાની જાણવી.

અલ્પાદિ માત્રાનો ગુણ.

અલ્પા સ્યાદ્દીપની વૃણ્યા સ્વલ્પદોષેષુ પૂજિતા ॥ મધ્યમા સ્નેહની
જેયા બુંદળી ભ્રમહારિણી ॥ ૯ ॥ જ્યેષ્ઠા કુષ્ઠવિષોન્માદમ્પ્રહાપસ્માર-
નાશિની ॥

ધી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ પીવામાં બે તોલા વજનની અલ્પ માત્રાથી કા-
ઠાની જ્વરાગ્નિ ઢીધડી, સ્ત્રીસંગ વિષે ઇચ્છા થાય; અને વાતાદિક રોગો-
નો અલ્પ કે થોડો કાપ હોય તો દૂર થાય. ત્રણ તોલાની મધ્યમ માત્રા
છે, તેથી શરીરને પુષ્ટ કરી, ધાતુની વૃદ્ધિ કરે અને જમણુતાને દૂર કરે.
ચાર તોલાની જેઠ માત્રા છે, તેથી શરીર શઠો કે કુષ્ટ રોગ, પેટના રોગ,
ઝેરી વસ્તુ આધાનો વિષદોષ, ઉન્માદ રોગ, બ્રૂતાદિ મદ રોગ, ફેફસાનો
અપસ્માર રોગ દૂર થાય.

શેઝોને માટે સ્નેહ સાથે અનુયાન.

કેવલં પૈત્તિકે સર્પિર્વાતિકે લવણાન્વિતમ્ ॥ ૧૦ ॥ દેયં બહુકર્મે
વાપિ વ્યોષક્ષારસમન્વિતમ્ ॥

પિત્તોના કાપ હોયતો, એખણુ ધી પીવું, વાયુનો કાપ હોયતો, ધીખાં
સિંધાબૂણ મેળવીને પીવું; કફનો અતિરો કાપ હોયતો, ધીમાં બોપ એ-
ટલે મુંઠ, મરી, પિપરનું ચૂર્ણ અથવા જવખાર મેળવીને આપવું.

કેટલા રોગીને ધી સ્નેહ આપવાથી ફાયદો થાય.

રુક્ષક્ષતવિષાતર્તાનાં વાતપિત્તવિકારિણામ્ ॥ ૧૧ ॥ હીનમેધાસ્મૃતીનાં
ષ સર્પિઃપાનં પ્રશસ્યતે ॥

શરીરે નિશતેજ કે રુક્ષ, ઉરઃક્ષતરોગી, વિષદોષ; ઇત્યાદિક રોગથી
જેનું શરીર પીડાતું હોય, અથવા જે માણસને વાયુપિત્તના વિકાર હોય;
તેની ખારણુરૂપ તથા સ્મરણુરૂપ પુદ્ધિ ક્ષીણ થઈ હોય; એટલા રોગીને
ધીનું સ્નેહ ઉપર લખેલા વજન આપવું.

કેટલા રોગીને તેલ સ્નેહ આપવાથી ફાયદો થાય.

કૃમિકોષ્ઠાનિલાવિષ્ઠાઃ પ્રવૃદ્ધકફમેદસઃ ॥ ૧૨ ॥ પિબેયુસ્તૈલ-
સાત્મ્યાય તૈલં દીપ્તાગ્રયસ્તુ યે ॥

પેટમાં કર્મના જીવડા કે જંતવિકાર જેને હોય; વાયુ કાપેથી જેનું
શરીર વ્યાપેતું હોય; કફ જેનો પ્રવૃદ્ધ થઈ કે ખગડી મેદ થયેલો હોય;
એવા માણસે તેલ પીવું, પણ તેલ સ્નેહ જેને બાવતું હોય તેણે, અને
જેના કાઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય તેણે પીવું.

કેટલા રોગીને માંસ સ્નેહ આપવાથી ફાયદો થાય.

વ્યાયામકર્ષિતાઃ શુષ્કરેતોરક્તા મહારુજઃ ॥ ૧૩ ॥ મહાગ્નિમારુ-
તપ્રાણા વસાયોગ્યા નરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

મક્ષપુદ્, કુસ્તી, વીરકાંમદા એવે ઇત્યાદિ અતિરો મેહનતથી; શરીરે
રોગ થયો હોય તેને, જેનું શરીર અતિરો ક્ષીણ કે પસાઈ ગયેતું હોય
તેને, જેના શરીરમાં ધાતુ અને લોહી અતિરો વધીને તેથી વેદના થતા
હોય તેને; જેના કાઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય; શરીરમાં વાયુ જેમ ફરવો

જોઈએ તેવી રીતે બળવાન વાયુ કરતો હોય તો, કાઠાની અગ્નિને સામલ ઘઉં, અન્નાદિક ખોરાકનું પાચન કરેછે; કાઠાની અગ્નિને તે વાયુ, શક્તિ આપનાર છે; માટે જોવી રીતે જોઈએ તેવી રીતે શરીરને મદત કરતો હોય તો, તેવા રોગીને માંસના સ્નેહ કાયદો કરેછે.

કેટલા રોગીને હાડકાનું તેલ આપવાથી કાયદો થાય.

કૂરાશયાઃ ક્લેશસહા વાતાર્તા દીપ્તવન્હયઃ ॥ ૧૪ ॥ મજ્જાનં ચ પિબેયુસ્તે સર્પિર્વા સર્વતોહિતમ્ ॥

જોના કાઠા દુષ્ટ થયેલો હોય; દુઃખ સેહનારો માણસ, વાયુરોગથી પીડાતો માણસ, જોના કાઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય. તેવા રોગીએ હાડકું તેલ અથવા ધી સ્નેહ પીવું; તેથી શરીરના રોગને કાયદો થાય.

સ્નેહ પીવાનો વખત.

શીતકાલે દિવા સ્નેહમુષ્ણકાલે પિબેન્નિશિ ॥ ૧૫ ॥ વાતપિત્તાધિકે રાત્રી વાતશ્લેષ્માધિકે દિવા ॥

શીયાલાની રીતમાં અથવા શીતળતામાં ધી, તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ દિવસે પીવું; હુનાળામાં અથવા ગર્ભીના વખતે તથા વાયુ અને પિત્તકોષનું બળ અતિશે હોય તેને રાત્રે પીવું. કફ વાયુનો કોષ બળવાન હોયતો દિવસે પીવું.

સ્નેહો મુકવાના સ્થાનો.

નાસ્યાભ્યંજનગંઢૂષમૂર્ધકર્ણાક્ષિતર્પણે ॥ ૧૬ ॥ તૈલં ઘૃતં વા યંજીત દ્વપ્ત્વા દોષબલાબલમ્ ॥

નાકમાં મુકવાનું સ્થાન, શરીરે મર્દન કરવાનું, કાગળા કરવાનું, મસ્તકે ધસવાનું, કાનમાં મુકવાનું, આંખની નૃપ્તિ કરવાને અંજન કરવાનું સ્થાન; એટલા સ્થાને વાયુ ઇત્યાદિક રોગનો કોષ અને તેનું બળ જોઈ ઉપલા સ્થાને તેલ અથવા ધી મુકવાનો નેમ રાખવો.

સ્નેહનો ઉપયોગ કીધા પછી જીદા જીદા અનુપાનો.

ઘૃતે કોણ્ણજલં પેયં તૈલે યૂષઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૭ ॥ વસામજ્જોઃ પિબેન્મંદમનુપાનં સુસ્વાદુહમ્ ॥

ધી, ઇત્યાદિક સ્નેહ પીધા પછી, તેઉપર કુકાચકુ કે ગર્ભ પાણી પીવું; તેવાદિક સ્નેહ પીધા પછી, તેઉપર અનાજની કાંછ પીવી; માંસ સ્નેહ અથવા હાડકાંનું તેલ પીધા પછી, ખાંડેલ ચોખ્ખાનું પાણી કે ઓશામણ પીવું. એવી રીતે અનુપાન કરેથી રોગીને ફાયદો થાય.

ખાંડેલા ચોખ્ખા કે ભાત સાથે ધી તેલ ઇત્યાદિક
સ્નેહ ખાવાનો નેમ.

સ્નેહદ્વિષઃ શિશૂન્ વૃદ્ધાન્ સુકુમારાન્કશાનપિ ॥ ૧૮ ॥ તૃષ્ણા-
તુરાનુષ્ણકાલે સહ ભક્તેન પાયયેત્ ॥

ધી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ પીવાને જે માણસને અભાવ હોય, ખાજક, વૃદ્ધ, નાનુક માણસ, તૃષ્ણા કે પિયાસથી પીડાતો માણસ; તેવા રોગીને ખપેરે ઉચ્ચ વખતે ખાંડેલા ચોખ્ખા કે ભાતની સાથે; ધી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ ઉપર લખેલા વજનને મેળવી ખવાડવું.

લાપશી ખાધાથી સ્નેહ જેવો ફાયદો થાયછે તે.

સર્પિષ્મતી बहुतिला यवागूः स्वरूपतंदुला ॥ ૧૯ ॥ सुखोष्णा सेव्य-
माना तु सद्यः स्नेहनकारिणी ॥

તલ, ચોખ્ખા કુટ્ટીને, ધી, અને પાણીમાં ખાશી તેની લાપશી કરવી; તેને થવાગૂ કહેછે. તે ઉકે બરેલી ખાધાથી તૂર્ત તેની ધાતુ બંધાય છે.

ધારોણકુ દુધમાંથી તૂર્ત ધાતુ ઉત્પન્ન થાયછે.

शर्कराचूर्णसंमृष्टे दोहनस्ये घृते तु गाम् ॥ ૨૦ ॥ दुग्ध्वा क्षीरं
पिबेदुष्णं सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥

ખડીશાકરનું ચૂર્ણ શીમાં નાખી, થોડુંક ગર્ભ કરીને દુધ ડોહવાના વાશણમાં નાખવું; પછી તે વાશણમાં ગાયનું દૂધ ડોહી, તેજ વખતે ગર્ભગર્ભ પીવું. તેથી તેજ વખતે શરીરમાં ધાતુ ઉત્પન્ન થાયછે.

સ્નેહ પદાર્થ નહી જરવાથી અણર્થ વિકાર.

मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यति ॥ ૨૧ ॥ विष्टम्य वा-
પિ जीर्येत वारिणोष्णेन वामयेत् ॥

ધી તેલ ઇલાદિક સ્નેહ પીધા પછી, વ્યાયામાદિક એટલે મેહનત ન થવાથી, તથા કફકર્તા પદાર્થ ખાવામાં આવેથી, પીધેલો સ્નેહ જરે નહિ તો, અતિરો પીવામાં આવેથી જરે નહિ તો, મળમૂત્રના અટકાવેથી જરેજુ ન હોય તો; તેવા માણસને ગર્ભ પાણી અતિરો પીવડાવી ઉલટી કરાવવી, તેથી અભૂજ્યનો વિકાર દૂર થાય.

સ્નેહાદિકથી બીજી રીતે અભૂજ્યનો વિકાર.

સ્નેહસ્યાજીર્ણશંકાયાં પિબેદુષ્ણોદકં નરઃ ॥ ૨૨ ॥ તેનોદ્વારો મવેચ્છુદ્ધો ઝક્તં પ્રતિ રુચિસ્તથા ॥

ધી તેલ ઇલાદિક સ્નેહ પીધાથી અભૂજ્ય થયું તો, તેઉપર ગર્ભ પાણી અતિરો પાવું. તેથી કરીને શુદ્ધ સારો આડકાર આવી અન્નાદિક ખોરાક ખાવાની ઇચ્છા થાયતો અભૂજ્ય દૂર થયેલું જાણવું.

સ્નેહ પીધાથી પિત્તનો કોપ થઈ, તૃષ્ણ વધેથી ઉપાય.

સ્નેહેન પૈત્તિકસ્યાગ્નિર્યદા તીક્ષ્ણતરીકૃતઃ ॥ ૨૩ ॥ તદાડસ્યો-દીરયેતૃષ્ણાં વિષમાં તસ્ય પાયયેત્ ॥ રીતં જલં વામયેચ્ચ પિપાસા તેન શામ્યતિ ॥ ૨૪ ॥

જે માણસની પ્રથમ પિત્ત પ્રકૃતિ હોય, તેવા માણસે ધી તેલ ઇલાદિક સ્નેહ પીધાથી, તેના કોઠાની અગ્નિ તીક્ષ્ણ થઈ પિત્તનો કોપ થાય, પાણીનો શોષ કે તૃષ્ણા અતિરો વધે, તેનું શમન કરવાને સીતળ કે ઠંડુ પાણી અતિરો પાવું, અને ઉલટી કરાવવી.

જે માણસને સ્નેહ પીવાથી ફાયદો ન થાય તે.

અજીર્ણી વર્જયેત્સ્નેહમુદરી તરુણજ્વરી ॥ દુર્બલો રોચકી સ્થૂલો મૂર્છાર્તો મદપીડિતઃ ॥ ૨૫ ॥ દત્તવસ્તિર્વિરક્તશ્ચ વાંતિતૃષ્ણાસમન્વિતઃ ॥ અકાલપ્રસવા નારી દુર્દિને ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૨૬ ॥

અભૂજ્યના રોગીને, પેટના રોગ, જીવાન માણસને, જેને તાવનો રોગ પાડેલો ન હોય તેને, દુર્બળ કે નબળા માણસને, અવશ્ય કે શરીર જખ્મડાવલાને, જેનું શરીર અતિરો બારી કે મ્હોટું હોય તેને, જેને મૂર્છા આવતી હોય તેને, મદ્ય શરીર પીડાતાને, અસ્તિકર્મ કરેલા મા-

બુદ્ધને, જેને ઢાળ પ્રતા હોય તેને, ઉલટી થતા હોય તેને, પાણીની અ-
તિશે શોષ કે તૃષ્ણ ભાગવી હોય તેને, ખાળકનો જન્મ અધુરે આપનાર
સ્ત્રીને; ઉપર લખેલા રોગીને ધી ધત્વાદિક સ્નેહવાન કરાવવું નહીં;
અને જે દિવસે વાહલા ઘેરાયલા હોય તે દિવસે પણ હરયેકે પીવું નહીં.

કેટલા રોગીને સ્નેહ પીવાથી ફાયદો થાય.

સ્વેદ્ય સંશોધ્ય મધ્યસ્ત્રીઘ્યાયામાસક્તચિત્તકાઃ॥ વૃદ્ધાં બાલાઃ કુરુ-
રુક્ષાઃ સ્ત્રીણાસ્ત્રાઃ સ્ત્રીણરેતસઃ ॥ ૨૭ ॥ વાતાતિતિમિરાર્તા યે તેષાં સ્ને-
હમનુત્તમમ્ ॥

ઓષડોથી જે રોગીના શરીરનો પરસેવો કાઢાડેલો હોય તેવા
માણસે; જુલાખ કે રચક ઓષડોથી શરીરનું શોષન કરેલા માણસે;
ઘણી પીનાર માણસે; સ્ત્રીવાએ; મેહનતથી થાકેલા માણસે; ચિંતામાં પડેલા
માણસે; વૃદ્ધ કે જર્ઘ્ન માણસે; ખાળકને; કૃશ કે તવાયલાને; રક્ષ કે તેજ-
હિણ માણસે; જેના શરીરનું લોહી ધરીને ક્ષીણ થયેલું હોય; જેની ધાતુ
ક્ષીણ થયેલી; વાયુકોષથી પીડાયેલો; તિમિર રોગથી પીડાયેલો; એવી
રીતના રોગીને ધી ધત્વાદિક સ્નેહ પીવાથી ફાયદો થાય.

સ્નેહ પીવાથી તેજવાન થવાના લક્ષણો.

વાતાનુલોમ્યં દીપ્તોઽર્ધિર્વચઃ સ્તિગ્ધમસંહતમ્ ॥ ૨૮ ॥ મૃદુ સ્તિ-
ગ્ધાંગતા ગ્લાનિઃ સ્નેહાવેગોય લાઘવમ્ ॥ વિમલેન્દ્રિયતા સમ્યક્ સ્તિ-
ગ્ધે રુક્ષે વિપર્યયઃ ॥ ૨૯ ॥

ધી ધત્વાદિક સ્નેહ પીવાથી, શરીરનું રક્ષ કે તેજહીણપણું જાય;
તેજવાન, કે સૂવાળુ શરીર થવાથી તેના લક્ષણ; વાયુ શરીરમાં સારી રીતે
ફેરે, કાઠાની અગ્નિ ખૂલી પ્રદીપ્ત થાય; મળમૂત શુદ્ધ થઈ છૂટે; શરીરે
નર્માસ છતા તેજવાન થાય; દુર્બળતા જર્ઘ્ન પુષ્ટ થાય; ધી ધત્વાદિક સ્નેહ
પીવાથી શરીરમાં રોગનો ઉપદ્રવ ન થાય; શરીર હલકુ ભાગે; ધંદ્રીવા
નિર્ભજ થાય; એ પ્રમાણે ફાયદો થવાના લક્ષણો જાણવા. અને રક્ષ કે
તેજહીણ માણસોને ઉપલા લક્ષણોથી ઉલટા જાણવા; તેના અર્થ એવો
છે કે ધી ધત્વાદિક પીવાથી રક્ષ કે ભસ્મરોગી, એટલે હરયેક વસ્તુ ખાધા
પછી તે ખોરાક ખજીને તેના શરીરે તેની તેજ ન આવે, તેવા રોગીને
ઉપલા લક્ષણોથી ઉલટા થાયછે.

સ્નેહપાન અગ્નિશે પીધાથી યતુ ૬:૫.

મક્તદેવો મુલસ્રાવો મુકે દાહઃ પ્રવાહિકા ॥ વંદાતિસારઃ પા-
નુત્વં ગ્રંથાઃ સ્નિગ્ધસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૩૦ ॥

૯ માણસે, ધી ઇત્યાદિક સ્નેહ અતિશે પીધાથી, તેને અગ્નિ
પ્રવાહિકા આવ્યાને કઠાળો આવે; મુખેથી માળ ગળે; ગ્રંથાને રસ્તે ગર્ભ
જાણાય; ગ્રંથા પાતળો અને બસર થાય; આંખે અંધારા કે આંખ પડે;
અતિસારનો ગ્રંથ થાય; શરીર પીળા રંગે થાય, એવી રીતના લક્ષણો થાય.
રક્ષ કે તેજહીય માણસને સુવાળુ કરવું; અતિશે સૂવાળાને
તેજહીય કરવાનો ઉપાય.

રુક્ષસ્ય સ્નેહનં સ્નેહૈરતિસ્નિગ્ધસ્ય રુક્ષણમ્ ॥ શ્યામાકચણકાયૈશ્ચ
તકપિષ્પ્યાકસક્તુમિઃ ॥ ૩૧ ॥

રક્ષ કે તેજહીય માણસને સ્નિગ્ધ પદાર્થમાં, માખણ કે હાડ્યાવિના
છાસનો મઠો, તલની ચટણી, જવનો સત્ત મળવીને પીધાથી; સ્નિગ્ધ કે
તેજવાન થાય. અને અતિશે સ્નિગ્ધ કે તેજવાનને તેજહીય કે રક્ષ કરવાને;
ચણ, શામે, શામળ અનાજ, કે કઠોળ ઇત્યાદિક પીધાથી રક્ષ થાય.

સ્નેહ પદાર્થ પીધાથી પ્રકૃતિ કહેવી થાયછે.

દીપ્તાગ્નિઃ શુદ્ધકોષ્ઠશ્ચ પુષ્ટધાતુર્જિતેન્દ્રિયઃ ॥ નિર્જરો બલવર્ણદ્વિઃ
સ્નેહસેવી ભવેન્નરઃ ॥ ૩૨ ॥

ધી ઇત્યાદિક સ્નેહ પીધાથી; કાઠાની અગ્નિ પ્રદીપ થાય; કાઠો
શુદ્ધ રહે; શરીરમાં રસાદિક ધાતુની વૃદ્ધિ થાય; તે માણસ જિતેન્દ્રિય થાય;
જરાકે ધડપણની શરીર કરચલી ન પડે; પણ અને કાંઠીસહિત રહેછે.

સ્નેહપાનની વેળાયે પરહેજના પદાર્થો.

સ્નેહવ્યાયામસંશીતવેગાઘાતપ્રજાગરાન્ ॥ દિવાસ્વપ્નમભિષ્પંદિ રુ-
ક્ષાક્ષં ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૩૩ ॥

સ્નેહ પદાર્થ પીનાર માણસે, અતિશે શીતળ અને કંકર્તો પદાર્થ,
તથા રક્ષ અનાજ કે કઠોળ ખાવા નહિ; અતિશે મેહનત કે અભ્યાસ,
મળમૂત્રાદિકનો અટકાવ, રાત્રે જાગરણ, દિવસે નિદ્રા કરવી નહી.

મથ શિત્તીવોઽધ્યાયઃ મારંભઃ

અથ બીજો આધ્યાય પ્રારંભ.

સ્નેહપાન કીધા પછી, પરસેવો કહાડવાની વિધિનો ભેદ.

સ્વેદશ્રતુર્વિધઃ પ્રોક્તસ્તાપોષ્મ્યૌ સ્વેદસંજ્ઞિતૌ ॥ ઉપનાહો દ્રવઃ
સ્વેદઃ સર્વે વાતાત્તિહારિણઃ ॥ ૩૪ ॥

ચાર પ્રકારે પરસેવો કહાડવાની રીત છે, તેના નામો—તાપ, ઉબા
અને એકાદ સ્વેદ એ નામ છે; ઉપનાહ, દ્રવસ્વેદ; એવી રીતે ચારે નામ બાળવા.

પરસેવાના વિશેષ કામો.

સ્વેદૌ તાપોષ્મ્યૌ પ્રાયઃ શ્લેષ્મણૌ સમુદીરિતૌ ॥ ઉપનાહસ્તુ વાતઘ્નઃ
વિત્તસંગિ દ્રવો મતઃ ॥ ૩૫ ॥

૨૧૦ ઇલાદિકની પોટલી તપાવી, શરીરને રોકે કરી, પરસેવો કહા-
ડવો; તેને તાપ કહેછે. તે સ્લેષ્મ ધન છે. હરયેક આપડને પાણીમાં
ઢકાળી, તેના બહાર આપડને પરસેવો કાઢેછે; તેને ઉબા કહેછે. બપ-
લા બેઠું પરસેવાની રીત, ઘણું કરીને શરીરના કફનો નાશ કરનાર છે.
હરયેક ગાંઠ કે ગોડ અથવા રોગ ઉપર આપડોની પાંડી, પોટીસ ઇલા-
દિક અનાજ પકાવી કપડામાં વીટાળી રોગ ઉપર આંધી, પરસેવો
કહાડવાને સ્વેદ કહેછે. તે વાતઘ્ન કે વાયુનો નાશકર્તા છે. આપડોની કાંઠ
કે ઢકાલો પીવાથી, પરસેવો નિકળે તેને ઉપનાહદ્રવસ્વેદ કહેછે. તે પિત્ત
વાયુનો નાશકર્તા છે.

વાયુકોપના બળેથી મધ્ય બીજો ઉપાય.

મહાબલે મહાબ્યાધૌ રીતે સ્વેદો મહાન્ સ્મૃતઃ ॥ દુર્બલે દુર્બલસ્વે-
દો મધ્યે મધ્યતમો મતઃ ॥ ૩૬ ॥

જોના શરીરમાં વાયુનો કોપ, અતિશે બળવાન થયેલો હોય, તેના શ-
રીરમાંથી પરસેવો અતિશે કહાડવો; અને હલકા રોગ હોય તો થોડો
કહાડવો. મધ્યમ કોપ હોય તો મધ્યમ પરસેવો કહાડવો.

રોગનું બળ વિરોધ હોવાથી પરસેવાનો શખ્ત ઉપાય.

બલાસે રુક્ષણઃ સ્વેદો રુક્ષઃ સ્નિગ્ધઃ કફાનિલે ॥ કફમેદાવૃતે
વાતે કોષ્ણગેહે રવેઃ કરાનું ॥ ૩૭ ॥ નિયુજ્ઞં માર્ગગમનં ગુરુપ્રાવરણં
ધ્રુવમ્ ॥ ચિતાવ્યાયામખારાંશ્ચ સેવેતામયમુક્તયે ॥ ૩૮ ॥

કફનો કાપ હોયતો, રુક્ષ પદાર્થ ખવાડી અને આપડોનો બહાર
આવી; શરીરનો પરસેવા કહાડવો. કફવાયુનો કાપ હોયતો, સ્નિગ્ધ અને
રુક્ષ એ બેટુ પદાર્થ મેળવીને પરસેવા કહાડવો; એટલે ધી માખણ ઇલા-
દિકે રનેહ પીવું; અને રેતી ઇલાદિકથી શરીરને રોજી પરસેવા કહાડવો;
ઉપલા ઉપાયને તાપ કહેછે. કફમેદાસહિત વાયુનો કાપ હોયતો, ને
ધરમાં અતિશે ગર્મી થતી હોય, તે જગ્યાએ રોગીએ બેસીને, શરીર
રોહેવાય તેટલી થોડી થોડી ગર્મી લેવી; અને સૂર્યના તડકે બેસવું; કુસ્તી
રમવી; થોડું ચાલવું; કામલી કે ઢાખળી ઇલાદિકે ગર્મ કાપડ શરીરઉપર
લેવું, ભજન કીરતન કરવું, કામવિવા બેસવું નહિ, થોડી થોડી મેહનત
કરવી, શરીર ઉપર થોડાક ભાર કે બોલે ઉપાડવો, લંબાણુ જોરથી ચા-
લીજવું. ઉપલા ઉપાય પરસેવા નિકળવાને કરવા; તેથી કફ મેદાસહિત
વાયુનો રોગ દૂર થાય.

જે રોગીનો પ્રથમ પરસેવો કહાડવાની જરૂર.

येषां नस्यं विधातव्यं वस्तिश्चापि हि देहिनाम् ॥ शोधनीयाश्च ये
केचित्पूर्वं स्वेद्याश्च ते मताः ॥ ૩૯ ॥

નસ્ય કર્મોવિષે ને યોગ્ય, એટલે નાકમાં આપડો નાખીને બળગમ
કહાડવો, કે છીકા લાવવાનો ઉપાય કરવાલાયક. અસ્તિકર્મોવિષે ને યોગ્ય;
એટલે ઝાડા માર્ગે આપડોની પિચકારી, કે છાલકે મારીને પરસેવો
કહાડવા લાયક. ઢાળના આપડો આપવાવિષે ને યોગ્ય; એટલે ને
રોગીને ઝાડા કરાવી પરસેવો કહાડવા લાયક. એટલા રોગીને પ્રથમ
પરસેવો કહાડી પછી ઉપલા ઉપાય કરજા.

स्वेद्याः पूर्वं त्रयोपीह भगवदर्थीसी तथा ॥ आश्मर्या चातुरો जंतुः
समयेच्छलकर्मणा ॥ ૪૦ ॥

ને માણસોને ભગંદર રોગ, કે હરી હોય, અથવા પડરીનો અશ્મરી

રાગે બીડાતો હોય; એવી રીતે જાણ પ્રકારના રોગીના શરીરનો, પરસેવો પ્રથમ કાઢીને પછી ચક્ષુઓથી, રાગની સહાય કે વાડકામ કરવું.

કેટલા રોગીના શરીરનો પરસેવો પાછલથી કાઢવો.

પશ્ચાત્સ્વેદાગતે શલ્મે મુદ્ગર્મમદે તથા ॥ કાલે પ્રજાતા કાલે વા પશ્ચાત્સ્વેદા નિર્તંબિની ॥ ૪૧ ॥

જે સ્ત્રીના પેટમાં ગર્ભવતી ગાંઠ શુકાવધી હોય; તે પડ્યા પછી અથવા મૂઠ ગર્ભ પડ્યા પછી; તથા કાઢીને નવ મહિના પછી, અથવા તેની અગાજ બાળકનો જન્મ આપ્યાથી; તેવી સ્ત્રીવાને અડકાવ આપ્યા પછી પરસેવો કાઢવો.

પરસેવો કેહવી રીતે અને કેહવી જગ્યાએ કાઢવો.

સર્વાન્સ્વેદાન્નિવાતે ચ જીર્ણાહારે ચ કારયેત્ ॥

પાછળ સખેલા અર પ્રકારે પરસેવો કહાડવાની રીત છે. તેમાં હરએક માણસે ખાધેલા ખોરાકનું પાચન થવા પછી; જે જગ્યાએ વાંચુનો પ્રવેશ મૂલ ન થતો હોય, તે જગ્યાએ કાઢવો.

પરસેવો કહાડવાથી કેટલા માર્ગોએ રોગ દૂર થાય છે.

સ્વેદાદ્વાતુસ્થિતા દોષાઃ સ્વેદાસ્વિન્નસ્ય દેહિનઃ ॥ ૪૨ ॥ દ્રવત્વં પ્રાપ્ય કોષ્ઠાંતર્વિતા યાંતિ વિરેકતામ્ ॥

ઓપડાથી માણસના શરીરનો પરસેવો કાઢવા પછી, મ્હોટા વા-શણમાં તેલ ભરી; તેમાં તે માણસને બેસાડવો, તેમાંનું તેલ બેશનાસ્ત્રી કડીથી ચાર અંગળ ઉંચું ચઢે તેટલું ભરવું બોધ્યું; તેમ ક્રીવાથી કાઢામાં તેલને પ્રવેશ થઈ, તેના શરીરનો વાતાદિક ત્રણ રોગ; જે રસાદિ સાતે ધાતુમાં ભળેલો હોય છે; તેને પાતળો કરી બાડામાર્ગે કાળ થઈ પહોંચ પડે છે.

પરસેવો કાઢવા પછી કાળ થવાની પરિક્ષા.

સ્વિદ્યમાનશરીરસ્ય હૃદયં શીતલૈઃ સ્પૃશેત્ ॥ ૪૩ ॥ લોહામ્બક-શરીરસ્ય શીતૈઃ સ્પૃશ્ય ચક્ષુષી ॥

માણસના પરસેવો કાઢવાથી, તેના પેટમાંના રોગ તરબી થઈ, બાડામાર્ગે કાળ થવા પછી, તેની છાતીએ ચૂપડને માણસ પરસે, તેને

લેવ કરવો; તેથી તેના શરીરે મુખાકારી થાય. જે માણસને તેલમાં બે-
શાકેથી તેના શરીરને રોગ પાતળો થઈ, આડામાર્ગે લાગ થવાથી, તેની
આંખોને કમળકુલ અથવા કલના પાંજાની શિતળતા કરવી, તે થઈક
કરેથી શરીરની આંતર દૂર થઈ પ્રકૃતિ સ્થિર થાય.

કેટલા રોગીનો પરસેવો કાઢવો લાયક ન હોય તે.

અર્જીર્ણા દુર્બલો મેહી ક્ષતક્ષીણી પિપાસિતઃ ॥ ૪૪ ॥ અતિસારી
રક્તપિત્તી પાંડુરોગી તથોદરી ॥ મદાર્ત્તો ગર્ભિણી ચૈવ નહિ સ્વેદ્યા
વિજાનતા ॥ ૪૫ ॥ એતાનપિ મૃદુસ્વેદૈઃ સ્વેદસાધ્યાનુપાચરેત્ ॥

જે માણસને અભૂર્ણ રોગ, દુર્બળ, પરમે, ઉરક્ષત હવાનો, જેને
અતિરો પાણીની આસ કે તૃષા, અતિસાર, રક્તપિત્ત, પાંડુરોગ, પેટના
ઉદરરોગ, કેદનો મદરોગ, ગર્ભવાન સ્ત્રી; એટલા રોગીનો પરસેવો કાઢ-
વો નહી. વખતે તેવા રોગીને પરસેવો કાઢવાની જરૂર પડે તો હલકા
ઉપાય કરી થોડાક કાઢવો.

અહ્ય પરસેવો કાઢવાની જમ્યા.

મૃદુસ્વેદં પ્રયુજીત તથા હન્મુષ્કદષ્ટિષુ ॥ ૪૬ ॥

છાતી, અંડ, અને આંખો ઉપર ગર્ભ પાણી છાટીને પરસેવો કાઢવો,
તેન મૃદુ કહેછે.

અતિરો પરસેવો નિકળવાથી દુઃખ.

અતિસ્વેદાત્સંધિપીઢા દાહસ્તૃષ્ણા ક્ષમો બ્રમઃ ॥ પિત્તામૃક્ પિટિ-
કાકોપસ્ત્ર રીતૈરુપાચરેત્ ॥ ૪૭ ॥

શરીરમાંથી અતિરો પરસેવો કાઢવાથી, સર્વે સાંધાવાંને દુઃખાવો,
દાહ, તૃષા, આંતર, નખજાઈ, જમતા, લોહી ઉકાળાનો રક્તપિત્ત, એટલા
રોગ થાય; અને શરીર ઉપર ફાડલીવો ઉત્પન્ન થાય; તેનું સમન કર-
વાને શીતળ કે ઠંડકના ઉપાય કરવા.

આર પ્રકારે પરસેવો કાઢવાની રીત છે, તેમાં તાપ-

સંસ્કૃતિ લક્ષણ.

તેષુ તાપાભિઃ સ્વેદો વાલુકાવત્પાણિભિઃ ॥ કપાલકંદુકાંગારૈ-
ર્વૈશાયોગ્યં પ્રજાયતે ॥ ૪૮ ॥

આર પ્રકારે પરસેવા કાઢવાની રીત છે, તેમાં એક તાપ નામે છે; તે રેતીનો, કાપડનો, હાથનો, ઠીકરાનો, કપડાના દડાનો, અંગારાનો; એટલામાંથી હરથકને તપાવી શેકવું. રેતી ઇલાદિકમાં જોટલી જોમાં શક્તિ હોય, તેટલો શેક લાગી પરસેવા ઉત્પન્ન થાય; તેવી રીતે છ પ્રકારે પરસેવા કાઢવાની ક્રિયા નીચે લખેલી છે. એર અથવા શખ્ત લાકડાનો જળદ અગ્નિ કરી, તેઉપર ઠીકરામાં રેતી તપાવી, એરડવાના પોત્રામાં તેની પોટલી બાંધી, તેથી માણસનું શરીર શેકવું, તેમજ હાથની હથેલી અગ્નિઉપર તપાવીને અથવા કપડાનો દડો અગ્નિઉપર તપાવીને; તથા કપડાનો ડુચો અગ્નિઉપર ગર્ભ કરીને; કે અગ્નિ ઠીકરામાં ભરી શેકવાથી; અગ્નિને શાગડીમાં ભરી ખીછાના નિચે મુકી શેકવું એટલા શેકવાના ઉપાય કરેથી પરસેવા નિકળે.

ઉંમાસંજ્ઞક નામે શેકથી પરસેવા કાઢવાના લક્ષણ.

उष्मा स्वेदः प्रयोक्तव्यो लोहपिण्डेऽष्टकादिभिः॥ प्रतप्तैरम्लसिक्तैश्च कायेरल्लकवेष्टिते ॥ ४९ ॥ अथवा वातनिर्नाशिद्रव्यकाथरसादिभिः॥ उष्णैर्वटं पूरयित्वा पार्श्वछिद्रं निधाय च ॥ ५० ॥ विमुञ्च्यास्यं त्रिखंडां च घातुर्जा काष्ठवंशजाम् ॥ षडंगुलास्यां गोपुच्छां नलीं गुंज्याद्विहस्तिकाम् ॥ ५१ ॥ सुखोपविष्टं स्वभ्यक्तं गुरुप्रावरणावृतं ॥ हस्तिशुंडिकया नाड्या स्वेदयेद्वातरोगिणम् ॥ ५२ ॥ पुरुषायाममात्रां वा भूमिमुत्कीर्य खादिरैः ॥ काष्ठैर्दग्ध्वा तथाऽभ्युक्ष्य क्षीरधान्याम्लवारिभिः ॥ ५३ ॥ वातघ्नपत्रैराच्छाद्य शयानं स्वेदयेन्नरम् ॥ एवं माषादिभिः स्विन्ने शयानः स्वेदमाचरेत् ॥ ५४ ॥

લોહડાનો ગોળો અથવા મટોડીની ઇંટ, નરુ સાડી રીતે તપાવીને, તેઉપર છાસ કે કાંચ અથવા ખટાસનું પાણી છીંચી, રેતીને કામલી, લાખલી હોરાડી, ઉપલા ગોળાથી અથવા ઇંટથી તેનું શરીર શેકવું, તેથી પરસેવા નિકળે; દશમૂળાદિક એટલે સાળવણુ, પિંડવણુ, રિંગણી, ડોરલી, ગોખર, ગુળવેલ, ચેરણુ, ટેંકુ, પાડળમૂળ, શિવાણુમૂળ; એટલા વાયુ હરતા આપડાનો ઉકાળો અથવા તેનો રસ ગર્ભ કરી મટોડીની ધાગરમાં ભરીને, તેના મોઢને ડાટો મારી તેઉપર કપડાંની મુદ્રા કરી; હરથેક ધાતુની અથવા લાકડાની કે ખાંબુના ત્રણુ કટકાના છેડા એક ખીન્નઉપર ભરાવવીને

એ હાથ લાંબી નળી કરવી; તેના એક છેડા ત્રણ આંગળ પાહલો અને બીજો
છ આંગળ પાહળા રાખવો. ગાયના પુછડા જેવો અથવા હાથીની કુંડ
જેવો તે ઢળતો કરવો; તેને હસ્તિશુંડિકા યંત્ર કહેછે. મટોડીની એક
ધાગરના પડખામાં છ આંગળ પાહલો એક વિંધ પાડી, તેમાં નળીના
પાહલો છેડો ભરાવવો, તે નળીની સર્વે સાંધને છાણમટોડીનો ઠર
અઢાવવો, તેમાંની પાક ન જાય તેમ કરવું. પછી શુંડિકાના મોહને ડાટો
મારી, જલદ અગ્નિના ચૂલાઉપર ધાગર મુકી, સારી રીતે તેમાંના ઉકાળો
તપાવીને, પાક નિકળવા લાગે તે વખતે ઉતારી; પછી વાયુથી પીડાયલા
રોગી માણસને શરીરે તેલ કે ધી મરદન કરી, સારી રીતે સ્થીરપણે
બેસાડી, શરીરઉપર ગોદડુ અથવા રજઈ કે કાંમલી અથવા ઢાખલી,
હોરાડી, તેની ચારે બાજુએથી છેડા દબાવી, તેની અંદર ઉપલી ધાગ-
રની નલીનું મોહ ભરાવી; આસ્તે આસ્તે નલીના મોહનો ડાટો ઉઘાડતા
જવું; કે શરીરેથી પરસેવો સારી રીતે નિકળે. બીજી રીતે, ડા થી ૪
હાથ લાંબો જમીનમાં ખાડો ખોદી, તેમાં ખેરના લાકડા સળગાવી, તે
ખાડો તપેથી અગ્નિ બહાર કહાડી લેવો, પછી તે ખાડામાં દૂધ, ધાણાનું
પાણી અથવા છાસ કે કાંજી છીપીને ખમાય તેટલો ડુંડો પાડવો; તેમાં
એરંડયા, આકડા, નંધોડ ઇત્યાદિ વાયુ હરતા પાંત્રામાંથી જે મળી આવે
તે પાઠરીને, તેઉપર રોગીને સુવાડવો અને શરીરઉપર ગોદડી કે રજઈ
હોરાડી, શરીરનો પરસેવો કાઢવો. ત્રીજી રીતે અડદને અર્ધા કાચા
રહે તેમ બાફને ઉપલી રીતે ખાડામાં તેને પાઠરી, તેઉપર એરંડયા અથવા
ઉપર લખેલા વાયુ હરતા પાંત્રા પાઠરી, તેઉપર રોગીને સુવાડવો, અને
તેને કામળો કે ઢાખલી હોરાડી, પરસેવો કાઢવો. એ પ્રમાણે ઉષ્મ-
સંસકે પરસેવો કાઢવાના લક્ષણો જાણવા.

ઉષ્નાહસંસક નામે રોકના લક્ષણ.

अथोपनाहस्वेद्यं च कुर्याद्वातहरौषधीः ॥ प्रदह्य देहं वातार्तं क्षी-
रमांसरसान्वितैः ॥ ૧૬ ॥ आम्लपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ॥

ઉપર લખેલા દરામૂળાદિ ઓપડો; વાયુહર્તા લાવી કુરી, તેનું ચૂર્ણ કરી
રાખવું; દૂધ અને હરણ નામે જનાવરના માંસનો ઉકાળો કરી, તેમાં ઉપલા
ચૂર્ણમાંથી થોડું કાળથી ગરમ કરીને, રોગીના શરીરે તેનો લેપ કરવો,

તે ઉપર કપડાના પાટા કે ગરમ કાપડનું બીધાન અને ઇન્જર તંબ પહેરાવી પરસેવો કઢવો; અથવા વાપુદતી ઓપડો લાવી કુટીને બૂર્ણ કરી, જાસ કે કાંજમાં તેની ચટણી વાટી, તેમાં થોડુંક સિંધાબૂણ અને તલનું તેલ કાળથી થોડુંક ગરમ કરી, પછી વાપુથી પીડાતા રોગીના શરીરે જાડો લેપ કરવો, તે ઉપર કપડાના પાટા કે ઉપલી ચીતે ગરમ કપડો, તંબ પહેરાવી પરસેવો કઢાડવો.

મહા શાહબાણ નામે રોકનો પ્રયોગ.

उपग्राम्यानूपमांसैर्जीवनीयगणेन च ॥ ५६ ॥ दधिसौवीरकक्ष्मरै-
र्वीरतर्वादिना तथा ॥ कुलिथमाषगोधूमैरतसीतिलसर्षपैः ॥ ५७ ॥
रातपुष्पादेवदारुशोफालीस्थूलजीरकैः ॥ एरंडमूलबीजैश्च रास्नामूलक-
शिग्रुभिः ॥ ५८ ॥ मिशिकृष्णाकुठेरैश्च लवणैरम्लसंयुतैः ॥ प्रसार-
ण्यश्वगंधाभ्यां बलाभिर्दशमूलकैः ॥ ५९ ॥ गुडूचीवानरीबीजैर्यथालाभं
समाहृतैः ॥ क्षुण्णैः स्विन्नैश्च वस्त्रेण बद्धैः संस्वेदयेन्नरम् ॥ ६० ॥
महाशास्त्रवर्णसंज्ञोऽयं योगः सर्वानिलार्तिजित् ॥

ગ્રામ્ય માંસ એટલે મૂરધા, બકરા ઇત્યાદિના માંસને કહેછે. અનૂપ-
માંસ એટલે કાચખા, ચક્રવાક પક્ષી; મઝછ ઇત્યાદિક એટલે જળચરોના
માંસને કહેછે. જીવનીય ગણાના ઓપડોમાં કાંકાલી, ક્ષીરકાંકાલી, જીવક,
રૂપજક, મેદા, મહામેદા, હરણવેલ, જીંડીમધ, રાતી મગ, રાતી અડદ; એ
દસ વસ્તુને કહેછે. તે અને દહી અથવા ધહુ કે જવ, કાચા અથવા
રોકલાને કુટી, તેમાં પાણી નાખી ત્રણ દિવસ રાખવું; તેને સૌરીર
કહેછે. તે સર્વે અને સાજખાર, જવખાર, ખાંડખાર, તથા વીરતર્વાદિ
ગણાના ઓપડો ખીજખંડમાં કાઠા પ્રકરણના સ્લોક ૧૪૦ થી ૧૪૩ માં
લખેલા છે તે. અને કુળથિ, અડદ, ધહુ, અજીથી, તલ, સરશી, વરિયાલી,
દેવદાર, નથોડ, કળોજી, એરંડમૂળ, એરંડખીજ, રાસ્ના, મુળા, રોકટાની છાલ,
શુવા, રાતી તુળશી; પંચલવણ એટલે સિંધાબૂણ, સંચળ, ખિડલોણ,
સમુદ્રમીઠું, ખાંડખાર એ પાંચ ખાર; દાડમ, ચાંદવેલ, આસંધ, ચિક-
ણામૂળ, દશમૂળ અગાજી લખેલા છે તે. ઉપલા સર્વે ઓપડો લાવી કુટીને
થોડા ગરમ કરી કપડામાં પોટલી ખાંધી, તે પોટલીથી રોગીના શરીરને
રોક કરેથી, પરસેવો નિકલી સર્વે વાયુના રોગ દૂર થાય.

દ્રવ્યસંજ્ઞક નામે રોકના લક્ષણ.

દ્રવસ્વેદસ્તુ વાતગ્નદ્રવ્યક્રાથેન પૂરિતે ॥ ૬૧ ॥ કટાહે કોષ્ઠકે
વાપિ સૂપવિષ્ટોઽવગાહ્યેત્ ॥ નામેઃ ષડંગુલં યાવન્મગ્નઃ ક્રાથસ્ય ધાર-
યા ॥ ૬૨ ॥ કોષ્ઠકે સ્કંધયોઃ સિક્તસ્તિષ્ઠેત્સિન્નગ્ધતનુર્નરઃ ॥ એવં તૈ-
લેન દુગ્ધેન સર્પિષા સ્વેદયેન્નરમ્ ॥ ૬૩ ॥ એકાંતરે દ્વયંતરે વા સ્નેહો
યુક્તોવગાહને ॥ શિરામુખે રોમકૂર્પૈર્ધમનીભિશ્ચ તર્પયેત્ ॥ ૬૪ ॥ શ-
રીરે બલમાધત્તે યુક્તસ્નેહાવગાહને ॥ જલસિક્તસ્ય વર્ધતે યથા મૂર્લેઽકુ-
રાસ્તરોઃ ॥ ૬૫ ॥ તથા ધાતુવિઘ્નિર્હિ સ્નેહસિક્તસ્ય જાયતે ॥ નાતઃ
પરતરઃ કશ્ચિદુપાયો વાતનાશનઃ ॥ ૬૬ ॥

અગાઉ લખેલા વાયુહર્તા દશમૂળોના ઉકાળો કરવો; રોગીના શરીરે
ધી અથવા તેલ મરદન કરી, તેને પીપ અથવા તાંપાના મ્હોટા વાશાણમાં
બેશાડી, ઉપલો ઉકાળો ગરમાગરમ શરીરે રોહવાય તેવો ધાધરમાં ભરી,
તે રોગીની આંદુષ પર ઉકાળાની ધાર કરવી; તેવી રીતે ધાર એટલા
સૂધી કરવી કે બેઠલા રોગીની છાતી શુધી ઉકાળાનું પાણી આવે, તેટ-
લા શુધી ધાર કરીને પરસેવો કાઢવો. એજ પ્રમાણે તલના તેલની
અથવા દુધની કે ધીની ધાર રેડી, રોગીને ગર્ભ કરી પરસેવો કાઢવો. ઉપલી
રીતે પરસેવો કાઢવાનો ઠરાવ, એક દિવસને અથવા બે દિવસને આંતરે
રાખવો, તેથી કરીને શરીરની સર્વે નસોના મુખો, રૂવાટાના છિદ્રોને
માર્ગે તથા નાડીવાટે, ઉપલા સ્નેહાદિક પદાર્થ શરીરમાં પ્રવેશ થઈ,
શરીરને તૃપ્ત કરી બળ ઉત્પન્ન કરેછે. તેવિશે દૃષ્ટાંત જ્વર, ઝાડોના મૂળોને
પાણી છીપેથી તે વધેછે. તેમ તેલાદિક સ્નેહમાં રોગીને બેશાડી, તેની
રસાદિ સાત ધાતુ વધે, અને વાયુનો નાશ થાયછે. એ ઉપાય વાયુનો
નાશ કરવાને અતિશે સરસ છે.

વધારે પરસેવો કહાડવાનો અટકાવ.

શીતશૂલાદ્યુપરમે સ્તંભગૌરવનિગ્રહે ॥ દીપ્તેઽમૌ માર્દવે જાતે સ્વેદ-
નાદિરતિર્થતા ॥ ૬૭ ॥

શરીરમાંથી શીતજતા અને શૂળ દૂર થાય, શરીર જખ્ખાડાતુ છૂટે
અને હલકુ થાય, અગાદિકનું પાચન થઈ, કાઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય.

જૂખ સારી લાગે, શરીર સુવાણ થવાથી પરસેવો કાઢવાના, ઉપાચાર કરતા અટકાવવું.

પરસેવો કાઢવા પછીના ઉપાચાર.

સમ્યક્ સ્વિદ્ધં વિમૃદિતં જ્ઞાનમુષ્ણાંમુજિઃ રાત્રેઃ ॥ મોજયેન્નાજ્ઞ
મિષ્ણદિ વ્યાધાર્મ જ ન કારયેત્ ॥ ૬૮ ॥

શરીરનો પરસેવો કાઢેલો હોય તેને, અને જેના શરીરે તેલ મર-
દન કરેલું હોય તેને, હુકયેલા પાણીથી નહવડાવવું; અને કફકારક
પદાર્થ નહીં ખવાડવા તથા અતિરો મેહનત ન કરાવવી.

અથ તૃતીયોઽધ્યાયઃ પ્રારંભઃ

ત્રિજ્ઞે અધ્યાય પ્રારંભ.

પરસેવો કાઢવા પછી ઉલટીની વિધી કરવી તેનો પ્રથમ વખત.

શરત્કાલે વસંતે ચ પ્રાશ્નકાલે ચ દેહિનામ્ ॥ વમનં રેચનં ચૈવ
કારયેત્કુશલો મિષક્ ॥ ૬૯ ॥

તાળા અને વરસિયક સંક્રાંતી સુધી સરદ રતુમાં; ફુલ અને મીન
સંક્રાંતી સુધી વસંતરતુમાં; મિથુન અને કર્ક સંક્રાંતી સુધી વર્ષા રતુમાં;
એટલી રતુમાં માણસોને ઉલટીનું અને ઢાળ થવાનું આપડ આપવું.
તેથી રોગીની પ્રકૃતિ ચોખ્ખી થાયછે.

ઉલટી કરાવવા લાયક રોગી.

બલવંતં કફવ્યાપ્તં હૃદ્યાસાર્તિનિષીદિતમ્ ॥ તથા વમનસાત્મ્યં ચ
ધીરચિત્તં ચ વામયેત્ ॥ ૭૦ ॥ વિષદોષે સ્તન્યરોગે મંદેઽગ્રૌ શ્લી-
પદેર્બુદે ॥ હૃદ્રોગકુષ્ઠવીસર્પમેહાજીર્ણમ્રમેષુ ચ ॥ ૭૧ ॥ વિદારિકાપચી-
કાસધ્વાસપીનસવૃદ્ધિષુ ॥ અપસ્મારજ્વરોન્માદે તથા રક્તાતિસારિષુ
॥ ૭૨ ॥ નાસાતાલ્વોષ્ઠપાકેષુ કર્ણસ્ત્રાવે દ્વિજિહ્વકે ॥ ગલશુંઘ્યામતીસારે
પિત્તશ્લેષ્મગદે તથા ॥ ૭૩ ॥ મેદોગદેઽરુચૌ ચૈવ વમનં કારયેદ્વિષક્ ॥

ખળવાન જે માણસ, અને કફરૂપસંહિત હોય તે, જેના મુ-
ખથી લાળ ગળે તે, જેને ઉલટી કરવાની ટેવ હોય તે, એવી વસ્તુ આ-

ધાનો રોગ, સ્તન કે કાનનો રોગી, અગ્નિમાં વધમાંથી થયેલા સર્વ રોગીને, હાથીપગાનો શ્લીષ્ઠરોગ, ઉઠમી ગાંઠના અર્ધુદરોગ, હૈયાનો લ્હ-ટ્રોગ, શરીરસ્રકાનો કુષ્ઠરોગ, પદ્મકીના વિસર્પરોગ, પરમે, અજીર્ણના સર્વ રોગ, જમણુ અને મતિભ્રમ, વિદારિકારોગ આમડીને નકશી પડવાનો, ગંડમાળાનો બેદ અપચીરોગ, ખાંસી, આફળુ, ઘાસ, બળગમનો પીનસરોગ, વધરાળનો વૃદ્ધિ, ફેફરાનો, તાવ, ઉન્મત્તનો ઉન્માદ, લોહી ઝાડાનો રક્તાતિસાર, નાક શડવાનો નાસાપાક, તાળવાનો તાળુપાક, ઓઠપાક, વેહતા કાનનો કાણુસ્ત્રાવ, બે જીભનો દ્વિજીભક, પડજીભનો ગળથુંડ, ઝાડાનો અતિસાર, પિત્તશ્લેષ્મરોગ, અચ્છી વધવાનો મેદારોગ, અચ્છી; તે રોગોવિષે ખુલાસો પ્રથમ ખંડમાં સર્વે લખેલો છે. તેમાંથી ઉપલા રોગીને ઉલટી વેદે કરાવવી.

ઉલટી ન કરાવવા લાયકના રોગી.

ન વામનીયસ્તિમિરી ન ગુલ્મી નોદરી કુરાઃ ॥ ૭૪ ॥ નાતિ-
વૃદ્ધો ગર્ભિણી ચ નચ સ્થૂલઃ ક્ષતાતુરઃ ॥ મદાર્તો બાલકો રૂક્ષઃ ક્ષુધિ-
તશ્ચ નિરૂહિતઃ ॥ ૭૫ ॥ ઉદાવત્યૂર્ધ્વરક્તી ચ દુચ્છર્દિઃ કેવલાનિલી ॥
પાંડુરોગી કૃમિવ્યાપ્તઃ પથનાત્સ્વરઘાતકઃ ॥ ૭૬ ॥ એતેપ્યજીર્ણવ્ય-
થિતા વામ્યા યે વિષપીડિતાઃ ॥ કફવ્યાપ્તાશ્ચ તે વામ્યા મધૂક્રાથ-
પ્રપાનતઃ ॥ ૭૭ ॥

આંખોનો તિમિરરોગ, પેટમાં ગોળાનો ગુલ્મરોગ, પેટના સર્વ રોગ, શરીર તવાયજુ, અતિશે વૃદ્ધ જઘકને, ગર્ભિણુ સ્ત્રીને, અતિશે ભારી નેનું મ્હોટું શરીર, હૈયે જખમ ઉરઃક્ષત રોગી, ઉન્મત્ત મદ રોગીને, ખાળક, શરીર તેજહિણુ અને રૂક્ષ, બૂખ્યો, નિરૂહિત એટલે નેને ઝાડામાંગે ઓપડોતી પીચકારી મારેલી હોય તે, ઉર્ધ્વરક્તી એટલે નેને મસ્તકે લોહી ચઢેડુ કે તેની ઉલટી થતી હોય તે, નેને ઉલટીનું બળ નહી રહેવાય તે, નેને ફક્ત વાયુકાપનું બળ હોય તે, પાંડુરોગી, કર્મ જીવડાનો જંત રોગ, ને અતિશે મ્હોટા પોકારો કે ખુમ ખરાડા પાડેથી નેના ગ-ળાનો અવાજ કાઢી ગયેલો હોય તે; એટલા રોગીને ઉલટીનું ઓપડ આ-પવું નહીં. પણ જો તેને અજીર્ણ, ઝેરી વસ્તુ ખાવાનો રોગ થયો હોય તો, નેનીમધ અથવા મહવડાની છાલનો ઉકાળો પીવાડી ઉલટી કરાવવી.

ઉલટી કરાવવાને કેટલા રોગી લાભેક નહીં.

સુકુમારં કુશં ચાલં મૂર્ચં મીરું ન વામયેત્ ॥

જે રોગી શરીરે નાબૂક હોય, કુશ કે નખજો, શરીર તવાયજો, ખાળક, મૂર્ચ, મિકજો; એટલાને ઉલટીનું ઓપડ આપવું નહીં.

ઉલટીના ઓપડ, અગાડી ખાવાના પદાર્થ.

પીત્વા ચવાગૂમાકંઠં સ્તીરતકદધીનિ વા ॥ ૭૮ ॥ અસાત્મ્યૈઃ
ક્ષેષ્ણલૈર્મોઽયૈર્દોષાનુત્ક્રિય દેહિનઃ ॥ સ્તિગ્ધસ્વિસ્નાય વમનં દત્તં સ-
મ્યક્ પ્રવર્તેતે ॥ ૭૯ ॥

જે રોગીને ઉલટી કરાવવી હોય, તેને પ્રથમ પેટ ભરીને ઓખાની કાંજી, દૂધ, છાસ, અથવા ફી પાવું; અને જે જણસને તેને અભાવ થતો હોય, તે પદાર્થ તથા કંકર્તા પદાર્થ ખવાડી, માણસના મનનો અને રો-
ગનો ઉછાજો કરાવવો; તેથી માણસને સારી રીતે ઉલટી થાયછે. જેટલા માણસને ધી ધત્વાદિ રોગપાન કરાવેલું હોય, તેને એક દિવસને આંતરે ઉલટી કરાવવાનો પ્રયોગ કીધાથી ઉત્તમ પ્રકારે ઉલટી થાયછે.

ઉલટીવિષે સાદ્ય પદાર્થ.

વમનેષુ ચ સર્વેષુ સૈંધવં મધુ વા હિતમ્ ॥ વીમત્સં વમનં દદ્યાદિ-
પરીતં વિરેચનમ્ ॥ ૮૦ ॥

ઉલટીમાટે જેટલા ઓપડોના પ્રયોગ છે, તેમાં સિંધાલૂણુ અથવા મધને મેળવવું નહીં, કેમકે તેથી ઉલટીનો અટકાવ થઈ તેને હિતકારક થાયછે. વીમત્સ એટલે ઉલટીના ઓપડમાં ધી મેળવીને આપવું. પણ હરથેક રોગીને ઠાજ કે ઝાડામાટે ઓપડ આપવામાં ધી મેળવવું નહીં.

ઉલટીમાટે કાઠો કરવાનું વજન.

કાથ્યદ્વવ્યસ્ય કુઢવં શ્રપયિત્વા જલાઢકે ॥ અર્ધમાગાવશિષ્ટં ચ
વમનેષ્વવચારયેત્ ॥ ૮૧ ॥

ઉલટીમાટે ઉકાળાના ઓપડો ૧૬ તોલાના વજને લેવું; તેને ઘોડ કૂદી, તેમાં ખાણી ૨૫૬ તોલા નાખી ઉકાળવું; પાણી ખળતા અર્ધ માપ રહેવાથી ગાળીને પીવું.

ઉલટીમાટે કાઢો પીવાને પ્રસ્થાનું વળન.

કાથપાને નવપ્રસ્થા જ્યેષ્ઠા માત્રા પ્રકીર્તિતા ॥ મધ્યમા ષષ્ઠિતા
પ્રોક્તા ત્રિપ્રસ્થા ચ કનીયસી ॥ ૮૨ ॥

મળ્યુત ખાંધાના મ્હોટા માણસને ઉલટીમાં, મ્હોટી માત્રાનો ઉ-
કાળો; પીવાને નવ પ્રસ્થના ૪૮૬ તોલા જાણવા. છ પ્રસ્થના ૩૨૪ તો-
લાનો કાઢો, પીવાની મધ્યમ માત્રા જાણવી. ત્રણ પ્રસ્થના ૧૬૨ તોલા-
નો કાઢો, પીવાથી હલકી માત્રા જાણવી. હાલના કલિયુગમાં નખળા
માણસો હોયછે. માટે ઉપલા વળનથી ચોડે હિસ્સે લીધાથી ફાયદો થાયછે.

ઉલટીમાટે ચટણી, ચૂર્ણ ઇંચાદિકનું વળન.

કલ્કચૂર્ણાવલેહાનાં ત્રિપલં શ્રેષ્ઠમાત્રયા ॥ મધ્યમં દ્વિપલં વિ-
દ્યાત્ કનીયસ્તુ પલં પ્રવેત્ ॥ ૮૩ ॥

આપડો શૂકા હોય તો તેમાં પાણી નાખી, અને લીલા હોય તો
તેની ચટણી વાટવી તે; ચૂર્ણ, અવલેહનું વળન બાર તોલા, મળ્યુત
ખાંધાના મ્હોટા માણસને આપ્યું હોય તો, તે મ્હોટી માત્રા જાણવી;
આઠ તોલા આપવાથી મધ્યમ માત્રા જાણવી; અને ચાર તોલાને
વળને આપવાથી હલકી માત્રા જાણવી.

ઉલટીવિષે ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિઃ બળનું વળન.

વમને चापि वेगाः स्युरष्टौ पित्तांतमुत्तमाः ॥ षड्वेगा मध्यवेगाश्च
चत्वारस्त्ववरा मताः ॥ ૮૪ ॥

શાગીને ઉલટીનું આપડ આપવાથી; સાતમી ઉલટીસુધી સર્વે રોગ
ખહાર પડેછે; અને આઠમી ઉલટીમાં પિત્ત પડવાથી તે ઉત્તમ વેગ જા-
ણવો. તેમજ પાંચમી ઉલટીમાં સર્વે રોગ ખહાર પડી, છઠ્ઠીમાં પિત્ત
પડવાથી મધ્યમ વેગ જાણવો. ત્રણ ઉલટીમાં સર્વે રોગ ખહાર પડી,
ચોથીમાં પિત્ત પડવાથી કનિઃ વેગ જાણવો.

ઉલટીવિષે અને સંગરા મુકવાને પ્રસ્થાનું વળન.

वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ॥ सार्द्धत्रयोदशपलं प्र-
स्थमाहुर्मनीषिणः ॥ ૮૫ ॥

હલદી અને ઢાળ થવા માટે ઓપડનું વજન પ્રસ્થ એટલે ૫૪ તોલા કહેણું છે. ફસ ઓપડવાને કે શંગરા મુકવાને મળ્યુત બાંધાના અતિશે લોહી બરલા માણસને ૫૪ તોલા શુધી લોહી કહેણું.

ઓપડથી હલદીમાં કંકાદિકને છતવું.

कफं कटुकतीक्ष्णेन पित्तं स्वादुहिर्मैर्जयेत् ॥ सस्वादुलवणाम्लोष्णैः
संसृष्टं वायुना कफम् ॥ ૮૬ ॥

વીક્ષણુ એટલે સૂંઠ, મરી, પિપર ઇત્યાદિક વીક્ષણુ ઓપડોથી કંકને છતવો. મધુર એટલે દ્રાક્ષ, દાડમ, ગોળ, શાકર ઇત્યાદિક મધુર છતાં હંડા ઓપડોથી પિત્તને છતવો. મધુર, ક્ષાર, અમ્લ અને ઉષ્ણ એટલે સિંધાલૂણુ, સમુદ્રમીઠું, સંચળખારથી; વાયુસાથે મળેલા કંકને છતવો.

કંક ઇત્યાદિક હલદીમાં પાડવાને ઓપડો.

कृष्णाराठफलैः सिंधुकफे कोष्णजलैः पिबेत् ॥ पटोलवासानिबैश्च
पित्ते शीतजलं पिबेत् ॥ ૮૭ ॥ सश्लेष्मवातपीडायां सक्षीरं मदनं
पिबेत् ॥ अजीर्णे कोष्णपानीयं सिंधुं पीत्वा वमेत्सुधीः ॥ ૮૮ ॥

કંક રોગને પિપર, ગેળફળ, સિંધાલૂણુ ત્રણેનું ચૂર્ણ; હુકાયલા પાણીમાં મેળવીને પીધાથી, હલદીમાં કંક પડે છે. પિત્તરોગને પટોળ, અમ્લ-જસો, કડવા લિંબડાના પાંત્રા; સર્વેનું ચૂર્ણ હંડા પાણીમાં ડોહી પીધાથી હલદીમાં પિત્ત પડે છે. કંક વાયુની પીડા હોયતો, ગેળફળનું ચૂર્ણ દૂધમાં મેળવીને પીધાથી, માણસને હલદી થઈ કંકવાયુની પીડા દૂર થાય. અ-જીર્ણ રોગમાં હુકાયલા પાણીસાથે સિંધાલૂણુ મેળવીને પીધાથી માણસને હલદી થઈ અજીર્ણ દૂર થાય.

હલદી કરાવવાને બહારના ઉપાય.

वमनं पाययित्वा च जानुमात्रासने स्थितम् ॥ कैठमेरंडनालेन
स्पर्शतं वामयेक्षिषक् ॥ ૮૯ ॥ ललाटं वमतः पुंसः पार्श्वौ द्वौ च प्र-
बोधयेत् ॥

હલદીનું ઓપડ ખાધાપછી, તેને બોધને ગુણુ લગાડી બેસાડવો, અને એરંડા ઝાડના કુમળા મૂળની ઝીણી ઘંડી લાંબી લઈ, રોગીના

એહમાં ભરાવી ગળાની અંદર આસ્તે આસ્તેથી ઉતારવી કે સેરવી; તે મન તેને જરા જરા આગળ પાછલ સેરવીને, ઉલટી કરાવવી, તેસાથે ઉલટી કરનારના કપાળની બિહુ પાળુએ હલકા હાથે ઓળવું.

ઉલટીના ઓપડથી નવા રોગ થવાના લક્ષણ.

પ્રસેકો હૃદયહઃ કોઠઃ કંઠુ દુશ્છર્દિતાદ્રવેત્ ॥ ૯૦ ॥

ઉલટીનું ઓપડ ખાધાથી, કંઠપાણુ નવા વિકાર થાય તેના લક્ષણ; એહમાંગેથી ભાળ ગળે, હયાને પીડા, શરીરે ગાંધીણુમાંખી કરડેથી ઝીણી-ઝીણી ફાલીવા થાય; તેવી રીતે ફાલીવા ઉઠે, ખજવાલ થાય.

અતિશે ઉલટી થવાથી રોગ.

અતિવાંતે ભવેત્તૃણા હિક્કોદ્ગારૌ વિસંજ્ઞિતા ॥ જિવ્હાનિઃસર્પણં
ચાક્ષ્ણોર્વ્યાવૃત્તિર્હેનુસંહતિઃ ॥ ૯૧ ॥ રક્તછર્દિષ્ટીવનં ચ કંઠે પીડા
ચ જાયતે ॥

ઓપડો ખાધાપછી અતિશે ઉલટી થવાથી, તેને તૃષા, ધ્યાસ ધણી ભાગે, હેડકી. શરીર ભારે થાય, સાંધે સાંધા ઢીલા થાય, જીભ વાંકી પડે અથવા લઠડે, આંખો ઉંડાણમાં જાય કે ખેંચાય, અંચળ ચક્રવક્ર થાય, મતિભ્રમ થાય, દાઢીનું થુકથુ જખડાય કે દુખે, મૂખમાંગે લોહી પડે, વારંવાર થુકા આવે, ગળામાં વેદના થાયછે.

અતિશે ઉલટી થવા પછી ઉપાય.

વમનસ્યાતિયોગે ચ મૃદુ કુર્યાદ્ધિરેચનમ્ ॥ ૯૨ ॥

રાગીને અતિશે ઉલટી થવાથી, તેને હલકા ઢાળનું ઓપડ આપવું.

અતિશે ઉલટીથી જીભ ઉંડાણ જાયતો ઉપાય.

વદનાંતઃ પ્રવિષ્ટાયાં જિવ્હાયાં કવલગ્રહઃ ॥ સ્તિગ્ધામ્લલવર્ણૈર્દૈ-
ર્ધૃતક્ષીરરસૈર્હિતઃ ॥ ૯૩ ॥ ફલાન્યમ્લાનિ સ્વાદેયુસ્તસ્ય ચાન્યેડગ્ર-
તો નરાઃ ॥

અતિશે ઉલટીથી રાગીની જીભ અંદર ખેંચાઈ ગઈ હોય તો, ખાટી, તિખખી, મિઠી, ખારી વસ્તુ, ધી, દૂધ, શાકર, ગોળ, મનને ગમતી જણુ-

સોસાથે ભાત ખાવાને આપવો; કાળતુ માણસોને રોગીની માસે ખેંધાઈ તેને લિંબુ, નારંગી, સંતરા, કેમળા, ચુશાડવા, એટલે રોગીની જીભને પાણી છુટી, જીભ ઉપર ચઢી ઠેકાણે આવી; શરીરને શુષ્કાકારી થશે.

અતિશે ઉલટીથી જીભ બહાર નિકળી આવે તેનો ઉપાય.

નિઃસૃતાં તુ તિલદ્રાક્ષાકલકં લિપ્ત્વા પ્રવેશયેત્ ॥ ૯૪ ॥

અતિશે ઉલટી થઈ માણસની જીભ બહાર આવી હોય તો; તલ અને દરાખની ચટણી વાટી તેનો લેપ જીભને કર્તા કર્તા, ઉપર ચઢાવી, માહની અંદર લઈ જઈ આસ્તેથી ખરોખર ખેંચાડવી.

અતિશે ઉલટીએ, આંખો ના ડોળા ખેંચવાથી ઉપાય.

વ્યાવૃત્તાક્ષિઃ વૃતામ્યક્તે પીડયેચ્ચ રાનૈઃ રાનૈઃ ॥

જે માણસના ડોળા, અંદર ખેંચાવાથી; હલકા હાથે તેની ઉપર ધ. મરદન કરી ઠેકાણે લાવવા.

દાઢીનું થુડુ જખડાય તેનો ઉપાય.

હનુમોક્ષે સ્મૃતઃ સ્વેદો નસ્યં ચ શ્લેષ્મવાતહત્ ॥ ૯૫ ॥

અતિશે ઉલટી અથવા બગારા ધ્યાયિયા, દાઢીના ઉપલોક નિચલે ભાગે જખડાવાથી, શરીરનો પરસેવો ઉપર લખેલીરીતે કાઢવો, કફવાયુહત્ તિક્કણુ ઓપડો નાકમાં નાખવા. ખેલુ દાઢીની વચમાં અંગુઠા ભરાવી જડુ ખેંસાડવું શરખુ કરવું.

ઉલટી થતા લોહી પડવાથી ઉપાય.

રક્તપિત્તવિધાનેન રક્તચ્છર્દિમુપાચરેત્ ॥

અતિશે ઉલટી થવાથી લોહી ઓકવા લાગે તો, રક્તપિત્તરોગના લખેલા ઉપાય કરવાથી લોહી બંધ થશે.

અતિશે ઉલટીથી ખાસ કે તૃષા લાગે તો ઉપાય.

ધાત્રીરસાંજનોશીરલાજાચંદનવાલકૈઃ ॥ ૯૬ ॥ મયં કૃત્વા પાયયે સ્વૃતસૌદ્રશર્કરમ્ ॥ રામ્યંત્યનેન તૃણાદ્યાઃ પીઢાશ્છર્દિસમુઘ્રવાઃ ॥ ૯૭ ॥

આંખના, રસાંજન એટલે દાદહલદને ખકરીના દુધમાં ઉકાળી
માવે કરવો તે, વાળો, બાતની ધાણી, લાલચંદન, નેત્રવાળો, છ એ-
પડો ચાર ચાર તોલાનું ચૂર્ણ; સોળ તોલા ધાણી હાંડલામાં ભરી તેમાં
ઉપડું ચૂર્ણ નાખી; રવઈથી સારી રીતે વહલોવીને તેને માળી લેવું; તેને
મધ કહેછે. તેમાં ધી, મધ અને શાકર મેળવીને પીધાથી તૂષા દૂર થાય.

ઉલટીથી નિરરોગી થવાના લક્ષણ.

इत्कंठशिरसां शुद्धिर्दीप्ताम्रित्वं च लाघवम् ॥ कफपित्तविनाशश्च
सम्यग्वातस्य चेष्टितम् ॥ ९८ ॥

ઉત્તમપ્રકારે માણસ વોકવાથી; તેના હેયાને, લ્હલ્હને, કંઠને,
મસ્તકને કફાદિ દોષ દૂર થઈ, તેની શુદ્ધી થાય; કાઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત
થાય, શરીર હલકું લાગે, કફપિત્ત રોગ દૂર થાય.

ઉલટી કરવા પછી, તેઉપર પહરેજી.

ततोऽपराह्णे दीप्ताम्रि मुद्रषाष्टिकशालिभिः ॥ इक्षुश्च जांगलरसैः
कृत्वा यूषं च भोजयेत् ॥ ९९ ॥

માણસ સારીરીતે વોકવાથી ખપોરપછી, કાઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત
થાય, ભૂખ લાગે; તે વખતે મગ કે, શાક દિવસે પાકેલા ચોખ્ખા, મનને
ગમે તેની અથવા હરણુ કે ખકરાનાં માંસની, કાંજીસાથે ઇંડાદિકાનું હલકું
ભોજન કરવું.

ઉલટી શારીરીતે થવાથી, ન થતા રોગ.

तद्वानिद्रास्यदौर्गन्ध्यं कंठूश्च ग्रहणीविषम् ॥ सुवांतस्य न पीडायै
प्रवर्त्येते कदाचन ॥ १०० ॥

જે માણસ સારીરીતે વોકવાથી; તેને આંખે ઝાંખ, અંધારા,
અતિ નિદ્રા, ઘેન, મુખને દુર્ગંધ, ખજવાળ, સંય્રહણીનો ઝાડો, ઝેરનો
વિષદોષ, એટલા રોગ કદીપણ થતા નથી.

ઉલટી ઉપર દુઃખદાયક થતા પદાર્થ.

अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मैथुनं तथा ॥ स्नेहाभ्यंगं प्रकोपं च
दिनैकं वर्जयेत् सुधीः ॥ १०१ ॥

ભારે અથવા ન પથે તેના કઠાણ ઇત્યાદિક પદાર્થ, શિતળ કે થંડ પાણી; અતિ મેદુનત, મિથુન, શરીર તેમનું મરદન કરવું, સુરો કકાસ કછઓ, એટલી વસ્તુના ૭ દિવસે ઉલટીનું ઓપડ ખાધું હોય તે દિવસે કરવું નહીં.

અથ ચતુર્થોઽધ્યાય મારંભ.

અથ ચોઠો અધ્યાય પ્રાંલ.

ઉલટી થવાપછી જાડાનું ઓપડ ખાવાની વિધી.

ક્ષિગ્ધસ્વિન્નસ્ય વાંતસ્ય દદ્યાત્સમ્યગ્વિરેચનમ્ ॥ અવાંતસ્ય ત્વઘઃ
ત્વસ્તો ગ્રહણી છાદયેત્કફઃ ॥ ૧૦૨ ॥ મંદામિ ગૌરવં કુર્યાજ્જન-
યેદ્વા પ્રવાહિકામ્ ॥ અથવા પાચનૈરામં બલાસં ચ વિપાચયેત્ ॥ ૧૦૩

અગાજી લખેલા રોગીને (ઉક્ત) એટલે કહેલી વસ્તુ પીવાડવી, સિનગ્ધ એટલે તેજવાન અને મજબુત કરવું; પછી શરીરનો પરસેવો કાઢી સ્વિન્ન કરવું; પછી ઉત્તમ પ્રકારે ઉલટી કરાવી. ઉલટી કરવાપછી ઢાળ થવાનું વિરચન ઓપડ કેવારે આપવું; તેના વિચાર આ અંથકર્તાને ઉપજેથી, અગાજી વખણાયેલા રૂપીના અંથોમાં ભેદ જણાયો. માટે ચરક, શુભ્રુત, વાગભટ ઇત્યાદિક અંથોના અભિપ્રાય એવો છે; કે ઉલટીનું ઓપડ ખાઈ ઉલટી કરવાપછી, ત્રિજ કે છઠ્ઠે દિવસે (સિનગ્ધ) મજબુત થવાનું ઓપડ ખાવું; પછી ત્રિજ દિવસે શરીરનો પરસેવો કાઢાડવો; પછી ત્રણ દિવસસુધી હલકું જોજન ખાવું. ઉપલી રીતે પ્રીધાપછી સોળમે દિવસે, જાડા થવાને રચન ઓપડ, આપવાને, ઉપર લખેલા અંથકર્તા રૂપીના મત છે. કેમ કે (અવાંત) એટલે નળખા કાઠાના અનેક રોગોઉપર, ઢાળનું ઓપડ આપવાથી જાડાને રસ્તે પડેલો કફ; ગ્રહણી એટલે છઠ્ઠી પિત્તધરા, અગ્નિધરા નામે નાડીવાના સારને, (આચ્છાદન) એટલે ઢાંકછે; તેથી અગ્નિમાંથી રોગ થાય; તેથી ગૌરવ એટલે શરીર વજનપાણું, અથવા પ્રવાહિકા રોગ અતિસારનો ભેદ છે, તે જાડાનો રોગ ઉત્પન્ન થાય; અથવા અધઃમૂત એટલે કફ અને આમવાયુના જાડા થાય. તેઉપર શુક્રાચલા એરંડમૂળનો ઉકા-
જો પીધાથી તેને પચાવેછે.

ઢાળની ખીજ રીત.

સ્તિગ્ધસ્ય સ્નેહનૈઃ કાર્યં સ્વેદૈઃ સ્વિન્નસ્ય રેચનમ્ ॥

મટાડીના ગ્રાણો કે તેની ઇટાને, ગર્ભ કરી શક્યા નેનો પરસેવા કાઢેલો હોય; તેવા નખળા કે શૂવાળા રોગીને ધી, દુધ, ઇત્યાદિક સ્નેહ પદાર્થ ઢાળને માટે પીવાડવા.

ઢાળના ઓપડો ખાવાને સાધારણ વખત.

શરદ્દતૌ વસંતે ચ દેહશુદ્ધૈ વિરેચયેત્ ॥ ૧૦૪ ॥ અન્યવાત્સ્ય ચિકે કાલે શોધનં શીલયેદ્બુધઃ ॥

શરદ્દતુ અને વસંતતુમાં, માણસોએ પોતાના શરીરની શુદ્ધી કરવાને ઢાળનું ઓપડ ખાવું; તેથી શરીરની શુદ્ધી થઈ સારીરીતે ચાલે, ઉક્તકાળ એટલે કહેલા વખત વિના, ખીજ વખતમાં રોગ ઉત્પન્ન થવાથી, તે વખતે સારા વિદ્વાન, ઉપકારી વેદોના વિચારથી ઢાળનું ઓપડ લેવું.

ઢાળનું ઓપડ ખાવા લાયક રોગી.

પિત્તે વિરેચનં દદ્યાદામોદૂતે ગદે તથા ॥ ૧૦૫ ॥ ઉદરે ચ તપાધમાને કોષ્ટશુદ્ધૌ વિરોષતઃ ॥

પિત્તવિકાર, આમવાયુ, પેટનો સર્વે રોગ, આધ્માનવાયુ, અને બેક-કાષ્ટ એટલા રોગીને ઘણું કરીને ઢાળનું ઓપડ આપવું.

રોગ દૂર થવાને ઢાળની ઉત્કૃષ્ટતા.

દોષાઃ કદાચિત્કુપ્યંતિ જિતા લંઘનપાચનૈઃ ॥ ૧૦૬ ॥ યે તુ સંશોધનૈઃ શુદ્ધા ન તેષાં પુનરુદ્ભવઃ ॥

વાયુ ઇત્યાદિક રોગઉપર; લાઘણ કરવી અને પાચન ઉપાય થવાથી રોગનું શમન થાયછે; તે છતાં એકાદ વખતે ફરીને તેના કાષ થાયછે; પણ ઢાળનું ઓપડ આપી, રોગને શુદ્ધ કરેલો હોય તો ફરીને પાછો તેના ઉદ્ભવો મારતો નથી.

ઢાળનું ઓપડ આપવાને જે રોગી લાયક ગણાય.

જીર્ણજ્વરી ગરબ્યાસો વાતરક્તી મગંદરી ॥ ૧૦૭ ॥ અર્શપાંદુર-

અંધીદ્રોગારુચિપીડિતાઃ ॥ યોનિરોગપ્રમેહાર્તા ગુલ્મહીહવ્રણાદિતાઃ
 ॥ ૧૦૮ ॥ વિદ્રધિચ્છદિવિસ્ફોટવિષૂચીકુષ્ઠસંયુતાઃ ॥ કર્ણનાસાશિરો-
 વક્ત્રગુદમેદામયાન્વિતાઃ ॥ ૧૦૯ ॥ યઋચ્છોષાક્ષિરોગાર્તાઃ કૃમિસ્તા-
 રાનિલાદિતાઃ ॥ શૂલિનો મૂત્રઘાતાર્તા વિરેકાર્હા નરા મતાઃ ॥ ૧૧૦ ॥

હાડધગ્નીનો છર્ણુતાવ, વચનાગ ઇત્યાદિક ઝેરી વસ્તુ આધાનો
 રોગ, વાતરક્તનો શરીરશઠો, ભગંદર, તથા પેટના રોગોને અગાજી લ-
 ખ્યાપ્રમાણે ઢાળ થવાનું ઓપડ આપવું; અને ફરીને લખ્યું છે કે પેટના
 રોગવાળાને ઢાળ કરાવવો, તેમાં હર્ષ, પાંડુરોગ, અંધિરોગ કે સર્વ જાતના
 ગોડ, ગુમડા, ઉઠમી ગાંઠો, પાઠા વીગર, હૃદ્રોગ હયાનો, અછર્ણુનો, અ-
 રોચક રોગ, પરમો, સ્ત્રિવોનો યોનિરોગ, ગુલ્મ પેટમાં ગોળાનો રોગ,
 રૂક્ષાનો ખ્લીહા કે કવળુ રોગ, નાસૂરનો રોગ, વિદ્રધિ પાઠાનો કે ઉઠમી
 ગાંઠનો રોગ, ઉલટીનો, વિસ્ફોટકના આઠાનો, મોરચીના વિષૂચી રોગ,
 શરીરશઠનો કુષ્ઠરોગ, કાનનો રોગ, નાકનો નાશારોગ, મસ્તકરોગ,
 મુખરોગ, ઝાડાની જગ્યાએ ગુદરોગ, પુરુષના લિંગને ઉપદંશરોગ, કલે-
 જનો ષકૃતરોગ, સોજનો, આંખનો રોગ, કૃમિરોગ, સોમળ ઇત્યાદી
 આધાનો ઝેરી રોગ, તિફળુ ખાર આધાનો રોગ, વાયૂકાપનો રોગ, શૂળ-
 રોગ, મૂત્રાઘાતરોગ; એટલા રોગમાંથી હરેક રોગે દુઃખી જે માણસ
 હોય, તેને ઢાળનું ઓપડ આપવા લાયક જાણવું.

ઢાળનું ઓપડ આપવા લાયક રોગી નહોય તે.

બાલવૃદ્ધાવતિસ્ત્રિગ્ધઃ ક્ષતક્ષીણો મયાન્વિતઃ ॥ શ્રાંતસ્તૃષાર્તઃ સ્થૂલશ્ચ
 ગર્મિણી ચ નવજ્વરી ॥ ૧૧૧ ॥ નવપ્રસૂતા નારી ચ મંદાગ્નિશ્ચ મ-
 દાત્યયી ॥ શલ્યાદિતશ્ચ રુક્ષશ્ચ ન વિરેચ્યા વિજાનતા ॥ ૧૧૨ ॥

ખાળક, વૃદ્ધ, પુરુરોગ, અતિરો નખજો ઉરક્ષત કે હયાના રોગે
 ધસાઈ ગયેલો, ખિલકણ, શ્રીમત, તૃષાથી પીડાતો, શરીર અતિરો ભાર,
 ગર્ભવાન સ્ત્રી, નવ જાતના તાવનો રોગી, તૂર્ત ખાળકનો જન્મ આપેલી
 સુવાવડી સ્ત્રી, મંદાગ્નીનો માણસ, મદાત્ય રોગે પીડાયેલો, શલ્ય એટલે કાચ,
 નખ, કાંટો ઇત્યાદિક શરીરમાં ભરાયેલાને શલ્યાદિત કહેછે તે, રૂક્ષ એટલે
 તેજહિણ એટલા રોગીને વિદ્વાન વૈદ ઢાળ થવાનું ઓપડ આપવું નહીં.

મૃદુ, મધ્યમ કે કૂર કોઠાનો નિયમ.

बहुपित्तो मृदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः ॥ बहुवातः क्रूरकोष्ठो
दुर्विरेच्यः स कथ्यते ॥ ११३ ॥ मृद्वी मात्रामृद्वी कोष्ठे मध्यकोष्ठे
च मध्यमा ॥ क्रूरे तीक्ष्णा मता तज्जैर्मृदुमध्यमतीक्ष्णकैः ॥ ११४ ॥

જે માણસનો કાઠા અતિશે પિત્તથી ભરેલો હોય, તે મૃદુ એટલે નખળો બાણુવો. જેનો કાઠા અતિશે કફ ભરેલો હોય, તે મધ્યમ બાણુવો. જેના કાઠામાં અતિશે વાયુ ભરેલો હોય તે કૂર કોઠાનો બાણુવો. કૂર કોઠાવાળાને ઢાળ થવાને દુઃખદાયક હોયછે; કેમકે ઢાળનું આપડ તેને આપવા છતાં, વાયુના કોપે જલદી ઝાડા ન થાય, એમ બાણુવું. મૃદુ કાઠા જેનો છે, તેને નખળું આપડ થોડા વજનને આપવાથી ઝાડા થાય. જેનો મધ્યમ કાઠા હોય તેને મધ્યમ વજનને આપડ આપવું; જેનો કૂર કાઠા હોય તેને તીક્ષ્ણ આપડો વધારે વજનને આપવું.

મૃદુ મધ્યમાદિક આપડો.

मृदुर्द्राक्षापयश्चुतैलैरपि विरिच्यते ॥ मध्यमास्त्रिवृतात्तिकाराज-
वृक्षैर्विरिच्यते ॥ ११५ ॥ क्रूरः स्नुक्पयसा हेमक्षीरीदंतीफलादिभिः ॥

જેનો કાઠા નખળો હોય, તેને દરાખ, દૂધ, અને એરંડયા તેલનો જીલાખ આપવો; જેનો કાઠા મધ્યમ હોય તેને નિસોતર, કડું, ગરમા-
ળાનો ગરનો જીલાખ આપવો; કૂર કે શખ્ત કાઠાવાળાને ચોધારાથુવરનું દૂધ, હેમક્ષીરી એટલે પિસોળા, કાંટા ભરેલા ધંતુરાના ફળનો, જેપાળાના પીજનો, ઇંદ્રવણીના મૂળ ઇત્યાદિકનો જીલાખ આપવો.

ઉત્તમાદિ ભેદથી ઝાડાનું પ્રમાણ.

मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिशद्वेगैः कफांतिका ॥ ११६ ॥ वेगैर्विश-
तिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगिका ॥

તીસ ઝાડા થવા પછી, છેલ્લા ઝાડામાં કફ પડવાથી; ઉત્તમ માત્રા બાણુવી. વિસમે ઝાડે કફ પડવાથી મધ્યમ માત્રા બાણુવી. છેલ્લા દસમાં ઝાડામાં કફ પડવાથી હીણ માત્રા બાણુવી.

ગુલાબના ઢાળ થવા માટે કાઢાનું વળન.

દ્વિપલં શ્રેષ્ઠમારૂયાતં મધ્યમં ચ પલં મવેત્ ॥ ૧૧૭ ॥ પલાદં
ચ કષાયાણાં કનીયસ્તુ વિરેચનમ્ ॥

ઢાળ થવા માટે આઠ તોલાના વળને કાઢો, આપવાથી ઉત્તમ
માત્રા જાણવી. ચાર તોલાના વળને કાઢો આપવાથી મધ્યમ માત્રા જા-
ણવી. અને બે તોલાના વળને કાઢો પીવાથી કનિષ્ઠ માત્રા જાણવી.

ઢાળ વિશે ઓપડની ચટણી, લાડું કે ચૂર્ણનું વળન.

કલ્કમોદકચૂર્ણાનાં કર્ષ મધ્વાજ્યલેહતઃ ॥ ૧૧૮ ॥ કર્ષદ્વયં
પલં વાપિ વયોરોગાદ્યપેક્ષયા ॥

ચટણી, લાડું, અને ચૂર્ણનું હરથેક ઓપડ એક એક તોલો લેવું;
તેમાં મધ અથવા ધી સાથે મેળવીને ઢાળ થવા માટે આપવું. પણ જરૂર
પડે તો ઉમ્મર અને રોગનું પણ જોઈ બેધી ચાર તોલા સુધી આપવું.

ઢાળના ઓપડમાં નિસોત્તર વાપરવાની રીત.

પિત્તોત્તરે ત્રિવૃત્તૃર્ણ દ્રાક્ષાકાથાદિભિઃ પિબેત્ ॥ ૧૧૯ ॥ ત્રિફ-
લાકાથગોમૂત્રૈઃ પિબેદ્ધોષં કફાર્દિતઃ ॥ ત્રિવૃત્તૈષ્ઠવશુંટીનાં ચૂર્ણમમ્લૈઃ
પિબેન્નરઃ ॥ ૧૨૦ ॥ વાતાર્દિતો વિરેકાય જાંગલાનાં રસેન વા ॥

પિત્ત કોષ્ટ પ્રકૃતિ હોય તો નિસોત્તરનું ચૂર્ણ, દરાખના કાઢામાં મે-
ળવીને આપવું; અથવા ગુળકંદ કે ગુલાબના ફુલ, વરિયાલી ઇત્યાદિકના
કાઢામાં આપવું. કફ કોષ્ટ પ્રકૃતિને ત્રિફળાના કાઢામાં; ગાયનું મૂત્ર અને
બોધ એટલે સુંઠ, મરી, વાપરનું ચૂર્ણ મેળવીને આપવું. વાયુકોષ્ટ પ્રકૃ-
તિને ઢાળ થવા માટે; નિસોત્તર, સિંધાબૂણ, સુંઠનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં,
અથવા (અમ્લ) એટલે જંબીરાના રસમાં, અથવા હરણ કે બકરાના માં-
સના રસમાં આપવું.

ઢાળ થવાના બીજા ઓપડોથી ઉપાય.

પુરંદતૈલં ત્રિફલાકાથેન દ્વિગુણેન ચ ॥ ૧૨૧ ॥ યુક્તં પીત્વા
પયોમિર્વા ન ચિરેણ વિરિચ્યતે ॥

એરંડયાતેલથી ખમણા વળને ત્રિફળાનો કાઢો મેળવીને પીવું. ખ-
મણા વળને દુધમાં એરંડયુ તેલ મેળવીને પીવું; તેથી જલદી ઝાડા થાયછે.

વર્ષા રૂતુમાં ઢાળ લેવાને ઓષડો.

ત્રિવૃતા કૌઠમીઝં ચ પિપ્પલી વિશ્વમેષજમ્ ॥ ૧૨૨ ॥ સમૃદ્ધી-
કારસક્ષૌદ્રં વર્ષાકાલે વિરેચનમ્ ॥

વર્ષા રૂતુમાં નિસોત્તર, ઇંદ્રજવ, પિપર, સુંઠ, દરાખના ઉકાસામાં;
મધ મેળવીને ગર્ભગર્ભ પીવું.

શરદ રૂતુમાં ઢાળ લેવાના ઓષડો.

ત્રિવૃદુરાલમા મુસ્તા શર્કરા દિવ્યચંદનમ્ ॥ ૧૨૩ ॥ દ્રાક્ષાંબુના
સયષ્ટીકં શીતલં ચ ઘનાત્યયે ॥

નિસોત્તર, ધમાસો, નાગરમેથ, ખડીશાકર, શફેદ ચંદન, જીઠીમધ,
એટલા ઓષડોનું ચૂર્ણ કરી દરાખના પનાહમાં મેળવીને પીવું. એ ઓષડ
શીતળ છે. માટે મધ અને કૂર કાઢવાળા એ ત્રિકૃદ મેળવવું.

હેમંત રૂતુમાં ઢાળ લેવાના ઓષડો.

ત્રિવૃતાં ચિત્રકં પાઠા ખજાર્જીં સરલાં વચામ્ ॥ ૧૨૪ ॥ હેમ-
ક્ષીરીં ચ હેમંતે ચૂર્ણમુષ્ણાંબુના પિબેત્ ॥

નિસોત્તર, ચિત્રક, પહાડમૂળ, જીરૂ, દેવદાર, ઘોડાવજ, હેમક્ષીરી
એટલે પિશોલા અથવા પીળા કુલનો કાંઠાવાળો ધંતૂરો એટલાનું ચૂર્ણ
કરી, ગર્ભ પાણીમાં સાથે મેળવીને પીધાથી ઢાળ થાયછે.

શિશિર અને વસંત રૂતુમાં ઢાળ લેવાના ઓષડો.

પિપ્પલી નાગરં સિંધુશ્યામા ત્રિવૃતયા સહ ॥ ૧૨૫ ॥ લિહેત્
ક્ષૌદ્રેણ શિશિરે વસંતે ચ વિરેચનમ્ ॥

પિપર, સુંઠ, સિંધાલૂણ, વરધારા, નિસોત્તર; એ પાંચ ઓષડોનું
ચૂર્ણ, મધમાં કાલવીને ઉપલી ખેડુ રૂતુમાં ચાટવાથી ઝાડા થાયછે.

ગ્રીષ્મ રૂતુમાં જીલાબ લેવાના ઓષડો.

ત્રિવૃતા શર્કરાતુલ્યા ગ્રીષ્મકાલે વિરેચનમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

નિસોત્તરનું ચૂર્ણના સરખે વળને શાકર મેળવીને ફાકવું; તેઉપર ગર્ભ પાણી પીવું, તેથી ઢાળ થાયછે.

શુખેથી ઢાળ થવાને અભયાદિ લાડવા.

અભયા મરિચં શુંઠી વિઢંગામલકાનિ ચ ॥ પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં
ત્વક્પત્રં મુસ્તમેવ ચ ॥ ૧૨૭ ॥ એતાનિ સમજાગાનિ દંતી ચ દ્વિગુ-
ણો ભવેત્ ॥ ત્રિવૃદદષ્ટગુણા જ્ઞેયા ષઙ્ગુણા ચાત્ર શર્કરા ॥ ૧૨૮ ॥ મ-
ધુના મોદકં કૃત્વા કર્ષમાત્રપ્રમાણતઃ ॥ એકૈકં મક્ષયેત્પ્રાતઃ શીતં
ચાનુપિબેજ્જલમ્ ॥ ૧૨૯ ॥ તાવદ્દિરિચ્યતે જંતુર્યાવદુષ્ણં ન સેવ્યતે ॥
પાનાહારવિહારેષુ ભવેન્નિર્યત્રણં સદા ॥ ૧૩૦ ॥ વિષમજ્વરમંદામ્નિ-
પાંડુકાસભગંદરાન્ ॥ દુર્નામકુષ્ઠગુલ્માર્શો ગલગંઢમ્નમોદરાન્ ॥ ૧૩૧ ॥
વિદાહઠ્ઠીહમેહાંશ્ચ યક્ષ્માણં નયનામયાન્ ॥ વાતરોગં તથાધ્માનં મૂત્ર-
કુચ્છાણિ ચાશ્મરીમ્ ॥ ૧૩૨ ॥ ઇષ્ટવાર્થોરુજઘનકલ્પદૂરરુજં જયેત્ ॥
સતતં શીલનાદેષ પલિતાનિ વિનાશયેત્ ॥ ૧૩૩ ॥ અભયામોદકા
હ્યેતે રસાયનવરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

શુરવારી હરડે, મરી, શુંઠ, વાવડિંગ, આંમળા, પિપર, પિપળીમૂળ, તળ,
તમાલપત્ર, નાગરમોથ; એ દશ આપડો અઢેક તોલો તથા દાંતણીના
મૂળ પેતોલા, નિસોત્તર આઠ તોલા, ખડીશાકર છ તોલા; સર્વેનું ચૂર્ણ કરી
મધમાં મેળવી, તેમાંથી અઢેક તોલાના લાડવા કરવા; પછી અઢેક
લાડવો પ્રાતઃકાળે ખાવો, તે ઉપર ઢંડ પાણી પીવું. જ્યાંસુધી ઝાડા થાય
તેટલા વખત સુધી ગર્ભ વસ્તુ ખાતી નહી; અને પીવા ખાવાની હરયેક
વસ્તુ કે મેહનતનું કામ હમેશાના નેમ પ્રમાણેજ કરવું. તેથી વિષમજ્વર,
અભિમાંઘ, પાંડુરોગ, આંસી, બગંદર, શરીરસડાનો કુષ્ઠરોગ, પેટમાં ગોળા-
નો રોગ, હર્ષ, ગળગંડ, ભ્રમણ, પેટનો સર્વે રોગ, વિદાહ, કમળો, પરમો,
ક્ષયરોગ, રાજ્યક્ષમા, આખનો રોગ, વાપૂનો રોગ, પેટ ડુગવાનો રોગ,
મૂત્રકૃચ્છ, પિશાબ અટકાવાનો, પિશાબમાં પઠરીનો, વાસાનો શૂળ કે
રોગ, પાસળાનો, કંપરનો, બગનો, પગની પોટલીનો, ઉપલા સર્વે રોગ
દૂર થાય. તે હમેશા આધાથી જીવાનીમાં થયેલા રાફેદ ખાલ કાળા થાય.
તેને અભયામોદક કહેછે, એ લાડવા ઉતમ પ્રકારનું રસાયણરૂપ છે.

જુલાખને મદનકર્તી ઉપાય.

પીત્વા વિરેચનં શીતજલૈઃ સંસિચ્ય ચક્ષુષી ॥ ૧૩૪ ॥ સુગંધં
કિંચિદાઘ્રાય તાંબૂલં શીલયેન્નરઃ ॥

ઢાળ થવાને ઓપડની માત્રા ખાધા પછી, તેની આંખોને ઠંડુ પાણી
લગાડી લૂછી નાંખવું; અને શારી શુગંધી અથવા કુલની ખૂશબો લેવાને
આપવું. પાન ઇત્યાદિકનું ખિડું ખાવાને આપવું. ઉપલો ઉપાય ક્રીધાથી
ઉત્તમ પ્રકારે ઢાળ થાયછે.

જુલાખનું ઓપડ ખાધા પછીનો ઉપાય.

નિર્વાતસ્યોનવેગાંશ્ચ ધારયેન્ન સ્વપેત્તયા ॥ ૧૩૫ ॥ શીતાંબુ ન સ્પ-
શેત્કાપિ કોણ્ણનીરં પિબેન્મુહુઃ ॥

ઢાળ થતી વખતે, પવન આવતી જગ્યાએ ન બેસવું, પિશાખ, ઝાડો
કે વાયુ ઇત્યાદિક છૂટે; તેનો વેગ અટકાવવો નહી, નિદ્રા કરવી નહી,
ઠંડા પાણીને અડકવું નહી. પાણીને ગર્ભ કરી હુકાયજી વારંવાર તૃષા
લાગેથી પીતા રહેવું. તેથી ઢાળ શારી રીતે થાયછે.

ઓપડ ખાધાથી, ઉલટી અને ઝાડામાં બહાર પડતી વસ્તુ.

બલાસૌષધપિત્તાનિ વાયુવાંતે તથા વ્રજેત્ ॥ ૧૩૬ ॥ રેકાત્તયા-
મલં પિત્તં મેષજં ચ કફો વ્રજેત્ ॥

ઉલટીનું ઓપડ ખાધાથી, કફ અને ખાધેજી ઓપડ, પિત્ત, અને
વાયુ એટલી વસ્તુ ઉલટીસાથે બહાર પડેછે; તેમજ ઢાળનું ઓપડ ખા-
ધાથી પિત્ત, ખાધેજી ઓપડ, કફ ઝાડાસાથે બહાર પડેછે.

જુલાખનું ઓપડ ખાધાથી, ઢાળ શારી રીતે ન થવાથી રોગ.

દુર્બિરક્તસ્ય નામેસ્તુ સ્તબ્ધત્વં કુસિશૂલતા ॥ ૧૩૭ ॥ પુરીષ-
વાતસંગશ્ચ કંદૂમંડલગૌરવાઃ ॥ વિદાહોરુચિરાધ્માનં ભ્રમશ્ચર્દિશ્ચ
જાયતે ॥ ૧૩૮ ॥

જુલાખ શારી રીતે ન થવાથી, માણસની ડૂંટીની જગ્યાએ સ્તબ્ધતા;
એટલે સ્થિરતા બંધાવું તથા પાસળામાં શૂળ, મળમૂત્ર અને વાયનો અ-

પ્રવૃત્તિ, એટલે ફરતો વાયુનો અટકાવ થઈ; શરીરમાં ખળવાળ, ઢીમણા ઉત્પન્ન થાય; અને શરીર ભારે થાય, બળતર, અરુચિ, પેટ ધુગવાનો રોગ, બમતા, ઉલટી એટલા રોગ થાય.

ઓષડ આધારી, જેને શારી રીતે જીલાબ, ન થવાથી ઉપાય.

તં પુનઃ પાચનૈઃ સ્નેહૈઃ પક્ત્વા સંક્લેષ્ય રેચયેત્ ॥ તેનાસ્યોપદ્રવા યાંતિ દીપ્તોઽગ્નિર્લઘુતા પ્રવેત્ ॥ ૧૩૯ ॥

જે રોગીને શારી રીતે ઢાળ ન થવાથી, તેને આરગ્વધાદિ નામે પાચન ઓષડ આપી, આમનું પાચન કરાવવું; પછી તેને સ્નેહ પાન એટલે ધી પીવડાવી, કાઠાને ચિકણા કે સૂવાલો કરી; ફરીને ઢાળ થવાનું ઓષડ આપવું. તેથી સર્વે રોગ દૂર થાય, કાઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, અને શરીર હલકુ પડે.

જીલાબના ઝાડા અતિશે થવાથી, કેટલા ઉપદ્રવ થાયછે.

વિરેકસ્યાતિયોગેન મૂર્છામ્નંશો ગુદસ્ય ચ ॥ શૂલઃ કફાતિયોગઃ સ્યાન્માંસધાવનસંનિષમ્ ॥ ૧૪૦ ॥ મેદોનિષં જલાભાસં રક્તં ચાપિ વિરિચ્યતે ॥

જે રોગીને ઝાડા અતિશે થયા; તેને મૂર્છા આવે, ઝાડાની જગ્યાએ ગુદમાર્ગે વેદના અને શૂળ થાય; ઝાડાસાથે કફ વધારે પડે, માંસના ધોવણુ જેવો ઝાડો થાય, મેદના જેવો અથવા મેદ કે ચરબીના પાણી જેવો ઝાડો થઈ તેમાં લોહી પડે.

ઓષડથી ઝાડા અતિશે થવા લાગે તેનો ઉપાય.

તસ્ય શીતાંબુઞ્જિઃ સિક્તં શરીરં તંદુલાંબુઞ્જિઃ ॥ ૧૪૧ ॥ મધુમિશ્રૈ-સ્તથા શીતૈઃ કારયેદ્દમનં મૃદુ ॥

ઓષડથી અતિશે ઝાડા થવા લાગે તો, હંડાપાણીથી રોગીના શરીરને બીજવવું. અને તેથી પણ ઝાડા બંધ ન થાય તો, ચોખ્ખાના ધોવણુમાં મધ મેળવીને પીવાડવું; તેથી હલકા ઉલટી થઈ ઢાળ બંધ થશે.

ઓષડથી જીલાબ વધારે થાય, તેને બંધ કરવાનો બીજો ઉપાય.

સહકારત્વચઃ કલ્કો દધ્મા સૌવીરકેન વા ॥ ૧૪૨ ॥ પિષ્ઠો નાભિમલેપેન હંસ્યતીસારમુલ્વણમ્ ॥

આખાની છાલ ગાયના દહીમાં અથવા સોલીર, એટલે કાચા જવ અથવા શેકેલા કુટીને મેઠોડીના હાંડલામાં ભરી, તેમાં પાણી નાખી તેનું મોઢ બાંધી ત્રણ દિવસ રાખવું. તેને સોલીર કહેછે. તેવી રીતે ધણીનું થાય, તેને કાંછ પણ કહેછે. તે પીધાથી અને દુડીને લેપ કરેથી ઢાળ બંધ થાય. અને ટીકાકારી લખેછે કે, મેઠોડીના હાંડલામાં સરસ્વતી તેલ આપડી, તેમાં પાણી ભરી; રાઈ, છૂર, સીંધાલૂણ, હિંગ, સુંઠ, હલદ છ આપડોનું ચૂર્ણ, આખાની કાંછ કે કુળીનો કાઢો, બાંબુના પાંત્રા, સર્વ તેમાં ભરી, તેના અજમાસે ધીમાં, તળેલા અડદના પાંચ દસ, વડા, નાખી, હાંડલાનું મોઢ બાંધી, ત્રણ દિવસ રાખીને પછી પીવું, તેથી જીલાખ બંધ થાયછે.

જીલાખના ઝાડા બંધ થવાનો ત્રીજો ઉપાય.

अजाक्षीरं पिवेद्वापि वैष्णिकं हारिणं तथा ॥ १४३ ॥ शालिभिः षष्टिकैः स्वल्पममूरैर्वापि भोजयेत् ॥ शीतैः संग्राहिभिर्द्रव्यैः कुर्यात्संग्रहणं भिषक् ॥ १४४ ॥

જીલાખ બંધ થવાને બકરીનું દૂધ પીવું, અથવા શકુની પક્ષીનો, બકરા કે હરણના માંસનો રસ પીવો; શાક દિવસે પાકેલા આખાની કે મચૂરની જાડી કાંછ પીવી. દાડમ ઇત્યાદિક ડંડા અને જુખ લગાડનાર પદાર્થો ખાવા.

શારી રીતે જેને જીલાખ થવાથી લક્ષણ.

लाघवे मनस्तुष्ट्यामनुलोमे गतेनिले ॥ सुविरक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्नृशि ॥ १४५ ॥

જીલાખ શારી રીતે થવાથી; શરીરે હલકાપણું, મનને ખુશીપણું; વાયુ પોતાની જગ્યાએ ફરે અને છૂટે, એટલા લક્ષણો થાય. પછી તેને રાત્રે પાચન આપડો એટલે એરંડમૂળ, સુંઠ, ધાણા; ત્રણ આપડોનો કાઢો કરી પીવો.

જીલાખનું આપડ આધાથી લક્ષણો થાય.

इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो बन्धिहीनता ॥ घातुस्त्रैर्यं वयःत्रैर्यं भवेद्वेचनसेवनात् ॥ १४६ ॥

માણસોએ ઢાળનું આપડ સેવવાથી, શરીરની ઇન્દ્રિયો બળવાન થાય; બુદ્ધિ પ્રસન્ન રહે, કામની અગ્નિ પ્રદીપ થાય, અને ઘાતુ તથા હિમ-રને સ્થિરપણુ થાયછે.

ઠાળનું ઓપડ આધાથી, કેટલા પદાર્થથી દૂર રહેવું.

પ્રવાતસેવાશીતાંબુસ્નેહામ્યંગમજીર્ણતામ્ ॥ વ્યાયામં મૈથુનં ચૈવ ન સેવેત વિરેચિતઃ ॥ ૧૪૭ ॥

જે માણસને જુલાબ થવા પછી, અતિરોપવનમાં બેસવું કે ફરવું નહિ, ઠંડુ પાણી પીવું નહી; તેજ ઇલાદિક શરીરે મરદન ન કરવું, અણર્જુ-કર્તી બારી પદાર્થ ખાવા નહી, સ્ત્રીસંગ કે અતિ મેહનત ન કરવી.

ઠાળનું ઓપડ આધા પછી પહરેજીની જણસો.

શાલિષષ્ટિકમુદ્રાદ્યૈર્યવાગું મોજયેત્ક્રતામ્ ॥ જાંગલૈર્વિખ્કિરાણાં વા રસૈઃ શાલ્યોદનં હિતમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

જુલાબ થવા પછી પહરેજી રાખવાને, શાક દિવસે પાકેલા ચોખ્ખા કે મગ ઇલાદિક, મનને ગમતા હલકા અનાજનો ચવાગૂ, એટલે તેવા અનાજથી છ ધાણુ પાણી નાખી, તેની જાડી કાંજ કરીને પીવી. અગર હરણુ, ખકરા, શકુન પક્ષી, કે મરધા ઇલાદિકના માંસની કાંજમાં સાથે બાત મેળવીને ખાવો.

અથ પંચમોઽધ્યાય પ્રારંભ.

અથ પાંચમેઽધ્યાય પ્રારંભ.

અસ્તિની વિધિ.

ઓપડની પીચકારી મારી, રોગનું શોધન કરવું.

વસ્તિર્દ્વિધાનુવાસાશ્ચ નિરૂહશ્ચ તતઃ પરમ્ ॥ યઃ સ્નેહૈર્દીયતે સ સ્યાદનુવાસનનામકઃ ॥ ૧૪૯ ॥ કષાયક્ષીરતૈલૈર્યો નિરૂહઃ સ નિ-ગચ્ચતે ॥ વસ્તિર્મિર્દીયતે યસ્માન્નસ્માદ્વસ્તિરિતિ સ્મૃતઃ ॥ ૧૫૦ ॥

અસ્તી એટલે અંડની કાઠલી જેવી પિચકારી થાય; તેની એક કાઠલીમાં ઓપડ ભરી નળી મારફતે પિચકારી મારવી; તેજ નળીના મોહમાં બે ભાગ પાકેલા હોષ. એકમાંથી ઓપડ જાય; અને પાણુ ઓપડ, મળમૂત્ર આવે તો તેજ નળીના ખીજા ભાગની કાઠલી ભરાય છે. ગુદાદિક એટલે ઝાડા

ધૃત્યાદિક જગ્યામાં આપડની પાચકારી મારવી; તેને અસ્તિકર્મ કહેછે. તે અસ્તિકર્મમાં બે બેદ છે, એકને અનુવાસન; અને ખીજને નિરૂદ કહેછે. ધી અને તેલ ધૃત્યાદિક સ્નેહ ભરી પાચકારી મારેછે, તેને અનુવાસન અસ્તિ કહેછે. કાઢો, દૂધ, તેલ, એકમાં કરીને પાચકારી મારેછે, તેને નિરૂદ અસ્તિ કહેછે.

પ્રથમ અનુવાસન અસ્તિનો પ્રકાર.

તત્રાનુવાસનાશ્ચો હિ વસ્તિર્યઃ સોત્ર કથ્યતે ॥ પૂર્વમેષ તતો વ-
સ્તિર્નિરૂદ્ધાશ્ચો પ્રવિષ્યતિ ॥ ૧૫૧ ॥ નિરૂદ્ધાદુત્તરં ચૈવ વસ્તિઃ
સ્યાદુત્તરામિથઃ ॥ અનુવાસનમેદશ્ચ માત્રાવસ્તિરુદીરિતઃ ॥ ૧૫૨ ॥
પલદ્વયં તસ્ય માત્રા તસ્માદર્ધાપિ વા ભવેત્ ॥

ઉપર લખેલી બેહુ અસ્તિમાંથી, અનુવાસન નામે અસ્તિ છે; તેની માત્રા ધી તેલ ધૃત્યાદિક સ્નેહની ચારથી આઠ તોલા સુધી ભરવું. અને નિરૂદ અસ્તિનો વૃત્તાંત પાછલથી જાણાસે.

કેટલા રોગી અનુવાસન અસ્તિને લાયક.

અનુવાસ્યસ્તુ રુક્ષઃ સ્યાત્તીક્ષ્ણામ્નિઃ કેવલાનિલી ॥ ૧૫૩ ॥

અનુવાસ્ય એટલે શરીરે ગોડ, ગુમડા, ગાંઠ, ફાલીવા; રૂક્ષ એટલે સ્નેહપાન રહિત, અને જેના કાઠાની અમ્નિ પ્રદીપ્ત હોય, તેવા વાયુકોપના રોગીને, અનુવાસનઅસ્તિ ધી, તેલનો પ્રયોગ કરવો.

કેટલા રોગી અનુવાસન અસ્તિને લાયક નહી, પણ નિરૂદ
અસ્તિને લાયક.

નાનુવાસ્યસ્તુ કુષ્ઠી સ્યાન્મેહી સ્થૂલસ્તથોદરી ॥ આસ્થાપ્યા નાનુ-
વાસ્યાઃ સ્યુરજીર્ણોન્માદતૃડ્યુતાઃ ॥ ૧૫૪ ॥ શોકમૂર્ચ્છારુચિતય-
શ્વાસકાસક્ષયાતુરાઃ ॥

કુષ્ઠી, મેહી એટલે પરમાના રોગી; સ્થૂળ અને ઉદરી એટલે જાડો માણસ, પેટનો રોગી. બેહુ રોગી અનુવાસન અસ્તિના પ્રયોગને લાયક નહી. અછર્જુરોગી, ઉન્માદ રોગી, તૃષ્ણા, શોક, મૂર્ચ્છા, અરૂચી, ભય, શ્વાસ, ખાંસી, ક્ષયરોગી; એટલા રોગીને આસ્થાપ્ય એટલે નિરૂદઅસ્તિને લાયક જાણવા.

પિત્રકારી અથવા પસ્તીનું મુખ. સુવર્ણાદિકેની નળીનું કરવું.

નેત્રં કાર્યં સુવર્ણાદિધાતુમિર્ઘસવેણુભિઃ ॥ ૧૧૬ ॥ નલૈર્દતૈર્વિષા-
જાગ્રૈર્મણિર્મિર્ઘા વિધીયતે ॥

નેત્ર એટલે ઝાડા ઇત્યાદિક જગવાએ, પિત્રકારી મારવાની નળીનું મુખ
સોનું ઇત્યાદિક ધાતુનું, પાંખૂનું, દેવનળનું, હાથીદાંતનું, શિંગડાનું, અગરના
લાકડાનું, ખિલારનું, સ્કાટીક ઇત્યાદિક હરથેક મણીનું કરવું.

શેગીની ઉમ્મર પ્રમાણે પિત્રકારીની લંબાઈ.

एकवर्षात्तु षड्वर्षं यावन्मानं षडंगुलम् ॥ ११६ ॥ ततो द्वादशकं
यावन्मानं स्यादष्टसंयुतम् ॥ ततः परं द्वादशभिर्गुलैर्नेत्रदीर्घता ॥ ११७

પસ્તીની નળી એક વર્ષથી છ વર્ષની ઉમ્મર સુધી, શેગીના છ આંગળ
લાંબી રાખવી, અને છ વર્ષથી પાર વર્ષસુધી આઠ આંગળની; પાર વર્ષની
ઉમ્મર પછી પાર આંગળની લાંબી બાણવી.

પિત્રકારીની નળીના વિંધનું માપ.

मुद्रच्छिद्रं कलायामं छिद्रं कोलास्थिसंनिभम् ॥ यथासंख्यं भवे-
न्नेत्रं श्लक्ष्णं गोपुच्छसन्निभम् ॥ ११८ ॥ आतुरांगुष्ठमानेन मूले
स्थूलं विधीयते ॥ कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च गुटिकामुखम् ॥ ११९ ॥
तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्ये जागाच्चतुर्थकात् ॥ योजयेत्तत्र बस्ति च
बंधद्वयविधानतः ॥ १२० ॥

જે પિત્રકારી છ આંગળ લાંબી નહી હોય, તેના વિંધ મગના દાણા
જેટલો ઝીણા રાખવો. આઠ આંગળ નહી લાંબી હોય તેના વિંધ તુવરના
દાણા પ્રમાણે રાખવો. પાર આંગળ લાંબી હોય તેના વિંધ ખારના ઢીયા
જેટલો રાખવો. એ પ્રમાણે અનુક્રમે નળીના વિંધ કરવો; તે નળીને ચિકાસ
લગાડી ચિકણી રાખવી, ગાયના પૂછડા જેવી ઢળવી કરવી, નળીના મૂળ
તરફનો છેડો, શેગીના અંગુઠા જેટલો બડો રાખવો; તેના વચ્ચે ભાગ
અંગુઠા પાસેની આંગળી જેટલો બડો ગોળાકારે રાખવો. તેના ત્રણ ભાગ
મુઠી, ચોઠ ભાગે ખુલેલા કમળપુલ જેવું ગોળાકારે કરવાને; હરણ ઇ-
ત્યાદિકના, અંકનો અથવા કુખાની, ખસ્તિ નહી ઉપર ચઢાવી, તે ઉપર
બે ચાર બંધ બાંધી તેની સાંધને મેળવવી.

અસ્તિ માટે કેટલા જનાવરના આંડ કે કુક્કો કામે પડે.

મૃગાજસૂકરગર્વા મહિષસ્યાપિ વા પ્રવેત્ ॥ મૂત્રકોશસ્ય વસ્તિસ્તુ
તદલાગ્નેન ચર્મજઃ ॥ ૧૬૧ ॥ કષાયરક્તઃ સુમૃદુવસ્તિઃ સ્ત્રિઘ્નો
દઢો હિતઃ ॥

હરણ, કુકર, ખકરા, ખળદ, પાડો; એટલા જનાવરના આંડની કાઠ-
લી અસ્તિના ઉપયોગમાં આવેછે. તે ન મળેતો તેના આમડાની કાઠલી
કરવી. ખારડી, તરવડ અથવા ધાવરાના આંડની છાલના કાઠામાં તેને
રંગીને શુભાલી કરવી.

શરીરે એક હજાર જાતના, ઝિણા વિંધના રોગો થાય છે,
તેને શાફ કરવાને અસ્તીનું માપ.

પ્રણવસ્તેસ્તુ નેત્રં સ્યાત્ શ્લક્ષ્ણમષ્ટાંગુલોન્મિતં ॥ ૧૬૨ ॥ મુદ્ગચ્છિદ્રં
ગૃધ્રપક્ષનલિકાપરિણાહિ ચ ॥

શરીરે એક હજાર જાતના ગડગુમડા, ઈત્યાદિક રોગની ગાંઠો થાયછે;
તે ઝીણા વિંધવાળા રોગને, આપડથી શાફ કરવાને, અસ્તિનો ઉપયોગ કરવો.
પિચકારીની નળીનું નેત્ર એટલે તેની લંબાઈ, રોગીના આઠ આંગળ રાખવી;
તેના મુખનો વિંધ મગના દાણા જેટલો; અને તે ગિધ પક્ષીના ગળાની,
નળીના આકારે રાખવો. તે ચિકાસ ભરેલી રાખવી જોઈએ.

અસ્તીના ગુણ.

શરીરોપચયં વર્ણં બલમારોગ્યમાયુષઃ ॥ ૧૬૩ ॥ કુરુતે પરિવૃદ્ધિં
ચ વસ્તિઃ સમ્યગુપાસિતઃ ॥

ઉત્તમ પ્રકારે અસ્તીનું સેવન કરેથી; શરીરની વૃદ્ધિ, કાંતીવાન, ખળવાન,
નિરોગી, આયુષની વૃદ્ધી એટલા ગુણો શરીરે ઉત્પન્ન થાયછે.

અસ્તી સેવન કરવાનો વખત.

દિવસાંતે વસંતે ચ સ્નેહે વસ્તિઃ પ્રદીયતે ॥ ૧૬૪ ॥ ગ્રીષ્મવર્ષાશર-
ત્કાલે રાત્રૌ સ્યાદનુવાસનમ્ ॥ નચાતિસ્તિશ્વમસનં ભોજયિત્વાનુવાસયેત્
॥ ૧૬૫ ॥ મર્દં મૂર્છર્ણં ચ જનયેદ્ દ્વિધા સ્નેહઃ પ્રયોજિતઃ ॥ રુક્ષં મુક્તવ-
તોત્પન્નં બલં વર્ણશ્ચ હીયતે ॥ ૧૬૬ ॥

વસંત રૂતુમાં, સ્નેહપ્રસ્થિ એટલે ધી, તેલ ઇત્યાદિની ખરતી, શાળની વખતે મારવી. ગ્રીષ્મરૂતુ, વર્ષારૂતુ અને શરદરૂતુમાં રોત્રે મારવી; પણ તે રોગીએ અતિરો સ્નિગ્ધ એટલે ધી તેલના પદાર્થનું બોજન, પ્રથમ ક્રીધાથી ખસ્તિનું કર્મ કરવું નહી; કેમકે તેથી ઉન્નતપાણું, મૂર્ચ્છા ઉત્પન્ન થાયછે. અગર અતિરો રક્ષકે કઠોળના પદાર્થ, ખાધા પછી ખસ્તિ કર્મ થવાથી, રોગીના બળ અને ક્રાંતિની હાણી થાય. એવી રીતે બે પ્રકારે રોગીને નુકશાન થાયછે.

ખસ્તીમાં ઓછી અથવા વધારે માત્રા ભરેથી તેનું ફળ.

હીનમાત્રાવુઘૌં બસ્તી નાતિકાર્યકરૌ સ્મૃતૌ ॥ અતિમાત્રૌ તથાના-
હસ્તમાત્રૌ સારકારકૌ ॥ ૧૬૭ ॥

અનુવાસન ખસ્તિ અને નિરૂપસ્તિની અલ્પ માત્રા થવાથી, રોગીને ઘણો ફાયદો થાય નહી; વધારે માત્રા થવાથી; આનાહરોગ, ગ્લાનિ, અતિસાર ઇત્યાદિ રોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

ખસ્તિની ઉત્તમ માત્રાનું ફળ.

ઉત્તમસ્ય પલૈઃ ષટ્ત્વિર્મધ્યમસ્ય પલૈસ્ત્રિભિઃ ॥ પલાદ્યર્દ્ધેન હીનસ્ય
યુક્તા માત્રાઽનુવાસને ॥ ૧૬૮ ॥

ઉત્તમ પ્રકારે જે રોગીના શરીરમાં બળ હોય, તેને અનુવાસન ખસ્તિ ૨૪ તોલાસુધી માત્રાની હદ છે. મધ્યમ બળના રોગીને ૧૨ તોલાની, નબળા રોગીને ૬ તોલા બાણવી.

સ્નેહમાં સિંધાલુણ, ઇત્યાદિક મેળવવાનું વજન.

શતાઘ્વાસૈધવાભ્યાં ચ દેયં સ્નેહે ચ ચૂર્ણકમ્ ॥ તન્માત્રોત્તમમધ્યા-
ત્યાઃ ષટ્ચતુર્દ્વયમાષકૈઃ ॥ ૧૬૯ ॥

શતાવરી અને સિંધાલુણ બેહુનું ચૂર્ણ, અનુવાસન ખસ્તીમાં મેળવાને અર્ધો તોલો એટલે છ માશાની ઉત્તમ માત્રા બાણવી. આર માશાની મધ્યમ માત્રા બાણવી, બે માશાની કનિષ્ઠ માત્રા બાણવી.

ઢાળ થવા પછી, અનુવાસન ખસ્તિનો પ્રકાર.

વિરેચનાત્સપ્તરાત્રે ગતે જાતવલાય ચ ॥ પ્રક્ષાલ્લાયાનુવાસાય
વસ્તિર્દેયોઽનુવાસનઃ ॥ ૧૭૦ ॥

રોગીએ જીભાખનું ઓષડ આધારી સાત રાત્ર પછી શરીરમાં બળ આવેથી હલકુ બોજન કરાવી, અનુવાસન ખસ્તિને લાયક હોય તો પિચકારી લાગુ કરવી.

બસ્તી લગાડવા અગાઉ ઉપાય.

અથાનુવાસ્યં સ્વમ્યક્તમુષ્ણાંતુ સ્વેદિતં શનૈઃ ॥ ઓજયિત્વા યથા-
શાસ્ત્રં કૃતં ચક્રમણં તતઃ ॥ ૧૭૧ ॥ ઉત્ત્મૃષ્ટાનિલવિષ્મૂત્રં યોજયે-
ત્સ્નેહબસ્તિના ॥ મુત્રસ્ય વામપાર્શ્વેન વામજંઘાપ્રસારિણઃ ॥ ૧૭૨ ॥
કુંચિતાપરજંઘસ્ય નેત્રં સ્તિગ્ધે ગુદે ન્યસેત્ ॥ બધ્વા બસ્તિમુત્તં સૂત્રં
વામહસ્તેન ધારયેત્ ॥ ૧૭૩ ॥ પીડયેદ્દક્ષિણેનૈવ મધ્યભેગેન ધીરધીઃ ॥
જૃંભાકાસક્ષવાદીંશ્ચ બસ્તિકાલે ન કારયેત્ ॥ ૧૭૪ ॥

અનુવાસન ખરતી માટે જે રોગી લાયક હોય, તેના શરીરે પ્રથમ તલનું તેલ મરદન કરી, ગર્ભ પાણીથી રોકી શરીરનો હલકો પરસેવો કાઢી, તેને ચોખ્ખાની કાંજી શારી રીતે પાવડાવી, થોડુંક ચલાવવું; વખતે રોગીને પિશાબ ઝાડાની કે, વાયુ છૂટવાની હાજત થઈ હોય તો પુરી કરાવવી, પછી રોગીને ખરતી કર્મ કરવાને ડાભે પડખે શુવાડવો, અને ડાભો પગ તેનો લાંબો કરાવવો, જમણા પગ ઉભો રાખવો, અને યુદ્ધ એટલે ઝાડાની જગ્યાએ ધી મુકી ચીકણી કરવી. પછી ખસ્તિની ગળીના માહને શુતર વિઠાલી; તેને યુદ્ધમાં ભરાવી વેદ ડાભે હાથે વચલી નલીને મજબુદ પકડી, જમણે હાથે આસ્તેથી કોડલી દખાવીને ખાલી કરવી, તે વખતે રોગીને ખગાશુ, ખાસી કે છીક આવવા ન દેવી. એજ પ્રમાણે પિચકારીમાં ઓષડ ભરી મરાયેછે.

પિચકારી મારવાનો નેમ.

ત્રિશન્માત્રામિતઃ કાલઃ પ્રોક્તો બસ્તેસ્તુ પીડને ॥ તતઃ પ્રણિહિતઃ
સ્નેહ ઉત્તાનો વાક્રશતં ભવેત્ ॥ ૧૭૫ ॥

અગાઉ લખેલા માપની, પિચકારી ભરીને તિશ વખતે મારવાનો નેમ બાણવો. ધી, તેલ ઈત્યાદિ સ્નેહ પિચકારી મારતે ભીતર, દરેક વખતે જવા પછી, એકથી રોા અંક બાણવા મુધી, રોગીને ચત્તો શુવાડવો.

કેટલા વખતમાં માત્રા પૂરી થાય.

જાનુમંડલમાવેછ્યં કુર્યાચ્છોટિકયા યુતમ્ ॥ એકા માત્રા ભવે-
દેષા સર્વત્રૈષ વિનિશ્ચયઃ ॥ ૧૭૬ ॥

અસ્તિમાર્ગે પિચકારી મારેથી, ઓપડનો સ્પર્શ ગુણ સુધી ભિતર
લાગે, એમ હાથના ફેર ફેરવીને ચપટી વગાડવી. તેટલા વખતની એક
માત્રા થયેલી જાણવી.

પીચકારી મારવાની કીચી કીધા પછીના ઉપાય.

પ્રસારિતૈઃ સર્વગાત્રૈર્યથાવીર્યં પ્રસર્પતિ ॥ તાઢયેત્તલયોરેનં ત્રીન્
વારાંશ્ચ રાનૈઃ રાનૈઃ ॥ ૧૭૭ ॥ ફિજશ્ચૈવં તતઃ શ્રોણીં શમ્યાં ચૈવો-
ત્ક્ષિપેત્તતઃ ॥ જાતે વિધાને તુ તતઃ કુર્યાન્નિદ્રાં યથામુસ્તમ્ ॥ ૧૭૮ ॥

ઓપડની પિચકારી મારવા પછી, રોગીના હાથ પગ ઇત્યાદિક,
સર્વે ગાત્રોના સાંધા ઢીલા મુકી લાંબા કરાવવા, તેથી કરીને રસાદિક ધાતુ
પોતાના સર્વે સ્થાનોમાં જાયછે; અને રોગીના હાથપગના તલીયાને હલકા
હાથે, ત્રણ ત્રણ વખતે ખુકાવો મારીને ચંપી કરવી, તેમજ જાગને, વા-
સાને, પણ ચંપી કરી, રોગીને પલંગ ઉપર શુવાડવો. એ પ્રમાણે વિધી
થવા પછી રોગીને ખૂબ નિદ્રા આવશે.

અસ્તી કર્મ શારી રીતે થવાથી તેના ગુણ.

સાનિલઃ સપુરીષશ્ચ સ્નેહઃ પ્રત્યેતિ યસ્ય તુ ॥ ઉપદ્રવં વિના
શીઘ્રં સ સમ્યગનુવાસિતઃ ॥ ૧૭૯ ॥

ગુદની અંદર ગએલો જે સ્નેહ, તે વાયુ અને મળ ઇત્યાદિક સર્વેને,
દુખાવા વિના જલદી બહાર આવેથી, તે રોગીને અસ્તી કર્મ શારી
થયેલું જાણવું.

સ્નેહનો વિકાર દૂર થવાને ઉપાય.

જીર્ણાન્નમથ સાયાદ્દે સ્નેહે પ્રત્યાગતે પુનઃ ॥ લઘ્વન્નં મોજયેત્કામં
દીપ્તામિસ્તુ નરો યદિ ॥ ૧૮૦ ॥ અનુવાસિતાય દેયં સ્યાદિતરેદ્ધિ
સુસ્વોદકમ્ ॥ ધાન્યશુંઠીકષાયો વા સ્નેહવ્યાપત્તિનાશનઃ ॥ ૧૮૧ ॥

ગુદમાર્ગે સ્નેહ ભીતર પસરતાં, ખાકી રહેલો પાછો બહાર આવેતા,

અને જો રોગીના કાઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય તો; તેને શાહજના જીનુ અન એટલે જીના ચોખાનો પોડોક બાત કે કાંજ પાત્રી. અનુવાસન ખસ્તિ કરેલા રોગીને, ખીજ દિવસમુધી હુકાચેલું ગર્ભ પાણી પાત્રું; અથવા ધાણા શુંડનો કાઠો કરી પીધાથી સ્નેહનો વિકાર દૂર થાય.

વાયુ ઇત્યાદિક દોષો મારે, પિચકારી મારવાનો નેમ.

અનેન વિધિના ષડ્વા સપ્ત ચાષ્ટૈ નવાપિ વા ॥ વિધેયા વસ્તયસ્તે-
ષામંતે ચૈવ નિરૂહણમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

અગાજી લખેલી વિધીથી વાયુ ઇત્યાદિક રોગો દૂર થવાને, છથી નવ વખત મુધી અનુવાસન ખસ્તિની પિચકારી મારવી, તેમાં છેલ્લી પિચકારી નિરૂહ ખસ્તિની મારવી.

ખસ્તીવિના ગુણ.

દત્તસ્તુ પ્રથમો વસ્તિઃ સ્નેહયેદ્વસ્તિવંક્ષણૈઃ ॥ સમ્યક્ દત્તો દ્વિતી-
યસ્તુ મૂર્ધસ્થમનિલં જયેત્ ॥ ૧૮૩ ॥ બલં વર્ણં ચ જનયેત્તૃતીયસ્તુ
પ્રયોજિતઃ ॥ ચતુર્થપંચમૌ દત્તૌ સ્નેહયેતાં રસામૃજી ॥ ૧૮૪ ॥ ષષ્ઠો
માંસં સ્નેહયતિ સપ્તમો મેદ એવ ચ ॥ અષ્ટમો નવમશ્રાપિ મજ્જાં નચ
યથાક્રમમ્ ॥ ૧૮૫ ॥ એવં શુક્રગતાન્દોષાન્દિગુણઃ સાધુ સાધયેત્ ॥
અષ્ટાદશાષ્ટાદશકાન્વસ્તીનાં યો નિષેવતે ॥ ૧૮૬ ॥ સ કુંજરવલો-
પ્યશ્વં જયેત્તુલ્યોમરપ્રભઃ ॥

પ્રથમ પિચકારી ગુદમાં મારેથી, ખસ્તી વંક્ષણુ એટલે અંડ સંધી-
દ્વારામાં જવા ન દીધી તો, શરીરમાં ફક્ત ધાતુ વધેછે; ખીજ વખતે મારેથી
મસ્તકને વાયુ દૂર થાય; તીજ વખતે મારેથી શરીરમાં ખળ અને કાંતી
વધે; ચોઠી, પાંચમીએ રસધાતુ અને લોહી વધે; છઠ્ઠી, સાતમીથી માંસ
અને ચરખી વધી, મેદને શુદ્ધાવાળા પાણું આવે; આઠમી, નવમીથી મજ્જા
ધાતુ અને શુક્ર ધાતુ વધીને શુદ્ધાવાળા પાણું થાય; ખમણી એટલે અઢાર વખતે
મારેતો, શુક્ર ધાતુગતના નેટના રોગો થયેલા હોય તે નાશ પામે; છત્રીસ
વખતે મારેથી, રોગીને હાથથી નેટલું ખળ થઇ, દોડતા થોડાને જીતે અને
દેવના જેવી કાંતી તેજવાન થાયછે.

અનુવાસન ખસ્તી અને નિરૂહ ખસ્તિને લાચક રોગી.

રુક્ષાય बहुवाताय स्नेहवस्ति दिने दिने ॥ ૧૮૭ ॥ दद्याद्द्वि-
स्तथान्येषामन्यो बाधामपाहरेत् ॥ स्नेहोऽल्पमात्रो रुक्षाणां दीर्घकाल-
मनत्ययः ॥ ૧૮૮ ॥ तथा निरूहः स्निग्धानामल्पमात्रः प्रशस्यते ॥

રોગી તેજ વિનાનો રૂક્ષ થઈ, અતિશે વાયુ કાપે વીડાયલાને જોઈ;
સ્નેહખસ્તીની પિચકારી દરરોજ મારવી. રોગી શરીર અતિશે ભારે બાડો,
અને તેજવાનને અન્ય એટલે નિરૂહણુ ખસ્તિ દરરોજ મારવી. તેથી કરીને
શરીરનો રોગ દૂર થાય. રૂક્ષ માણસને સ્નેહખસ્તિ અલ્પ માત્રા એટલે
સ્નેહની હલકી અને થોડી માત્રા લેવી; પણ રોગી ધણુ દિવસ જીવનાર
છે એવું જણાયતો; તેજવાન માણસને નિરૂહખસ્તિ થોડી આપવી.

સ્નેહુ એખલોજ પાછો, બહાર આવે તેનો ઉપાય.

अथवा यस्य तत्कालं स्नेहो निर्याति केवलः ॥ ૧૮૯ ॥ तस्या-
न्योन्यतरो देयो नहि स्निग्धस्य तिष्ठति ॥

તેજવાન અને સ્નિગ્ધ રોગીને ઝાડામાર્ગે, પિચકારી મારવાથી તૂર્તજ
સ્નેહ બહાર આવે, અને ઠરે નહીં તો તેને કરી સ્નેહખસ્તિ મારીને પછી
તૂર્તજ નિરૂહખસ્તિની પિચકારી મારવી. એવી જો જાતની ખસ્તી આપવી.

સ્નેહુ બહાર આવે નહીં, તેનું દુઃખ અને ઉપાય.

अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ॥ ૧૯૦ ॥ तदा
शैथिल्यमाध्मानं शूलं श्वासश्च जायते ॥ पक्काशये गुरुत्वं च तत्र द-
द्यान्निरूहणम् ॥ ૧૯૧ ॥ तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधियुता फलवर्तिहिता
तथा ॥ यथानुलोमनं वायोर्मलः स्नेहश्च जायते ॥ ૧૯૨ ॥ तथा वि-
रेचनं दद्यात्तीक्ष्णं नस्यं च शस्यते ॥

પ્રથમ ઝાડા, હલકી ઇત્યાદિકનું ઓપડ આપીને; જો રોગીના શ-
રીરની શુદ્ધી કરેલી નહીં હોય; તેના ઝાડા વારે મળ કે નર્ક સાથે મળેલી,
માત્રા પાછી બહાર આવી નહીંતો, શરીર જખડાય અને આધ્માન એટલે
પેટદુગો, શૂળ, શ્વાસ, ઝાડાના પક્વાશયમાં ભારેપણું, એટલી વેદના થાય;
તે દૂર થવાને વીક્ષુ નિરૂહખસ્તિની પિચકારી મારવી. વીક્ષુ ઓપડો સ્નેહ
મળવેથી વાયુ છુટો થઈ, મળમિશ્રિત સ્નેહ મુદમાર્ગેથી પાછો બહાર

આવે, તેથી રીતે પિચકારી મારવી; અને તેમજ તીક્ષ્ણ જીલાખનું ઓપડ ખવાડવું, અને તીક્ષ્ણ ઓપડની તપખીર શુધાડવી.

કટલા રોગીને સ્નેહબસ્તિ મારેથી દુઃખ ન કરે.

यस्य नोषद्रवं कुर्यात्स्नेहबस्तिरनिसृतः ॥ १९३ ॥ सर्वोलपो व्या-
वृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥

સ્નેહબસ્તિ એટલે ધી, તેલ, કાંજી ઇત્યાદિ સ્નેહોની પિચકારી; ઝાડામાર્ગે મારેથી ગુદના સર્વે ભાગ, વ્યાવૃત એટલે વ્યાપી રહેછે, તે છતાં જે રોગીને રૂક્ષપાતું હોવાથી, ગુદની જગ્યાએ સ્નેહ બેળાઈ રહેવાથી શુભાદિક વેદના થતી નથી; તે સ્નેહ બસ્તિનો ઉપયોગ ઘણી વાર સુધી તેમજ રાખવો.

આખી રાતમાં સ્નેહ બહાર, પાછો નહીં આવેથી ઉપાય.

अनायाते त्वहोरात्रे स्नेहं संशोधनैर्हरेत् ॥ १९४ ॥ स्नेहबस्ताव-
नायाते द्वाभ्यां स्नेહો વિધીયતે ॥

સ્નેહોની પિચકારી મારેથી, પાછો તે બહાર નિકળે નહીં તો, બ-મણી વખતે પિચકારી મારીને; સ્નેહ ઈં બહાર પાછો આવે તેમ કરવું. જે સ્નેહ પિચકારી મારફતે મારેલો, આખી રાતમાં પાછો બહાર નહીં આવે તો, તે રોગીને જીલાખ થવાને ઢાળનું ઓપડ ખવાડી ઝાડા કરાવવા.

અનુવાસન બસ્તિ માટે તેલ.

गुडूच्येरंडपूतीकभार्गीवृषकरौहिषम् ॥ १९५ ॥ शतावरीसहचरं
काकनासापलोन्मितम् ॥ यवमाषातसीकोलकुलित्थान् प्रसृतोन्मि-
तान् ॥ १९६ ॥ चतुर्द्रोणांभसा पक्का द्रोणशेषेण तेन च ॥ पचेत्तै-
लाढके पेप्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ १९७ ॥ अनुवासनमेतद्धि सर्व-
वातविकारनुत् ॥

ગુણવેલ, એરંડમૂળ, કરંજની છાલ, ભારંગમૂળ, અડુંસો, રોહિસ તૃણ, શતાવરી, કારહારો, કાવલી; એ નવ ઓપડો ચારચાર તોલા; જવ, અડદ, અળશી, ભારડીના ખીજ, કુલ્થી; એ પાંચ ઓપડો આઠ આઠ તોલા. સર્વે ઓપડોને થોડા કુટી; તેમાં ૪૦૯૬ તોલા પાણી નાખીને

ઉકાળવું, પાણી ખળતા ચોઠ હિસ્સે ખાકી રહેવાથી, તેમાં તલનું તેલ ૨૫૬ તોલા, અને જીવનીય ગણુ એટલે ખીજા અંકનાં ચૂર્ણાદિક અધ્યાયમાં, લખેલા છે તે દરેક એકપડો ચાર ચાર તોલાનું ચૂર્ણ મેળવી, ફરીને ઉકાલી પાણી ખળતા, ફક્ત તેલ ખાકી રહેવાથી ગાળી લેવું. તેને અનુવાસન તેલ કહેછે. તે તેલ સર્વે વાયુરોગને દૂર કરેછે.

અનુવાસન ખસ્તી, અતિશે કરેથી નવા થતા રોગ.

षट्सप्तति व्यापदस्तु जायंते बस्तिकर्मणः ॥ १९८ ॥ दूषितात्स मुदा येन ताश्चिकित्स्यास्तु सुश्रुतात् ॥

ખસ્તિ કર્મોમાં દોષ ૩૫ વિપરીત, એટલે રોગોના કાપ થઈ, તેમાંથી છોતેર પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાયછે; તેની પરીક્ષા સુશ્રુત રૂપીના ગ્રંથમાં છે, તે ઉપરથી કરવી.

ખસ્તિ કર્મોમાં ૫રેહજી.

पानाहारविहारश्च परिहारश्च कृत्स्नशः ॥ १९९ ॥ स्नेहपान-समा कार्या नात्र कार्या विचारणा ॥

અન્ન ઈત્યાદિક ખારાક અને વિહારાદિકના વહીવટમાં, સ્નેહ-પાનોના અધ્યાયમાં છે, તે પ્રમાણે સર્વે સ્નેહખસ્તીમાં ૫રેહજી કરવી.

अथ षष्ठोऽध्याय प्रारंभ.

अथ छठे। अध्याय प्रारंभ.

निर्ऌ ખસ્તીની વિધી.

निरूहबस्तिर्बहुधा भिद्यते कारणांतरैः ॥ २०० ॥ तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुंगवैः ॥

નિરૂહખસ્તિની વિધી અનેક પ્રકારે થાય, જેવી રીતના રોગ હોય, તેવી પિચકારીના આકારે જુદા નામે થાય છે. તેના દાખલામાં ઉલ્લેખાત ખસ્તિ, દોષદર ખસ્તિ, દોષરામન ખસ્તિ ઈત્યાદિક નામે જાણવા.

નિરૂહ અસ્તિના ખીજા નામો.

નિરૂહસ્યાપરં નામ પ્રોક્તમાસ્થાપનં બુધૈઃ ॥ ૨૦૧ ॥ સ્વસ્થાન-
સ્થાપનાદોષધાતૂનાં સ્થાપનં મતમ્ ॥

નિરૂહ અસ્તીના ખીજા નામોમાં આસ્થાપન જાણવું, તેની ઉત્પત્તિ
દોષ અને રસાદિક ધાતુવાને, પોતપોતાના સ્વસ્થાનોમાં બેસાડે છે માટે
તેને આસ્થાપન કહેછે. તે વાતાદિક ત્રણે દોષ અથવા રોગોને દૂર કરેછે.
માટે તેને નિરૂહ કહેછે.

નિરૂહ અસ્તીમાં, કાઢા ઈત્યાદિકનો પ્રકાર.

નિરૂહસ્ય પ્રમાણં તુ પ્રસ્થપાદોત્તરં મતમ્ ॥ ૨૦૨ ॥ મધ્યમપ્ર-
સ્થમુદ્દિષ્ટહીનસ્ય કુડવાસ્ત્રયઃ ॥

નિરૂહઅસ્તિની પિચકારી મારવા વિશે, કાઢાવોનું વજન ૮૦ તો-
લાનું ઉત્તમ, ૬૪ તોલાનું મધ્યમ, ૪૮ તોલાનું કનિષ્ઠ માત્રા જાણવી.

કુટલા રોગી નિરૂહઅસ્તી, વિધીને લાયક નહી.

અતિસ્તિગ્ધોત્ક્રિષ્ટદોષૌ ક્ષતોરસ્કઃ કૃશસ્તથા ॥ ૨૦૩ ॥ આ-
ધ્માનઙ્ગર્દિહિક્કાર્શઃ કાસશ્વાસપ્રપીડિતઃ ॥ ગુદશોષાતિસારાર્તો વિષૂચી-
કુષ્ઠસંયુતઃ ॥ ૨૦૪ ॥ ગર્ભિણી મધુમેહી ચ નાસ્થાપ્યશ્ચ જલોદરી ॥

અતિશે નાજૂક રોગી, જેનો બેધ્વગામી દોષ એટલે રોગોનો ખળ
અઠતો, ઉરઁક્ષતે પીડાયલો એટલે હયાના રોગે દુઃખી, શરીરે તવાયલો,
પેટ ધ્રુગવાના રોગો, ઉલટી, હેડકી, હર્થ, ખાંસી, દમ, આંધળુ, ગુદ-
સ્થાને કે ઝાડાની જગ્યાએ પીડા, સોજો, અતિસાર, મોરચી, શરીરસડો,
ગર્ભિણી સ્ત્રી, પરમે, પેટ મ્હોટુ થવાનો જળંદર રોગ; એટલા રોગોથી
પીડાયલાને આસ્થાપ્ય એટલે નિરૂહ અસ્તીની વિધી કરવી નહી.

કુટલા રોગી નિરૂહઅસ્તી વિધીને લાયક.

વાતવ્યાધાવુદાવર્તે વાતાસૃક્ વિષમજ્વરે ॥ ૨૦૫ ॥ મૂર્ચ્છાતૃષ્ણો-
દરાનાહમૂત્રકચ્છાશ્મરીષુ ચ ॥ વૃદ્ધાસૃક્દરમંદાગ્નિપ્રમેહેષુ નિરૂહ-
ણમ્ ॥ ૨૦૬ ॥ શૂલેઽમ્લપિત્તે દ્વદ્વોગે યોજયેદ્વિધિવદ્બુધઃ ॥

વાયુના સર્વે રોગ, ઉદાવર્ત વાયુ, વાતરક્ત રોગ, વિષમ જ્વર, મૂર્ચ્છા,

તૃતા, ઉદર રાગો મધ્યે જળદર રાગ મુકીને પાકી પેટના સર્વે રાગો, આત્મક રાગ, મુત્તકૃચ્છ રાગ, અસ્મરી રાગ પદ્મીનો, શિષેને ધણા દિવસની ધુપણીનો, કાઠાનો અભિમાંધ રાગ, પરમાના સર્વે રાગોમાં મધુમેહ રાગ મુકીને પાકીના સર્વે, શૂળ રાગ, આમ્લપિત રાગ, લદ્રેગ; એટલા રાગીને નિરૂપસ્તી કરવા લાયક બાણું.

નિરૂપસ્તીની પિચકારી મારવાનો પ્રકાર.

ઉત્સૃષ્ટાનિલવિષ્મૂત્રં સ્નિગ્ધં સ્વિન્નમ્ભોજિતં ॥ ૨૦૭ ॥ મધ્યાહ્ને
ગૃહમધ્યે ચ યથાયોગ્યં નિરૂહયેત્ ॥ સ્નેહસ્તિવિધાનેન બુધઃ કુર્યા-
ન્નિરૂહણમ્ ॥ ૨૦૮ ॥ જાતે નિરૂહે ચ તતો ધ્રુવેદુત્કટકાસનઃ ॥
તિષ્ઠેન્મુહૂર્તમાત્રં ચ નિરૂહાગમનેચ્છયા ॥ ૨૦૯ ॥ અનાયાતં મુહૂર્તે
તુ નિરૂહં શોધનૈર્હરેત્ ॥

નિરૂપસ્તીની પિચકારી જે રાગીને મારવી હોય, તેને પ્રથમ પિ-
શાખ ઝાડાની હાજત પુરી કરાવવી, વાયુ છૂટવાનો હોય તો છોડવી,
કાઠો શુદ્ધ થવાપછી; શરીરે સ્નેહ પદાર્થમાં ધીકે તેલ મરદન કરી,
નહવડાવી થોડો પરસેવો કાઢવો; તેને ભોજન ન કરાવતા, ખપોર પછી
ઘરમાં સર્વે રીતે એટલે જીવી રીતે રાગીને પરિત આપવી ધટે, તેવી
રીતે સ્નેહપસ્તીની વિધી તૈયાર કરીને; નિરૂહ પસ્તી આપવી; એટલે તેલ
ઈત્યાદિક આપડની પિચકારી ઝાડાવાટે મારવી; અને નિરૂહ પસ્તીની
વિધી ક્રીયા પછી; તે નિરૂહ આપડ ઈત્યાદિક પાછુ બહાર આવવાને માટે;
રાગીને બે ધડી શુધી ઉભડો કે ઝાડે કરવા બેસે તેમજ બેસાડવો; અગર
એક બે ધડીમાં નિરૂહ ઈત્યાદિક પાછુ બહાર આવ્યું નહીં તો; તેને નીચે
લખેલી રીતે શોધન વિધી કરીને પાછુ બહાર આવે તેમ કરવું.

નિરૂહ પાછુ બહાર નહીં આવે તો શોધન આપડો.

નિરૂહેરેવ મતિમાન્ ક્ષારમૂત્રામ્લસૈંધવૈઃ ॥ ૨૧૦ ॥

નિરૂહપસ્તીની પિચકારી મારવા છતાં, તે ગુદમાંથી પાછુ બહાર
નહીં આવે તો, જવખાર અને ગાયનું મૂત્ર તથા લિંબુનો રસ અથવા જંબી-
રાનો રસ, સિંધાલાણું; એ ચાર આપડો એકઠા કરી, ઝાડા માર્ગે પાછી
નિરૂહની પિચકારી મારી, આગળ આપડ અને નિરૂહને બહાર કહાડવું.

નિરૂપસ્તિના ઉત્તમ ગુણ થવાના લક્ષણ.

યસ્ય ક્રમેણ ગચ્છંતિ વિદ્પિત્તકફવાયવઃ ॥ લાઘવં ચોપજાયેત
સુનિરૂહં તમાદિશેત્ ॥ ૨૧૧ ॥

જે રોગીને નિરૂપસ્તિનો ઉપાચ ક્રીધા પછી; તે ઓપડ, મળ, પિત્ત, કફ, વાયુ અકેકે ઝાડા માર્ગે, પાછા બહાર આવે તો, શરીરને હલકાપણું થાય. તેવી રીતે થવાથી નિરૂપસ્તિની વિધી શારી થયેલી બાણુવી.

નિરૂપસ્તિ શારી રીતે ન થવાના લક્ષણ.

યસ્ય સ્યાદ્વસ્તિરલ્પાલ્પવેગો હીનમલાનિલઃ ॥ મૂત્રાર્તિજાઢ્યારુ-
ચિમાન્ દુર્નિરૂહં તમાદિશેત્ ॥ ૨૧૨ ॥

જે રોગીને નિરૂપસ્તિની પિચકારી માર્ગેલી હોય, અને ઉપલી રીતે પાછુ બહાર આવવાનો, વેગ અતિશે થોડો હોય તો; ઓપડ, મળ અને વાયુ ઇત્યાદિકે રોગ, જેટલો બહાર આવવો જોઈએ તેટલો, ન આવેથી થોડો આવે; અને પિસાખની જગ્યાએ દુખાવો થાય; શરીર ભારે, અરોચક રોગ ઇત્યાદિકે રોગોના લક્ષણો થાય.

નિરૂપસ્તિ અને સ્નેહુ અસ્તિની માત્રા પાછી બહાર
આવવાના લક્ષણ.

વિવિક્તતાં મનસ્તુષ્ટિઃ સ્તિગ્ધતા વ્યાધિનિગ્રહઃ ॥ આસ્થાપનં સ્ને-
હવસ્ત્યોઃ સમ્યગ્દાને તુ લક્ષણમ્ ॥ ૨૧૩ ॥ અનેન વિધિના ચુંજ્યા-
ન્નિરૂહં વસ્તિદાનવિત્ ॥

રોગીના શરીરે હલકાપણું, મનને સંતોષપણું, શરીરે પરસ્પેવામાં ચીકાસ; રોગનો નાશ, એવી રીતે લક્ષણો થવાથી આસ્થાપન સમજવું; જેટલે નિરૂપસ્તિ અને સ્નેહુઅસ્તિ, તેહુ પિચકારીની વિધી શારી રીતે થવાના લક્ષણો બાણુવા. અનેન વિધિના જેટલે અગાજી લખેલી વિધિથી, અસ્તિ કર્મ બાણુનારા વૈદના હાથેથી, નિરૂપસ્તિના કર્મો કરાવવા.

નિરૂપસ્તિની પિચકારી કેટલી વખત મારવી તેના પ્રકાર.

દ્વિતીયં વા તૃતીયં વા ચતુર્થં વા યથોચિતમ્ ॥ ૨૧૪ ॥ સક્તેહ

एकः पवने पित्तं द्वौ पयसा सह ॥ कषायकटुरुक्षाद्याः कफे को-
ष्णास्त्रयो मताः ॥ २१५ ॥ पित्तश्चेष्मानिलाविष्टसीरबूधरसैः क-
मात् ॥ निरूहं योजयित्वा च ततस्तमनुवासयेत् ॥ २१६ ॥

નિરૂહપ્રસ્તિની પિચકારી ખેવડી, ચોવડી મારવી; જ્યું રોગનું
ખજ હોય, તે પ્રમાણે કરવું; વાયુ રોગ હોવાથી રનેહસહિત, નિરૂહ-
પ્રસ્તિ એક વડી વખતે મારવી; પિત્ત રોગનું ખજ હોયતો, દૂધસહિત ખે
વડી વખતે મારવી; કફ રોગનું ખજ હોયતો, કષાય એટલે હરડે, ખેહડા,
આંખળા, ઇત્યાદિક પદાર્થ; ત્રિકટુ એટલે શુક, મરી, પિપર ઇત્યાદિક પ-
દાર્થ; રક્ષ એટલે કુલથિ, જવ ઇત્યાદિકનો કાઢો કરવો; પ્રસ્તિના
સર્વે આપડો લખેલા જરા ગર્ભ કરીને, ત્રણ વખતે નિરૂહપ્રસ્તિની પિ-
ચકારી મારવી. કફ પિત્ત અને વાયુસહિત રોગીને પીડા થતી હોય તો,
દૂધ, યુષ એટલે ઉલટીના અધ્યાયમાં વોકવાને લખેલા આપડો છે તે; માંસ-
રસ એટલે હરણુ અથવા ખકરાનાં માંસનો રસ; સર્વે એક પછી એકથી
બુદ્ધિક કાઢી માર્ગે પ્રસ્તિની પિચકારી મારવી. અનુવાસન પ્રસ્તિ એટલે
ધી, તેલની પિચકારી મારવી. તેના ખુલાસો પાછલ લખેલો છે.

નાળુક ઇત્યાદિક રોગીને, નિરૂહપ્રસ્તી મારવાની રીત.

सुकुमारस्य वृद्धस्य बालस्य च मृदुर्हितः ॥ वास्तिस्तीक्ष्णः प्रयुक्त-
स्तु तेषां हन्याद्वलायुषी ॥ २१७ ॥

શરીરે નાળુક હોય, વૃદ્ધ, બાળક; એટલા રોગીને મૃદુ એટલે હ-
લકી પ્રસ્તિની પિચકારી મારવી. તેવા રોગીને જલદ આપડની પિચકારી
મારવાથી રોગીનું ખજ અને આયુષનો નાશ થાયછે.

રોગ પ્રમાણે પ્રસ્તીની પિચકારી મારવાનો ઉપાય.

दद्यादुत्तुष्टेन पूर्वं मध्ये दोषहरं ततः ॥ पश्चात्संशमनीयं च दद्या-
द्वास्ति विचक्षणः ॥ २१८ ॥

પ્રથમ રોગનો ઉછાળો થાય, તેવા આપડોની પ્રસ્તીની પિચકારી
મારવી; ખીજ વખતે રોગનો નાશ થવાના આપડોની પ્રસ્તિ મારવી;
બીજી વખતે રોગને ઘાતપ્રેતિકા સ્થાને બેઠવાની પિચકારી મારવી.
ઇત્યાદિક વિધિ પાછલ લખેલી છે.

રોગનો ઉછાળો થવાની અસ્તિતા ઓપડો.

एरंडबीजं मधुकं पिप्पलीसैधवं वचा ॥ हृषुषा फलकल्कश्च
वस्तिरुत्कृष्टेशनः स्मृतः ॥ २१९ ॥

એરંડાના ખીજ, મહવડાની છાલ, પિપર, સિંધાલૂણુ, ઘોડાવજ, શેરણીના ફળ; એ છ ઓપડો સરખે વજને, ચટણી વાટી, ગર્ભ પાણી સાથે ડાહીને, ઉજલેશનનામે અસ્તિની પિચકારી મારવી.

રોગ દૂર કરનાર અસ્તિ.

शताह्वा मधुकं बिल्वं कौटजं फलमेव च ॥ सकांजिकः सगोमूत्रो
वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥ २२० ॥

શતાવરી, જોડીમધ, બિલ્વફળ, કોટજફળ; એ ચાર ઓપડો સરખે વજને લેવા; ઢાળના અધ્યાયમાં કાંજની વિધી લખેલી છે, તેમાં સર્વે વાટી ને ગાયના મૂત્રમાં ડાહી; તેની ઝાડામાર્ગે, પિચકારી મારવાથી, વાચુ ઇ-ત્યાદિક રોગ દૂર થાય.

રોગનું શોધન થવાને ઓપડની અસ્તિ.

शोधनद्रव्यनिकायस्तत्कल्कैः स्नेहसैधवैः ॥ युक्त्या खजेन म-
थिता वस्तयः शोधनाः स्मृताः ॥ २२१ ॥

નિશોત્તર ઇત્યાદિક શોધન ઓપડો પ્રથમ ખંડમાં લખેલાના કાઢો કરી, તેમાં તેજ ઓપડોની વાટેલી ખીજ ચટણી, તથા તલનું તેલ, સિંધાલૂણુ મેળવી, રવઈથી વલોવી; તેમાંથી અસ્તિની પિચકારી ભરીને મારવી, તેથી રોગનું શોધન થાય.

રોગનું શમન થવાની અસ્તિ.

त्रियंगुर्मुबुको मुस्ता तथैव च रसांजनम् ॥ सहस्रैः रास्वते वस्ति-
र्दोषाणां शमने स्मृतः ॥ २२२ ॥

ત્રિયાંગીના મૂળ, રાજ અથવા કઢું; મહવડાની છાલ, નાગરમોષ, ર-આંજન એટલે દારૂહલનું ચૂર્ણ, બકરીના દૂધમાં ઉકાળી માલો કરવો તે; એ ચાર ઓપડો સરખે વજને લઈ, તેની દૂધમાં ખારીક ચટણી વાટી, વલોવીને અસ્તિની પિચકારી મારવી.

લેખન ઓષડોની અસ્તિ.

ત્રિફલાકાથગોમૂત્રક્ષીદ્રસારસમાયુતાઃ ॥ ઊષકાદિપ્રતીવાપૈર્વસ્ત-
યો લેખનાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૨૩ ॥

ત્રિફળાનો કાઢો, ગાયનું મૂત્ર, મધ, જવખાર; સર્વે સરખે વજન
લેવા; ત્રીજા અંકમાં કાઢાના અધ્યાયમાં, ઉષકાદિક ગણાની ખીના લખેલી
છે; તેનું ચૂર્ણ તેમાં મેળવીને; લેખન એટલે મેઢા રોગાદિકને નખખો,
પાડવા માટે, અસ્તિની પિચકારી મારવી.

અંદુણ અસ્તિના, ધાતુ વધારનાર ઓષડો.

બૃંહણદ્રવ્યનિકાથઃ કલ્કૈર્મધુરકૈર્યુતઃ ॥ સર્પિર્મીસરસોપેતા વસ્તયો
બૃંહણા મતાઃ ॥ ૨૨૪ ॥

મુસલી, ગોખર, કવચખીજ ઇત્યાદિક; જે અંદુણ દ્રવ્યો એટલે
ધાતુ વધારનાર ઓષડોનો કાઢો કરી, તેમાં મહવડાની છાલ, દરાખ, દાડમ,
ઇત્યાદિક મધુર પદાર્થોની ચટણી, ધી, ખકરાના માંસનો રસ, સર્વે મેળ-
વીને ધાતુનો વધારા થવાને અસ્તિની પિચકારી મારવી.

પિચ્છિલ અસ્તિ, રોગ પાતળો કરવાની.

વદર્યૈરાવતી શૈલુશાલ્મલી ધન્વનાગરાઃ ॥ ક્ષીરસિન્ધ્વાઃ ક્ષૌદ્રયુક્તા
નામ્ના પિચ્છિલસંજ્ઞિતાઃ ॥ ૨૨૫ ॥ અજોરઘ્રેણરુધિરૈર્યુક્તા દેયા
વિચક્ષણૈઃ ॥ માત્રા પિચ્છિલવસ્તીનાં પલૈર્દ્વાદશાભિર્મતાઃ ॥ ૨૨૬ ॥

ખોરડીની છાલ, નારંગી, બોંવરીના ઝાડની છાલ, સાવરીની છાલ,
ધમાસો, સુંઠ; એ છ ઓષડો સરખે વજનને દુધમાં વાટી, તેમાં મધ તથા
ખકરા, મેઢા, હરણમાંથી જે મળી આવે; તેનું લોહી મેળવી, સર્વેનું વજન
૪૮ તોલાસુધી લખેલું છે; તે અસ્તિમાં બરીને રોગ પાતળો કરવા મારવી.

નિરૂણ માત્રાનું વજન.

દલાડદૌ સૈંધવસ્યાશં મધુનઃ પ્રસૂતિદ્વયમ્ ॥ વિનિર્મથ્ય તતો દદ્યા-
ત્સ્નેહસ્ય પ્રસૂતિત્રયમ્ ॥ ૨૨૭ ॥ એકીભૂતે તતઃ સ્નેહે કલ્કસ્ય
પ્રસૂતિ સિપેત્ ॥ સંમૂર્ચ્છિતકષાયે તુ ચતુઃપ્રસૂતિસંમિતમ્ ॥ ૨૨૮ ॥
શિત્વા વિમથ્ય દદ્યાન્નાનિરૂઢં કુશલો મિષક્ ॥ વાતે ચતુઃપલં

સૌદ્રં દદ્યાત્સ્નેહસ્ય ષટ્પલમ્ ॥ ૨૨૯ ॥ પિત્તે ચતુઃપલં સૌદ્રં સ્નેહસ્ય
ચ પલં ત્રયમ્ ॥ કફે ષટ્પલિકં સૌદ્રં સ્નેહસ્યૈવ ચતુઃપલમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

સિંધાલૂણુનું ચૂર્ણ એક તોલા; મધ સોળ તોલા; ધી અથવા તેલ
૨૪ તોલા; મેળવી માત્રા કરવી. એ આપડોની ચરબી લખેલી હોય
તો ૪ તોલાની કરવી; અગર તેના કાઢો કરવો હોયતો ૩૨ તોલા;
એકઠું સર્વે વલોવીને, વેદે નિરૂપસ્તિની પિચકારી, ઝાડાવાટે મારવી.
સાધારણ અસ્તિની એ રીત જાણવી. વાયુરોગ હોવાથી મધ ૧૬ તોલા;
ધી અથવા તેલ ૨૪ તોલા; એકઠું કરી પિચકારી મારવી. પિત્તરોગ હોય
તો મધ સોળ તોલા; અને ધી અથવા તેલ ૧૨ તોલા; મેળવીને પિચ-
કારી મારવી. કફરોગ હોય તો મધ ૨૪ તોલા; ધી અથવા તેલ ૧૬
તોલા એકઠું કરીને પિચકારી મારવી.

મધુ તૈલક અસ્તિની વિધિ.

एरंडकायतुल्यांशं मधुतैलं पलायकम् ॥ शतपुष्पापलाद्धेन सैधवाद्धेन
संयुतम् ॥ २३१ ॥ मधुतैलकसंज्ञोयं वस्तिः खजविलोडितः ॥ मेदो
गुल्मकृमिच्छीहमलोदावर्तनाशनः ॥ २३२ ॥ बलवर्णकरश्चैव वृष्यो
बृंहणदीपनः ॥

એરંડ્યાના મૂળનો કાઢો ૩૨ તોલા; મધ અને તલનું તેલ સોળ
સોળ તોલા; ધરીઆલી અને સિંધાલૂણુનું ચૂર્ણ બધે તોલા; એ સર્વે મે-
ળવીને રવધથી સારી રીતે વલોવવું; તેને મધુતૈલક અસ્તિ કહેછે. એ
અસ્તિ ઝાડામાર્ગે ગુદમાં મારેથી, શરીરની ચરબી બગડી મેદો રોગ
થયો હોયતે, પેટમાં ગોળાનો ગુદ્મ રોગ, જીવાતનો કૃમિ રોગ,
ફેફસાનો કવળૂ રોગ, ઝાડા પિસાબનો મળમૂત રોગ, ઉદાવર્ત વાયુનો
રોગ, ઉપલા સર્વે રોગ દૂર થાય. એ અસ્તિથી શરીરે બળ, કાંતિ
વધે, સ્ત્રિવો વિષે પ્રીતી, ધાતુની વૃદ્ધિ, કાઠાની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય.

દીપન અસ્તિની વિધિ.

सौद्राज्यक्षीरतैलानां प्रसृतिः प्रसृतिर्भवेत् ॥ २३३ ॥ हपुषा सैधवा-
क्षांशौ वस्तिः स्याद्दीपनः परः ॥

મધ, ધી, દૂધ, તલનું તેલ; ચારે પદાર્થ આઠ આઠ તોલા; શેરબી

અને સિંધાલૂણું ચૂર્ણ અડકે તોલો; સર્વે મળવી વલોવવું; તેની પિચકારી ઝાડા માર્ગે મારેથી કાઢાની અભિ પ્રદીપ્ત થઈ બૂખ સારી લાગે.

યુક્તરથ અસ્તિની વિધી.

एरंडमूलनिःकायो मधुतैलं ससैधवम् ॥ २३४ ॥ एष युक्तरथो
वस्तिः सवचापिप्पलीफलः ॥

એરંડમૂળનો કાઢો ૩૨ તોલા; મધ અને તલનું તેલ શોળ શોળ તોલા; સિંધાલૂણું, ઘોડાવળ, પિપર, ગેળફળ; એ ચાર ઓપડાનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા; મળવીને વલોવવું; તેને યુક્તરથ અસ્તિ કહેછે. તેની પિચકારી મારેથી સર્વે રોગ દૂર થાય.

સિદ્ધઅસ્તિની વિધી.

पंचमूलस्य निःकायस्तैलं मागधिका मधु ॥ २३५ ॥ ससैधवः
समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥

પંચમૂળ એટલે પિલમૂળ, એરણીમૂળ, ટેટૂમૂળ, શિવણમૂળ, પાડળ-મૂળ; એ પાંચે મૂળનો કાઢો; તલનું તેલ, પિપરનું ચૂર્ણ, સિંધાલૂણું, મહ-વડાની છાલમધ્યેની નાર અથવા જીમધ, સર્વેનો કાઢો કરેથી; તેને સિદ્ધઅસ્તિ કહેછે. તેની પિચકારી સર્વે રોગોડપર મારવી.

રોગીને અસ્તિ કર્મ કીધા પછી પરેહુ.

स्नानमुष्णोदकैः कुर्याद्विवास्वप्रमजीर्णताम् ॥ २३६ ॥ वर्जयेदपरं
सर्वमाचरेत्स्नेहवस्तिवत् ॥

રોગીને પિચકારી મારવા પછી તેને ગર્ભપાણીથી નવાડવો, દિ-વસે નિદ્રા ન કરાવવી, અજીર્ણકર્તા બારી વસ્તુ ખવાડવી નહિ, સર્વે રીતે પરેહુ સ્નેહઅસ્તિના અધ્યાયમાં લખેલી કરવી.

अथ सप्तमोऽध्याय प्रारंभ.

अथ सातमो अध्याय प्रारंभ.

ઉત્તર અસ્તિ એટલે પિસાખ માર્ગે પિચકારી મારવાની વિધિ.

अतः परं प्रवक्ष्यामि वस्तिमुत्तरसंज्ञितम् ॥ २३७ ॥ द्वादशांगुलकं
नैत्रं मध्ये च कृतकर्णिकम् ॥ मालतीपुष्पवृत्तामं छिद्रं सर्वपनिर्गमम् २३८

ઉત્તર અસ્તિની વિધિ એટલે પિસાખમાર્ગે, પિચકારી મારવાની ખાર આંગળ લાંબી હોયછે. તેના વચ્ચે ભાગે નળી, કમળના દિવા નેત્રી વિધવાધી હોયછે; તે પિચકારીની નક્ષત્ર મોહ, મોઝરીના કુલના આકારે છતાં, તે નળીના મૂખમાં એક રાઈ જાય, એટલો વિંધ ગ્રીણા રાખવો. તેના પાછલા છેડે કમળકુલના આકારે, અસ્તિની કાઠલી આગાઉ લખેલી રીતે ખાંધીને, તેમાં આપડ બરી દબાવેથી પિચકારી લાગેછે.

ઉમ્મર પ્રમાણે અસ્તિની માત્રા ભરવાનું વળન.

પંચવિંશતિવર્ષાણામધોમાત્રા દ્વિકાર્ષિકી ॥ તદૂર્ધ્વ પલમાર્નં ચ સ્નેહસ્યોક્તા વિચક્ષણૈઃ ॥ ૨૩૯ ॥

રોગીની પચીસ વર્ષની ઉમ્મર થવામુધી, ઉત્તરઅસ્તિવિષે સ્નેહોની માત્રા પિસાખ માર્ગે, બે તોલાની વેદે પિચકારી ભરવી; અને પચીસ વર્ષઉપરાંત ચાર તોલાની ભરવી.

પુરૂષોને ઉત્તર અસ્તિ કોહેવી રીતે મારવી.

અથાસ્થાપનશુદ્ધસ્ય તૃત્તસ્ય સ્નાનખોજનૈઃ ॥ સ્થિતસ્ય જાનુમાત્રેણ પીઠે ત્વિષ્ટશલાકયા ॥ ૨૪૦ ॥ સ્તિગ્ધયા મેદૂમાર્ગે ચ તતો નેત્રં નિયોજયેત્ ॥ શનૈઃ શનૈર્વૃતામ્યક્તં મેદૂરંધ્રેંગુલાનિ ષટ્ ॥ ૨૪૧ ॥ તતોવપીડયેદ્વાસ્તિ શનૈર્નેત્રં ચ નિર્હેરેત્ ॥ તતઃ પ્રત્યાગતે સ્નેહે સ્નેહવસ્તિક્રમો હિતઃ ॥ ૨૪૨ ॥

નિરૂપસ્તિની પિચકારી, ઝાડામાર્ગે મારીને શુદ્ધી કરવાને, પ્રથમ નવડાવવો, પછી ભોજન કરાવી, તૃપ્ત થવાથી; તેને ખાકડાઉપર ગુઠાણુ ટેકવી બેશાડવો; પિચકારીની સહીને, તેના મૂખને, ધી લગાડી ચિકણી કરી, રોગી પુરૂષને પિસાખમાર્ગે, વિંધમાં આસ્તે આસ્તે છ આંગળ, અંદર સહી ઉતારીને પિચકારી મારવી; પછી તે હલકે હાથે પાછી બહાર કાઢવી, તેવખતે મારેલી પિચકારીનું આપડ, અંદર દાખલ થઈ પાછું બહાર નીકળી આવે તો, અસ્તિકર્મ ઉત્તમ પ્રકાર થયેલું જાણવું.

સ્ત્રિવો માટે ઉત્તર અસ્તિની પિચકારી.

સ્ત્રીणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्याद्द्विरांगुलम् ॥ मुद्रप्रवेश्यं योज्यं

ચ યોન્યંતશ્ચતુરંગુલમ્ ॥ ૨૪૩ ॥ દ્વયંગુલં મૂત્રમાર્ગે ચ સૂક્ષ્મં નેત્રં
નિયોજયેત્ ॥

સ્ત્રીવાને ખસ્તિની પિચકારી મારવી હોયતો, રાગીની ટચલી આંગ-
ળી નેટલી પિચકારી જાડી, તેના દસ આંગળ લાંબી રાખવી; તેના મુખને
વિંધ મનના દાણા નેટલો ઝીણા કરવો; તેને ધી લગાડી ચિકણી રાખવી.
તે પિચકારી પિસાખના વિંધમાં ચાર આંગળ, અંદર આસ્તેથી ઉતારીને
મારવી; એટલે મૂત્રમાર્ગોથી બે આંગળ વધારે પ્રવેશ થવાથી મારવી.

ખાળકાને ખસ્તિ મારવાની રીત.

મૂત્રકુચ્છવિકારેષુ બાલાનાં ત્વેકમંગુલમ્ ॥ ૨૪૪ ॥ શનૈર્નિઃ-
કંપમાધેયં સૂક્ષ્મ નેત્રં વિચક્ષણૈઃ ॥

નાહના છોકરાવાને, પિસાખ અટકવા સંબંધી, મૂત્રકુચ્છ રોગ થવાથી,
વેદે પોતાનો હાથ ન ધૂજવતા, સ્થીર રાખિને અતિ ઝીણી, પિચકારીની ન-
લીનું મુખ, પિસાખની ઇંદ્રિમાં એક આંગળ, અંદર ઉતારીને સ્નેહમા-
ત્રાની પિચકારી મારવી.

સ્ત્રી, છોકરાં, માટે પિચકારીમાં આપડ ભરવાનું વજન.

યોનિમાર્ગેષુ નારીણાં સ્નેહમાત્રા દ્વિપાલિકી ॥ ૨૪૫ ॥ મૂત્રમાર્ગે
પલોન્માના બાલાનાં ચ દ્વિકાર્ષિકી ॥ ઉત્તાનાયૈ સ્ત્રિયૈ દ્વદ્વાદુર્ધ્વજા-
ન્વૈ વિચક્ષણઃ ॥ ૨૪૬ ॥ અપ્રત્યાગચ્છતિ ષિષ્કુ વસ્તાવુત્તરસંજિકે ॥

સ્ત્રીવાને પિસાખમાર્ગે યોનિકમળમાં, સ્નેહમાત્રાની પિચકારી મારવી
હોય તો, આઠ તોલાના વજને ભરવું. અને ફક્ત પિસાખ ખુલવાને પિચ-
કારી મારવી હોય તો, પિચકારીમાં ચાર તોલા સ્નેહમાત્રા ભરવી. છોક-
રાવો માટે એકથી બે તોલા ભરવી. ઉત્તરસંસક ખસ્તીની પિચકારી, ઉપલી
રીતે આસ્તેને મારવી હોય તો, તેને ચત્તી શુવાડી, તેના પગ ઉચ્ચા કરાવવા;
પિચકારીના મુખને ધી લગાડી, ચાર આંગળ અંદર ઉતારાવીને મારાવવી.

ખસ્તી શોધન દ્રવ્યોની વિધી.

મૂયો વસ્તિ નિદધ્યાઞ્ચ સંયુક્તૈઃ શોધનૈર્ગળૈઃ ॥ ૨૪૭ ॥ ફલવર્તિ
નિદધ્યાદ્વા યોનિમાર્ગે દ્વદો ષિષ્કુ ॥ મૂત્રૈર્વિનિર્મિતાં સ્ત્રિધ્વાં શોધન-

દ્રવ્યસંયુતામ્ ॥ ૨૪૮ ॥ દક્ષીર્ણાને તૈર્થાં વસ્તૌં વદ્યાદ્વસ્તિ વિચક્ષણઃ ॥
ક્ષીરવૃક્ષકષાયેણ પયસા શીતલેન ચ ॥ ૨૪૯ ॥ વસ્તિઃ શુક્રરુજઃ
પુંસાં સ્ત્રીણામાર્તવજારુજઃ ॥ હન્યાદુત્તરવસ્તિસ્તુ નોચિતો મેહિનાં
કાચિત્ ॥ ૨૫૦ ॥

મૂત્રકૃમ્મ્નાદિક રોગ, એટલે પિસાબ અડકવા ઇત્યાદિક, રોગનું,
રોધન કરવાના દ્રવ્યમાં એરંડધુ તેલ ઇત્યાદિક ઓપડો બાણવા. ઓરતોને
પિસાબની જગ્યા એટલે યોનિમાર્ગે, પિચકારી મારવી હોય, અથવા
ફળવર્તી એટલે એરંડપીજ ઇત્યાદિક ઓપડોની, ચટણીમાં મજાબુત બાડો
કપડાની, ખત્તિ ભીજવીને અગર શૂતરનો કાકડો કરી, તેને ઉપલા ઓ-
પડોનો લેપ કરી, તે ખત્તીને પિસાબની જગ્યામાં, મારથી છ આંગળ
અંદર ભરાવવો, તેથી ઓરતોને દુઃખ પાસે કમળ સ્થાન હોયછે, તેમાં
થતા રોગ દૂર થાય. અગર ઉપરાનું, કે વડનું દૂધ અથવા તેની છાલનો
ઉકાળાની, ચંડા દૂધની પિચકારી, યોનિમાં મારવી. તેથી કમળસ્થાન શુદ્ધ
થાયછે. અને કમળસ્થાને, શુક્ર ધાતુ અથવા અડકાવ સંબંધી, થયેલાં
જટલા રોગ હોય તે દૂર થાયછે. પુરુષોને અગર સ્ત્રીઓને થયેલો પર-
માનો રોગ હોય, તેને આ ઉત્તર ખત્તીનો ઉપાય કરેથી શાયદો થાય.

અસ્તિકર્મ ઉત્તમ પ્રકારે થવાના લક્ષણ.

સમ્યક્વૃત્તસ્ય લિંગાનિ વ્યાપદઃ ક્રમ એવ ચ ॥ વસ્તેરુત્તરસં-
જ્ઞસ્ય શમનં સ્નેહવસ્તિના ॥ ૨૫૧ ॥

ઉત્તર સંસક અસ્તિ અને પછી સ્નેહ અસ્તિની, ઉત્તમ પ્રકારે પિચકારી
મારેથી, શુક્ર ધાતુસંબંધી સર્વે રોગો; પરમે એક પછી એક રોગ દૂર થાયછે.

ઝાડામાર્ગે ફળવર્તીની ખત્તી મુકવાનો ઉપાય.

ધૃતાભ્યક્તે ગુદે ક્ષેપ્યાં શ્લેષ્મણા સ્વાંગુષ્ઠસંનિષ્ઠા ॥ મલપ્રવર્તિની
વર્તિઃ ફલવર્તિશ્ચ સાં સ્મૃતા ॥ ૨૫૨ ॥

ગુદ એટલે ઝાડાની જગ્યાએ ધી લગાડી, મજાબુત છૂટવા માટે,
રોગીના અંગુઠા જટલો બાડો મજાબુત શૂતરનો કાકડો કરી, તેને એરંડ-
પીજ ઇત્યાદિક રેચક ઓપડોનો લેપ કરી, તે ઝાડાની જગ્યામાં, અંદર
ભરાવવો; તેને ફળવર્તિ કહેછે.

અથ અષ્ટમોઽધ્યાય મારંભ.

અથ આઠમો અધ્યાય પ્રાંભ.

નાકમાં ઓપડ ઇત્યાદિક સ્નેહ નાખવાને નસ્ય વિધી.

નસ્યં તત્કથ્યતે ધીરૈર્નાસાગ્રાહ્યં યદૌષધમ્ ॥ નાવનં નસ્યકર્મોત્તિ
તસ્ય નામદ્વયં મતમ્ ॥ ૨૧૩ ॥

ઓપડો અને ધી તેલ, ઇત્યાદિક નાકમાં નાખવાના હોય, તેને નસ્ય કર્મ કહેછે; તેમાં નાવન અને નસ્ય કર્મ નામે બે બેદ છે.

નસ્ય કર્મના બે બેદો.

નસ્યભેદો દ્વિધા પ્રોક્તો રેચનં સ્નેહનં તથા ॥ રેચનં કર્ષણં પ્રોક્તં
સ્નેહનં વૃંહણં મતમ્ ॥ ૨૧૪ ॥

નસ્યકર્મના બે બેદો છે, તેમાં એક રેચન, અને બીજુ સ્નેહન નામે છે. તેમધ્યે જે નસ્ય રેચન છે તે કર્ષણ, એટલે વાયુ ઇત્યાદિક રાગોનું, છેદનકર્તા હોયછે; અને જે સ્નેહન છે, તે બુંદણુ એટલે ધાતુની વૃદ્ધિકર્તા બાણુવું.

નસ્ય કર્મો કરવાને વખત.

કફપિત્તાનિલધ્વંસે પૂર્વમધ્યાપરાહ્લકે ॥ દિનસ્ય ગૃહ્યતે નિત્યં રાત્રી
વાપ્યુત્કટે ગદે ॥ ૨૧૫ ॥

કફ રોગ હોય તો; નાકમાં, ઓપડ પ્રાતઃકાળે નાંખવું; પિત્ત રોગ માટે બપોરે નાંખવું; વાયુકાષે શાબના નાંખવું; રોગનું બળ અતિશે હોયતો રાત્રે ઓપડ નાંખવું.

નસ્ય કર્મો કરવાને વિશ્ધ વખત.

નસ્યં ત્યજેદ્વિજનાતે દુર્દિને ચાપતર્પણે ॥ તથા નવપ્રતિશ્ચાર્યાં ગર્જિ-
ણી ગરદૂષિતઃ ॥ ૨૧૬ ॥ અજીર્ણીં દત્તબસ્તિશ્ચ પીતસ્નેહોદકાસવઃ ॥
ક્રુદ્ધઃ શોકાભિભૂતશ્ચ તૃષાર્તો વૃદ્ધબાલકૌ ॥ ૨૧૭ ॥ વેગાવરોધી
સ્નાતશ્ચ સ્નાતુકામશ્ચ વર્જયેત્ ॥

નાકમાં ઓપડ નાંખવાને, વિશ્ધ વેળા અને પદાર્થો, તૂર્તનો જમીલો,

આકારો વાદલા ઘેરાયેલા, લાંધણુ કરેલો, તુર્ત જોને ખળગમ થયેલો, ગર્ભવાન સ્ત્રી, ઝેરીવસ્તુ આધાનો રોગી, અછર્જુનો રોગી, જોને ખસ્તિ, કર્મો કરેલા, ધી, તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ પીનારો, પાણી અથવા દારૂ પીધેલાને, યુસ્સા ભરેલાને, દીલગીરી ભરેલો, વારંવાર જોને તૃષા લાગે, વૃદ્ધ, ખાળક, વાયુનો રોગી, પિસાળનો રોગી, ઝાડાનો વેગ રાકનાર, નાહેલો કે નાહવાનો, એટલા માણસોને નાકમાં નાખવાનું નસ્યકર્મ કરવું નહીં.

નસ્યકર્મો કરવાને લાયકે તથા નહીં લાયકે રોગી.

अष्टवर्षस्य बालस्य नस्यकर्म समाचरेत् ॥ २५८ ॥ अशीतिवर्षा-
दूर्ध्वं च नावनं नैव दीयते ॥

આઠ વર્ષની ઉમ્મરથી, હેસી વર્ષની ઉમ્મરસુધી; રોગીને, નાકમાં ઓપડ નાખવાના નસ્યકર્મો કરવા; આઠ વર્ષની અગાઉ અને હેસી વર્ષ પછી નસ્યકર્મો ન કરવા.

રેચક નસ્ય ઓપડની વિધી.

अथ वै रेचनं नस्यं ग्राह्यं तैलैः सुतीक्ष्णकैः ॥ २५९ ॥ तीक्ष्ण-
भेषजसिद्धैर्वा स्नेहैः कायै रसैस्तथा ॥

રેચન નસ્ય લેવા માટે ઓપડમાં; અજમો, રાઈ, મરી, મુંઠ, પિપર, ઘોડાવળ, કોષ્ટ ઇત્યાદિક તીક્ષ્ણ ચૂર્ણ; ધી, તેલ ઇત્યાદિકમાં ઉકાળવું; તેને તીક્ષ્ણ સ્નેહ કહેછે. અગર ખીજ તીક્ષ્ણ ઓપડમાં, ધી અથવા તેજ સિદ્ધ કરીને; અથવા તીક્ષ્ણ ઓપડનો કાઢો; અંગરસમાં ધી કે તેલ સ્નેહ, સિદ્ધ કરીને નાકમાં નાખવું.

રેચન નસ્યકર્મોની હુદ.

नासिकारंघ्रयोरष्टौ षट्चत्वारश्च बिंदवः ॥ २६० ॥ प्रत्येकं
रेचनं योज्या मुख्ये मध्यांत्यमात्रया ॥

રેચનસ્નેહ, નાકના અડક પછી બેહુ વિંધમાં; ઓપડોના આઠ આઠ ટીપા નાખેથી, ઉત્તમ માત્રા બાણવી; છ છ ટીપા નાખેથી મધ્યમ બાણવી; અને અચાર ટીપા નાખેથી કનિઠ માત્રા બાણવી.

નસ્યકર્મોમાં ઓપડનું વળન.

નસ્યકર્મણિ દાતવ્યં શાળૈકં તીક્ષ્ણમૌષધમ્ ॥ ૨૬૧ ॥ હિંગુ
સ્યાદ્યવમાત્રં તુ માર્ષૈકં સૈંધવં મતમ્ ॥ ક્ષીરં ચૈવાષ્ટશાણં સ્યાત્પાનીયં
ચ ત્રિકાર્ષિકમ્ ॥ ૨૬૨ ॥ કાર્ષિકં મધુરં દ્રવ્યં નસ્યકર્મણિ
યોજયેત્ ॥

નસ્યકર્મોવિશે તીક્ષ્ણ ઓપડો લખેલા હોય તો; સુંઠ, મરી, ઘોડાવજ;
ત્રણે ઓપડની પાણીમાં ચટણી તોલો ૦૧ વાટવી; હિંગ, જવભાર; સિં-
ધાલૂણ, અકકે વાલ; દૂધ બે તોલા; પાણી ત્રણ તોલા; શાકર, દાડમ,
ઈત્યાદિક મધુકર વસ્તુ, લખેલી હોય તો દરેક અકકે તોલો; એવી રીતના
વળને, ઉપલી વસ્તુ વાપરવી.

રેચન નસ્યકર્મોના બે ભેદ જુદા જાણવા.

અવપીડઃ પ્રથમનં દ્વૌ ભેદાવપરૌ સ્મૃતૌ ॥ ૨૬૩ ॥ શીરોપિ રેચ-
નસ્થાને તૌ તુ દેયૌ યથાયથમ્ ॥

રેચન નસ્યકર્મોમાં બે ભેદ છે. તેમાં એકને અવપીડ, અને બીજાને
પ્રથમન કહેછે; અસ્તકના રેચવિશેની માત્રા જાણવી.

અવપીડન અને પ્રથમન માત્રાના લક્ષણ.

કલ્કકીલ્તાદૌષધાદ્યઃ પીડિતો નિમૃતો રસઃ ॥ ૨૬૪ ॥ સોવ-
પીડઃ સમુદ્દિષ્ટસ્તીક્ષ્ણદ્રવ્યસમુદ્રવઃ ॥ ષડંગુલાદિવક્ત્રાયા નાડીચૂર્ણ
તયાધમેત્ ॥ ૨૬૫ ॥ તીક્ષ્ણકોલમિતં વક્ત્રવાતૈઃ પ્રથમનં હિ તત્ ॥

તીક્ષ્ણ ઓપડોમાં; સુંઠ, મરી, ઘોડાવજની ચટણી વાટી, તેના રસ
નિચવી લેવો; તેને અવપીડ કહેછે. તિખ્ખાસ એટલે સુંઠ, ઘોડાવજ,
પિપર ઈત્યાદિકનું ચૂર્ણ; અર્ધો તોલાને વળને લેવું. છ આંગળ લાંબી
એકસરખી નહી લેવી, તેના એક છેડો પાતળો કરી નાકમાં ભરાવવો,
અને બીજો છેડાથી, ઉપજુ ચૂર્ણ નાકનાં બેહુ વિંધમાં થોડું થોડું કુકડું;
તેને પ્રથમન કહેછે.

રેચન અને સ્નેહ નસ્યકર્મો વિશે લાયક.

ઊર્ધ્વજન્નગતે રોગે કફજે સ્વરસંસયે ॥ ૨૬૬ ॥ અરોચકે પ્રતિ-

श्याये शिरःशूले च पीनसे ॥ शोकापस्मारकुष्ठेषु नस्यं वै रेचनं
हितम् ॥ २६७ ॥ भीरुस्त्रीकुराबालानां नस्यं स्नेहेन दीयते ॥

अर्धं जत्रुगते रोगो, अटले क्षण गणामध्ये, कक्षसंयन्धी रोग-यर्ध;
शब्दना क्षय, अरोच्य रोग, अणमम, मस्तकशूल, पीनसरोग, सोमना
रोग, ईक्षाना रोग, शरीरसडाना कुष्ठरोग; अटला रोगीने रेचकनस्य
कायदोकरतार जलवां. प्लीकणु भाणुस, स्त्रीवा, नपणो रोगी, पाणक;
अटला रोगीने धी तेल धत्यादिक स्नेहसहित नस्य कर्म करवुं.

अवपीडन नस्यने लायेक रोगी,

गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ॥ २६८ ॥ मनोविकारे
कृमिषु युज्यते चावपीडनम् ॥

गणाना रोग, सन्निपात, अतिनिद्रा, विषमज्वर, मनोविकार, कर्मना
लवडा, कृमिरोग; अटला रोगी अवपीडन नस्यने लायेक जलवा.

प्रथमन नस्यने लायेक रोगी.

अत्यंतोत्कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ॥ २६९ ॥ चूर्णं प्रथमनं
धीरैस्तद्धि तीक्ष्णतरं यतः ॥

भूयर्ध, अशुद्ध पडीजवुं, ईक्षाना सर्वे रोग, पुद्धि अने सान ज-
वानो संन्यासादिक रोग; अटला रोगीने अतिरो तीक्ष्ण आपडानुं, प्र-
थमनसंसक मूर्खानुं नस्य कर्म करवुं.

रेचक संज्ञक नस्यनी विधि.

नस्यं स्याद्दुडशुंठीभ्यां पिप्पलीसैधवेन च ॥ २७० ॥ नलपिष्टेन तेना-
क्षिकर्णनासाशिरोगदाः ॥ हनुमन्यागलोद्धूता नश्यंति भुजष्टजाः ॥ २७१

सुंठने दुक्षयला पाण्णीमां धसीने, तेमां गोण अने पाण्णी जेणवी
गाली लेवुं; नस्य अटले तेना टीपा नाकमां नापवा; पिपर, सिंधाजूलु,
पेहुने दुक्षयला पाण्णीमां धसीने नस्य आपवुं; तथी आप्पानो, काननो,
माधानो, दाढीनो, गरदननो, अलानो, हाथनो, वासानो, अटला र-
गनी यती वेदना दूर थाय.

रेचन नस्यनो श्रीमे उपाय.

मधूकसारकृष्णाभ्यां वचामरिचसैधवैः ॥ नस्यं कोणजले पिष्टं

દદ્યાત્સંજ્ઞાપ્રબોધનમ્ ॥ ૨૭૨ ॥ અપસ્મારે તથોન્માદે સન્નિપાતેऽપ-
તંત્રકે ॥

મહવડાની છાલનો ગાભો અથવા નાર, પિપર, ઘોડાવજ, મરી, સિંધાજૂણ; એટલા ઓપડો હુકાયેલા પાણીમાં વાટીને નસ્ય આપવું. તેથી ફેફરાનો રોગ, ઉન્માદનો તોફાની રોગ, સન્નિપાત રોગ, અપતંત્ર વા-
યથી સંસાનો નાશ થઈ જાય, અને એટલા તથા જ્ઞાનબુદ્ધિનો નાશ થાય.
એટલા રોગીને ઉપલી નસ્ય માત્રા આપેથી, રોગ દૂર થઈ તેની જલદી
બુદ્ધિ ઠકાણે આવે.

રેચન નસ્યનો ત્રીજો ઉપાય.

સૈંધવં શ્વેતમરિચં સર્ષપાઃ કુષ્ઠમેવ ચ ॥ ૨૭૩ ॥ વસ્તમૂત્રેણ પિ-
ષ્ટાનિ નસ્યં તંદ્રાનિવારણમ્ ॥

સિંધાજૂણ, શફ્ટ મરી અથવા સરશી, કાઠ; એ ચાર ઓપડોની
બકરાના, મૂત્રમાં ચટણી વાટી, તેનો રસ નાકમાં નીચવવો; તેથી તંદ્રા
એટલે આંખે અંધારા, ઝાંખ, તથા ફેફરાના સર્વે રોગ દૂર થાય.

પ્રથમનસંજ્ઞક નસ્ય.

રોહીતમત્સ્યપિત્તેન ભાવિતં સૈંધવં વચા ॥ ૨૭૪ ॥ મરીચં વિપ્પ-
લી શુંઠી કંકોલં લશુનં પુરમ્ ॥ કટૂફલં ચેતિ તત્ત્વર્ણં દેયં પ્રથમનં
બુધૈઃ ॥ ૨૭૫ ॥

સિંધાજૂણ, ઘોડાવજ, મરી, પિપર, સુંઠ, કંકાળ, લશણ, ગુગળ, માત-
રિંગણીના ફળ; એ નવ ઓપડોનું ચૂર્ણ કરી, રક્ત રોહીડો અથવા કડુંના કા-
ઠામાં, કે લોહી ભરેલા માચ્છલાના પિત્તમાં તેને પુટ આપવો; પછી તેને
શુકથી અગાઉ લખેલી, નલી મારફતે નાકમાં ચૂર્ણ ધુકવું. તેથી અગાઉ
લખેલી તંદ્રા ઇત્યાદિક, સર્વે રોગો દૂર થાય; તેને પ્રથમન નસ્ય કહેછે.

ખંડુણ એટલે ધાતુ વધારનાર નસ્યોની કલ્પના.

અથ વ્રંહણનસ્યસ્ય કલ્પના કથ્યતેऽધુના ॥ મર્શશ્ચ પ્રતિમર્શશ્ચ
ઘ્નો મેદૌ સ્નેહને મતૌ ॥ ૨૭૬ ॥ મર્શસ્ય તર્પણી માત્રા મુખ્યા શાળૈઃ
સ્મૃતાઽષ્ટભિઃ ॥ મધ્યમા ચ ચતુઃશાળૈર્હીના શાળમિતા સ્મૃતા ॥ ૨૭૭ ॥

एकैर्कास्मिस्तु मात्रेयं देया नासापुटे बुधैः ॥ मरीस्य द्वित्रिवेलं वा
बीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥ २७८ ॥ एकांतरं द्व्यंतरं वा नस्यं दद्या-
द्विचक्षणः ॥ ग्रहं पंचाहमथवा सप्ताहं वा सुयंत्रितः ॥ २७९ ॥

ધાતુ વધારનાર ખુંહણ નસ્યોના બે ભેદ છે; મર્શ અને પ્રતિમર્શ બે
તેના નામે બાણવા. ધી, તેલાદિક સ્નેહમધ્યે મર્શનસ્યો ધાતુ, ઇત્યાદિકની
તૃપ્તિ કરનાર, માત્રાને તર્પણી પણ કહેછે. તેનું વળન બે તોલાની મુખ્ય
માત્રા; એક તોલાની મધ્યમ માત્રા; અને ૦૧ તોલાની હીણ માત્રા
બાણવી. જ્યોતી રીતે રોગોનું બળ હોય, તેવી રીતે માત્રાને આકેક પછી
નાકના, બે વીંધમાં ટીપા નાખવા. રોગના બળ પ્રમાણે દરરોજ, બિન્ને
દિવસે, ત્રિન્ને દિવસે, પાંચમે દિવસે, સાતમે દિવસે નાખવું.

મર્શસંજ્ઞક નસ્ય, વિરેચન અતિશે થવાથી રોગ.

मर्शं शिरोविरोके च व्यापदो विविधाः स्मृताः ॥ दोषोत्क्लेशा-
त्सयाच्चैव विज्ञेयास्ता यथाक्रमम् ॥ २८० ॥ दोषोत्क्लेशनिमित्तासु
युज्याद्भ्रમनशोधनम्॥अथ क्षयनिमित्तासु यथास्वं बृंहणं मतम्॥२८१॥

મર્શસંજ્ઞક નસ્યોની માત્રા, ધાત્યાદિકની તૃપ્તિ કરનારી છે; પણ નસ્ય
કર્મો માત્રાનો વધારો થવાથી, રોગનો સંતાપ વધીને, મસ્તકઅંદરના
મગજને, રેચ લાગી ધોવાયછે. વિરેચનસંજ્ઞક નસ્યોની માત્રાનો વધારો
થવાથી, મસ્તકના મેદાદિક ધાતુવોના ક્ષય થઈ, અનેક પ્રકારે રોગની પીડા
થાયછે. તેમાં જે રોગોનો કલેશ થઈ પીડા થતી હોય તે દૂર થવા માટે, ઉલ-
ટીનું, ઢાળ થવાનું આપડ આપવું. ધાતુ ઇત્યાદિકનો ક્ષય થવાના
કારણથી, વેદના થાય; તે દૂર થવા માટે ખુંહણ એટલે ધાતુવૃદ્ધિ કરનારા
આપડો નાકમાં નાખવાં.

ખુંહણ નસ્યોમાટે લાયક.

शिरोनासाक्षिरोगेषु सूर्यावर्तीर्धभेदके ॥ दंतरोगे बले हीने मन्या-
बाहंसजे गदे ॥ २८२ ॥ मुखशोषे कर्णनादे वातपित्तगदे तथा ॥
अकालपलिते चैव केराश्मश्रूपपातने ॥ २८३ ॥ युज्यते बृंहणं नस्यं
स्नेहैर्वा मधुरद्रवैः ॥

મસ્તક રોગ, નાસા રોગ, નેત્ર રોગ, સૂર્યાવર્ત રોગ, અર્ધશીશી રોગ,

દંત રોગ, દુર્બળ માણસ, ગરદનનો રોગ, આંધળો, હાથની ભુજનો રોગ, મુખે શોષ, કાનમાં અવાજનો રોગ, વાયુ અને પિત્તસંબંધી સર્વે રોગ, ધડપણ વિના સહેદ ખાલ થવાનો રોગ, માથાનાં, દાઢીનાં, મૂછનાં ખાલ ખરી પડવાનો ઇંદ્રજુષ રોગ; એટલા રોગવાલાને ધી ઇત્યાદિક સ્નિગ્ધ, અને શાકર ઇત્યાદિક મધુર, ધાતુ વધારનાર પદાર્થનું નરચક્ર્મ કરવું.

પક્ષધાતકાદિક રોગો, અર્ધગાદિક ઉપર નરચ.

માષાત્મગુસ્તારાસ્ત્રાગ્નિબલાઋબુકરૌહિષૈઃ ॥ ૨૮૪ ॥ કૃતોશ્વગંધ-
યા ક્વાથો હિંગુસૈંધવસંયુતઃ ॥ કોળ્ળો નસ્યપ્રયોગેણ પક્ષાઘાતં સર્કપનમ્
॥ ૨૮૫ ॥ જયેર્દદિતવાતં ચ મન્યાસ્તંમાપબાહુકૌ ॥

અડદ, કવચખીજ અથવા તેના મૂળ, રાસના, ચિકણામૂળ, એરંડમૂળ, રાહિસતૃણ, આસંધ; એ સાત ઓષડોનો કાઢો કરી, તેમાં શુકલી હિંગ અને સિંધાભૂણુ મેળવી; હુકાયલા કાઢાને નાકમાં નાખવું. તેથી કરીને શરીરે કંપારો, અર્ધાંગ વાયુ, અદિત વાયુ, ગરદન અકડવાનો, ભૂળ અકડાવાનો વાયુ દૂર થાય.

પ્રતિમર્શ નરચોના બધે ટીપાની માત્રા.

પ્રતિમર્શસ્ય માત્રા તુ દ્વિદ્વિવિંદુમિતા મતા ॥ ૨૮૬ ॥ પ્રત્યેકશો
નસ્તકયોઃ સ્નેહે નેતિ વિનિશ્ચિતમ્ ॥

ધી ઇત્યાદિક સ્નિગ્ધ પદાર્થના બધે ટીપા, નાકના અકેક વિંધમાં નાખવાથી, પ્રતિમર્શ નરચોની બધે ટીપા૩૫ માત્રા જાણવી.

ખિંદુસંજ્ઞક માત્રા.

સ્નેહે ગ્રંથિદ્વયં યાવન્નિમગ્ના ચોદ્ધૃતા તતઃ ॥ ૨૮૭ ॥ તર્જનીયં
સ્વર્વેદ્વિંદું સા માત્રા વિંદુસંજ્ઞિતા ॥ એવંવિધૈર્વિંદુસંજ્ઞૈરષ્ટગ્નિઃ શાળ ઉ-
ચ્યતે ॥ ૨૮૮ ॥ સદેયો મર્શનસ્યે તુ પ્રતિમર્શો દ્વિવિંદુકઃ ॥

ધી, તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ પદાર્થમાં; આંગળીના બે સાંધા મુધી ખા-
લીને, તેનું ટીપુ નાકમાં નાખેથી; તેને ખિંદુમાત્રા કહેછે. એવી રીતે
ખિંદુસંજ્ઞક, આઠ માત્રાનો ૦૧ તોલાની, મર્શ નરચોની જગ્યાએ આપ-
વી. અને પ્રતિમર્શ નરચોની જગ્યાએ, બે ટીપાની માત્રા આપવી. એવી
રીતે બે બેદ તેના જુદા જાણવા.

પ્રતિમર્શ નસ્યોના વખત.

સમયાઃ પ્રતિમર્શસ્ય બુધૈઃ પ્રોક્તાશ્ચતુર્દશ ॥ ૨૮૯ ॥ પ્રભાતે દંત-
કાષ્ટાંતે ગૃહાન્નિર્ગમને તથા ॥ વ્યાયામાધ્વવ્યવાયાંતે વિષ્ણુત્રાંતેજને
કૃતે ॥ ૨૯૦ ॥ કવલાંતે ભોજનાંતે દિવા સ્વપ્નોત્થિતે તથા ॥ વમ-
નાંતે તથા સાયં પ્રતિમર્શઃ પ્રયુજ્યતે ॥ ૨૯૧ ॥

પ્રતિમર્શ નસ્યોના અહિ વખતો ગુદા છે. પ્રભાતે દાતાણ કરવા
પછી; બહાર જવાની અગાગી; મેહન્ટ કીધા પછી; માર્ગે ચાલવા પછી;
સ્ત્રીના સંભોગ કીધા પછી; ઝાડે પિસામે જવા પછી; આંખોમાં અંજન
કરવા પછી; ભોજન કીધા પછી; દિવસે નિંદરા કીધા પછી; ઉલટી થવા
પછી; શાહજ અથવા રાતના; એટલા વખતોમાંથી શામે થોડોક લીધા
પછી, નાકમાં, પ્રતિમર્શની માત્રા નાંખવી.

પ્રતિમર્શ નસ્યોથી તૃપ્ત થયેલાના લક્ષણ.

ઈપદુર્ચ્છિદનાત્સ્નેહો યદા વક્ત્રં પ્રપદ્યતે ॥ નસ્યે નિષિક્તં તં વિદ્યા-
ત્પ્રતિમર્શપ્રમાણતઃ ॥ ૨૯૨ ॥ ઈર્ચ્છદં ન પિવેચ્ચૈતાન્નિષ્ઠીવેન્મુલમા-
ગતમ્ ॥

રોગીને નસ્યકર્મ કરવા પછી, હલકી છીક આવે, મસ્તકમાં ઉતરે-
લો સ્નેહમાંથી મોહમાં ઉતરે તો, તે રોગીને પ્રતિમર્શ નસ્યો કર્મની તૃપ્તિ
થયેલી જાણવી. પણ તે રોગીના મોહમાં ઉતરેલો સ્નેહ થુકી નાખવો.

પ્રતિમર્શ નસ્યોને લાયક રોગી.

ક્ષીણે તૃણાસ્યશોષાર્તે બાલે વૃદ્ધે ચ યુજ્યતે ॥ ૨૯૩ ॥ પ્રતિ-
મર્શેન શામ્યંતિ રોગાશ્ચૈવોર્ધ્વજત્રુજાઃ ॥ વલીપાલિતનાશશ્ચ બલમિંદ્રિ-
યજં ઐવેત્ ॥ ૨૯૪ ॥

જો રોગીની ધાતુ ક્ષીણ થઈ હોય, પાણીની તૃષ્ણાથી પીડાતો, મુખે શોષ
કે તવાયલો, બાળક, વૃદ્ધ, ઉર્ધ્વજ રોગ, ગરદન અકડાવાનો રોગ, ચામ-
ડીનો રોગ, ઘડપણવિના સફેદ ખાલ થવાનો રોગ; એટલા રોગીને પ્રતિ-
મર્શસંસક, નસ્યકર્મો કરેથી ફાયદો થાય; અને આંખો ઈલાદિક ઇંદ્રિયોને
બળ આવે.

ધડપણવિના થયેલા સફેદ આલનો ઉપાય.

વિખીતનિબગંભારી શિવા શેલશ્ચ કાકિની ॥ એકૈકં તૈલનસ્યેન
પલિતં નશ્યતિ ધ્રુવમ્ ॥ ૨૯૬ ॥

બેહડા, કડવા લિંબડાના ખીજ, શિવણ, હરડા, બોંવરી, કાંવળી,
છ વસ્તુના ઠલીયા લાવી, તેમાંથી મીજ કાઢવી; તે દરેકનું જુદુ જુદુ તેલ
કાઢવું. અડેક પછી જુદુ જુદુ તેલ નાકમાં નાખવાથી, જીવાનીમાં સફેદ
ખાલ થયેલા હોય તો, તે પાછા કાળા થાય.

નસ્યોની વિધી.

અથ નસ્યવિધિં વક્ષ્યે નસ્યગ્રહણહેતવે ॥ દેશે વાતરજોમુક્તે કૃતદં-
તનિર્ઘર્ષણમ્ ॥ ૨૯૬ ॥ વિશુદ્ધં ધૂમપાનેન સ્વિન્નમાલગતં તથા ॥
ઉત્તાનશાયિનં કિંચિત્પ્રલંબશિરસં નરમ્ ॥ ૨૯૭ ॥ આસ્તીર્ણહ-
સ્તપાદં ચ વસ્ત્રાચ્છાદિતલોચનમ્ ॥ સમુન્નમિતનાસાગ્રં વૈદ્યો નસ્યેન
યોજયેત્ ॥ ૨૯૮ ॥ કોળ્ળમચ્છિન્નધારં ચ હેમતારાદિશુક્તિભિઃ ॥
શુક્ત્યા વા પત્રયુક્ત્યા વા છાતૈર્વા નસ્યમાચરેત્ ॥ ૨૯૯ ॥

નસ્યકર્મની વિધિ કરવાને, જે જગ્યા એ વાયુ અને ધૂળ ઉડતી ન હોય,
તેથી જગ્યાએ કરવું. પ્રથમ રોગીને પ્રભાતે દાતાણુ કરાવી, ઉકડા, ખીડી
પીનારને પીવડાવી, કપાળ, મોહ, ગળુ, ગર્મપાણીથી શાફ ધોવડાવી, પર-
સેવો કહડાવવો; પછી તે રોગીને ચતો શુવાડી, ગરદન હેઠે બાડો તકીયો
મુકી, મસ્તકના તાળવાનો ભાગ જમીનઉપર ટંગાતો મુકી, હાથપગ લાંબા
કરી, આંખોઉપર કપડું ધાકી, પછી રોગીના નાકના નકશોરા હંથા વેદે
કરી, તેમાં જે માત્રા નાખવી હોય, તે હુકાયલી રોના રૂપા ઈલાદિક
ધાતુના, ગોખરણ, અરધીયામાં; છીપ અથવા શંખમાં ભરીને, નાકના
અડેક નકશોરામાં ધાર એક સરખી નાખવી.

નસ્યકર્મો કીધાપછીની અવસ્થા.

નસ્યેષ્વાસિચ્યમાનેષુ શિરો નૈવ પ્રકંપયેત્ ॥ ન કૃપ્યેન્ન પ્રમાષેત
નોચ્છિદેન્ન હસેત્તથા ॥ ૩૦૦ ॥ एतर्हि विहितः स्नेहो नैवांतः संप-
पद्यते ॥ ततः कासप्रतिश्यायशिरोसिगदसंभवः ॥ ૩૦૧ ॥

રોગીને નસ્થકર્મો કરતીવખતે, અને તે પછી મસ્તક હલાવવું નહી, ક્રોધ કે ગુસ્સો ન કરવો, ખોલવું નહી, ભાંગ તોડ કરવાનો ધંધો ન કરવો, હસવું નહી; કહેલી રીતે નહી કરવાનું કરેથી, ધી તેલાદિ નાખેલો સ્નેહ મસ્તકમાં, શાસ્ત્રી રીતે ન પસરે અને તેમાંથી ખાંસી, ખળગમ થઈ મસ્તકને, આખોને વેદના થાય.

નસ્થકર્મો કરવાને સાધારણ પ્રકાર.

શૃંગાટકમભિષ્ઠાવ્ય સ્થાપયેન્ન ગિલેદ્રવમ્ ॥ પંચસપ્તદશૈવ સ્યુર્માત્રા-
મસ્યસ્ય ધારણે ॥ ૩૦૨ ॥ ઉપવિશ્યાથ નિષ્ઠીવેન્નાસાવક્રગતં દ્રવમ્ ॥
વામદક્ષિણપાર્શ્વાભ્યાં નિષ્ઠીવેત્સન્મુખે નહિ ॥ ૩૦૩ ॥

નસ્થકર્મોના ભેદમાં, શૃંગાટક એટલે મસ્તક અને નાકની વચ્ચે, ચાર પડદા છે. નસ્થકર્મ કરેથી સ્નેહ, મગજ અંદર જઈ મેદાને ભીજવી, પાકી રહેલું સ્નેહ પાછું પહાર આવેછે. અગાઉ અનુવાસન ખસ્તિમાં વજન લખેલું છે, તે વજન રોગનું જેટલું ખળ હોય, તેપ્રમાણે પાંચ, સાત કે દસ વખતે માત્રા નાખવી. તેમાં નસ્થકર્મો થવા પછી, થોડીવારે તે રોગીને ખેશાડવો; પણ નસ્થકર્મ થતા, મોહમાં સ્નેહ ઉતરેલો હોય તો, તે સાંભે ન થુકતા, ડાબી અથવા જમણી ખાળુએ થુકવો.

નસ્થકર્મો કરવા પછી પરેહુ.

નસ્યે નીતે મનસ્તાપં રજઃક્રોધં ચ સંત્યજેત્ ॥ શયીત નિદ્રાં ત્ય-
ક્ત્વા ચ ઉત્તાનો વાકુશતં નરઃ ॥ ૩૦૪ ॥ તથા વૈરેચનસ્યાંતે ધૂમો
વા કવલો હિતઃ ॥

વિરેચન નસ્થકર્મો થવા પછી, મનને સંતાપ ન કરવો, જે જગ્યાએ ધુળ ઉડતી અથવા ધુવાડો થતો હોય, તે જગ્યાએ ન ખેશવું; ક્રોધ અથવા ગુસ્સો ન કરવો, તૂર્ત ખાવું નહી, નિદરા ન આવવા દેતા, એકથી સોસુધી આંક ખોલાય, તેટલા વખતસુધી, અગાઉ લખેલી રીતે ચતા શુદ્ધ રહેલું.

નસ્થકર્મોમાં, શુદ્ધ્યાદિક કર્મોના ભેદ.

નસ્યે ત્રીણ્યુપદિષ્ટાનિ લક્ષણાનિ સમાસતઃ ॥ ૩૦૫ ॥ શુદ્ધિહી-
નાતિયોગાનિ વિરોધાચ્છાસ્ત્રાચિતકૈઃ ॥

નસ્યકર્મોમધ્યે શુદ્ધિકર્મોના લક્ષણ, હીનયોગ થવાના લક્ષણ, અતિ યોગ થવાના લક્ષણ, એવીરીતે ત્રણ તરેહના લક્ષણોના બેદ, શાસ્ત્રમાં ધણું કરી કહેલા છે. તેની સમજ નીચે લખેલી છે.

નસ્યકર્મોની ઉત્તમ શુદ્ધિના લક્ષણ.

લાઘવં મનસઃ શુદ્ધિઃ સ્ત્રોતસાં વ્યાધિસંસયઃ ॥ ૩૦૬ ॥ ચિત્તે-
દ્રિયપ્રસાદશ્ચ શિરસઃ શુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥

નસ્યકર્મો શારી રીતે કરેથી; મસ્તકનું શોધન થાય, શરીર હલકું થાય; મનનું, મુખનું, નાકનું, કાનનું, ગુદ ઇત્યાદિક દસેદ્વારનું શોધન થાય. તેથી મસ્તકના સર્વે રોગો દૂર થાય. અંતઃકરણ, અને આંખો ઇત્યાદિક ઇન્દ્રિયો તૃપ્ત થઈ ખુશ રહેછે.

નસ્યકર્મોથી અલ્પ શુદ્ધિ થવાના લક્ષણ.

કંદૂપદેહો ગુરુતા સ્ત્રોતસાં કફસંસ્રવઃ ॥ ૩૦૭ ॥ મૂર્ધ્નિ હિન-
વિશુદ્ધયે તુ લક્ષણં પરિકીર્તિતમ્ ॥

નસ્યકર્મો અલ્પ માત્રે, મસ્તકની જીજ્ઞ શુદ્ધી થવાથી; શરીરમાં ખજ-
વાળ, ચીકણાપણું; અંખાયબુ, બારે ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય; અને સ્ત્રોતસ એટલે મુખ, નાક, કાન ઇત્યાદિક ઇન્દ્રિયોના દરવાજોથી કફ વહેછે.

નસ્યકર્મોથી અતિ શુદ્ધિ થવાના લક્ષણ.

મસ્તુલુંગાગમો વાતવૃદ્ધિરિન્દ્રિયવિભ્રમઃ ॥ ૩૦૮ ॥ શૂન્યતા શિ-
રસશ્રાપિ મૂર્ધ્નિ ગાઢં વિરેચિતે ॥

નસ્યકર્મોમાં અતિ માત્રે, મસ્તકની વધારે શુદ્ધી થવાથી, મસ્તુલુંગ એટલે મસ્તકની અંદરનો મગજ નાકવાટે અતિ વહે, મસ્તક ખાલી પડી શૂન્ય થાય, વાયુનો વધારો થઈ તેમાં ભરાય, ઇન્દ્રિયોને ભ્રમન્તા થાય છે.

નસ્યકર્મો થોડી અથવા વધારે થવાથી ઉપાય.

હીનાતિશુદ્ધે શિરસિ કફવાતઘ્નમાચરેત્ ॥ ૩૦૯ ॥ સમ્યક્ વિ-
શુદ્ધે શિરસિ સર્પિર્નસ્યે નિષેચયેત્ ॥

નસ્યકર્મો અલ્પ અથવા વધારે માત્રા, મસ્તક શુદ્ધિમાં થઈ હોય તો, કફ વાયુ હરતા ઓપડોથી નસ્યકર્મો કરી, રોવટે ધી નાકમાં નાંખવું.

અતિ નસ્યકર્મોથી મસ્તક ભરાર્થ જવાના લક્ષણ.

કફપ્રસેકઃ શિરસો ગુરુતેદ્રિયવિભ્રમઃ ॥ ૩૧૦ ॥ લક્ષણં તદતિ-
ક્ષિગ્ધે રુક્ષં તત્ર પ્રદાપયેત્ ॥

અતિ નસ્યકર્મોથી, રોગીનું મસ્તક ભરાય અથવા સ્નિગ્ધ થાય,
તેથી નાકવાટે કફ વહે, મસ્તક ભારે થાય, હૃદયોને બાંતિ ઇત્યાદિક
લક્ષણ થાય. તે વખતે પ્રથમ ખંડમાં લખેલા રૂક્ષ પદાર્થોનું નસ્યકર્મ કરવા.

નસ્યકર્મો માટે પરોહૃત્.

મોજયેચ્છાનમ્નિષ્યંદિ નસ્યાચરિતમાદિશેત્ ॥ ૩૧૧ ॥

કફકર્તા પદાર્થ, અને ભેરાના દૂધમાંથી, થયેલું દહી ખાવું નહી.
મેહન્ટનું કામ અતિશે ન કરવું.

પાંચ કર્મોની સંખ્યા.

વમનં રેચનં નસ્યં નિરૂહમનુવાસનમ્ ॥ એતાનિ પંચકર્માણિ ક-
થિતાનિ મુનીશ્વરૈઃ ॥ ૩૧૨ ॥

રૂપીવાએ કહેલા વમન, રેચન, નસ્ય, નિરૂહપ્રસ્તિ, અનુવાસન પ્રસ્તિ,
એ પાંચ પ્રકારે આપડોની વીધી થાયછે; તેને પંચકર્મો કહેછે.

અથ નવમો અધ્યાય પ્રારંભઃ

અથ નવમો અધ્યાય પ્રારંભ.

ધૂમપાન વિધિ.

આપડની બીડીની ધૂરી, અથવા ચાવવાની વિધિ.

ધૂમસ્તુ ષડ્વિધઃ પ્રોક્તઃ શમનો બૃંહણસ્તથા ॥ રેચનઃ કાસહા ચૈવ
વમનો વ્રણધૂપનઃ ॥ ૩૧૩ ॥

ધૂરી લેવાની વિધી છ પ્રકારે થાયછે; શમન, બૃંહણ, રેચન, કાસહા,
વમન, વ્રણધૂપન; એવી રીતે છ નામો બાળવા.

શમન ઇત્યાદિક ધૂરીના ગુણ નામો.

શમનસ્ય તુ પર્યાયૌ મધ્યઃ પ્રાયોગિકસ્તથા ॥ બુંહણસ્ય તુ પર્યાયૌ
ત્તેહનો મૃદુરેવ ચ ॥૩૧૪॥ રેચનસ્યાપિ પર્યાયૌ શોધનસ્તીક્ષ્ણ એવ ચ ॥

શમન ધૂમોમાં; એક મધ્યમ અને ખીણુ પ્રાયોગિક; બે નામો ગુણ
જાણવા. બુંહણ ધૂરીનું ખીણુ નામ મૃદુ છે; રેચન ધૂરીનું ખીણુ નામ
શોધન અને તીક્ષ્ણ જાણવું.

બિડીની ધૂરી આપવા લાયક નહી તેના લક્ષણ.

અધૂમાર્હાશ્ચ સ્વલ્બેતે શ્રાંતો મીરુશ્ચ દુઃસ્વિતઃ ॥૩૧૫॥ દત્તવસ્તિ-
વિરક્તિશ્ચ રાત્રૌ જાગરિતસ્તથા ॥ પિપાસિતશ્ચ દાહાર્તસ્તાલશોષી તથો-
દરી ॥ ૩૧૬ ॥ શિરોભિતાપી તિમિરી છર્દ્યોધ્માનપ્રપીઢિતઃ ॥ ક્ષતો-
રસ્કઃ પ્રમેહાર્તઃ પાંડુરોગી ચ ગર્ભિણી ॥ ૩૧૭ ॥ રુક્ષઃ ક્ષીણોમ્યવ-
હતક્ષીરક્ષૌદ્રધૃતાસવઃ ॥ જક્તાન્નદધિમત્સ્યશ્ચ બાલો વૃદ્ધઃ કૃશસ્તથા
॥ ૩૧૮ ॥ અકાલે ચાનિપીતશ્ચ ધૂમઃ કુર્યાદુપદ્રવાન્ ॥

શ્રાંત રોગી હોય, બિકળો, અતિ દુઃખેથી કંટાળેલો, જેને ઝાડા
માર્ગે અસ્તિકર્મ કરેલું, જેને ઢાળ થઈ કાઠા નખજો પડેલો, રાત્રે જાગ-
રણ કરનાર રોગી, પાણીની તૃષ્ણા અને શરીરે દાહથી દુઃખી, તાજવે શોષ
પડતોને, પેટનાં સર્વે રોગી, મસ્તકના સર્વે રોગી, આંખોના તિમિર
રોગી, ઉલટીનો આધ્માન રોગી, વાયુથી પેટ ફુગવાનો રોગી, ઉરક્ષતરોગી,
પરમાનો રોગી, પાંડુરોગી, ગર્ભિણી સ્ત્રી, રુક્ષ અને ક્ષીણ થયેલા રોગી,
ખાળક, વૃદ્ધ, દુર્બળ; એટલા રોગીને ખીડી અથવા ધૂરી આપવી નહી.
તથા હરથેક રોગીને દૂધ, મધ, ધી, આસવાદિ આપડ એટલે તાડી, દારૂ
ઈત્યાદિક. અન્નાદિક ખોરાક, દહી, માચ્છલી, એટલી વસ્તુ આપા પછી,
તુરત ખીડી કે ધૂરી આપવી નહી; ઉપર લખેલા કાઠ રોગીએ ધૂમપાન
ક્રીધાથી, નીચે લખેલા રોગ થાયછે.

ઉપલા રોગીને ધૂમપાન, થતા રોગ અને તેના ઉપાય.

તત્રેષ્ટં સર્પિષઃ પાનં નાવનાંજનતર્પણમ્ ॥ ૩૧૯ ॥ સર્પિરિક્ષુરસં
દ્રાક્ષાં પયો વા શર્કરાંબુ વા ॥ મધુરામ્લૌ રસૌ વાપિ શમનાય પ્રદા-
પયેત્ ॥ ૩૨૦ ॥

ધૂમપાને કાઢીને રોગ થાય તો, તેને ધી પીવાને આપવું; અને ના-
કમાં નરસકર્મો કરવું, આંખોમાં અંજન કરવું; અને તર્પણ એટલે શરીર,
તૃપ્તિ કરનારા, દરાખ ઇત્યાદિક પદાર્થની કાંજ પીવાડવી; તથા ધી ખેવખતે
લખેલું છે. તેથી ખે વડા વજનને તેને પાવું. સેરડીનો રસ, દ્રાખ, દૂધ, શાકરનું
પાણી, શાકર પાણીમાં ભીજવીને, મધુર અને ખટાસમાં દાડમ, ઇત્યાદિક
ફળ ખાવાને આપવા. તેથી ધૂમપાનસંબંધી થયેલો રોગ દૂર થાય.

ધૂમપાન સેવન કરવાને ઉચ્ચર.

ધૂમશ્ચ દ્વાદશાદ્ધર્ષાદૃહ્યતેડશીતિકાન્નચ ॥ કાસશ્વાસપ્રતિશ્યાયાન્મ-
ન્યાહનુશિરોરુજઃ ॥ ૩૨૧ ॥ વાતશ્લેષ્માવિકારાંશ્ચ હન્યાદ્ધૂમઃ સુયો-
જિતઃ ॥

ધૂમપાન પાર વર્ષથી, હેશી વર્ષની ઉચ્ચરસુધી સેવન કરવું; પછી
ન કરવું. ધૂમપાન શારી રીતે થવાથી; શ્વાસ, આંસી, દમ, સળગમ, દાઢી-
નું થુકું, મસ્તકને વેદના, ઇત્યાદિક થતા રોગ, વાયુ અને કફસંબંધી થયેલા
સર્વે રોગો દૂર થાય.

ધૂમપાનનો ઉપયોગ કીધાથી પ્રકૃતી કેહેવી થાય.

ધૂમોપયોગાત્પુરુષઃ પ્રસન્નેન્દ્રિયવાદ્મનાઃ ॥ ૩૨૨ ॥ દૃઢકેશદ્વિ-
જશ્મશ્રુઃ સુગંધવદનો ખવેત્ ॥

ધૂમપાનનો ઉપયોગ કરેથી, રોગીની આંખો ઇત્યાદિક ઇન્દ્રિયો, અને
વાત્તા, અંતઃકરણ ઇત્યાદિકને ખુશી ઉત્પન્ન થાય; અને શરીરના ખાલ,
દાંત, મૂર્છા, દાઢી, ઇત્યાદિક અવયવને ખળ ઉપજે, મુખે સુગંધી થાય.

ધૂમપાન માટે નળી કેહેવી લેવી તેની વિધી.

ધૂમનાડી ભવેત્તત્ર ત્રિસંઘા ચ ત્રિપર્વિકા ॥ ૩૨૩ ॥ કનિષ્ઠિકા
પરીણાહા રાજમાષાગમાંતરા ॥ ધૂમનાડી ખવેદ્દીર્ઘા શમને રોગિણો-
ગુલૈઃ ॥ ૩૨૪ ॥ ચત્વારિંશન્મિતૈસ્તદ્દ્વાત્રિશદ્ધિર્મૃદૌ સ્મૃતા ॥ તીક્ષ્ણે
ચતુર્વિંશતિભિઃ કાસઘ્ને ષોડશોન્મિતૈઃ ॥ ૩૨૫ ॥ દશાંગુલૈર્વામનીયે
તથા સ્યાદ્વજ્રણનાડિકા ॥ કલાયમંડલસ્થૂલા કુલિત્યાગમરંધ્રિકા ૩૨૬

ધૂમી આપવાની દરેક નળી, ત્રણ કેટકાની કરવી; તે નળી રોગીની

છેલ્લી ટચલી આંગળી જોડલી જાડી રાખવી; તેના વિંધમાં ચોળાનો દાણો જાય, તેવી પોલી રાખવી; તે નળી સાધારણ કર્મો માટે જાણવી; અને રામનસંસક ધૂમપાન કરવાને, નળી રોગીના ચાલીસ આંગળ લાંબી; અને મૃદુસંસક માટે નળી ખતરીસ આંગળ લાંબી; તીક્ષ્ણસંસક માટે ચોવીસ આંગળ લાંબી; કાસધ્ર સંસક માટે સોળ આંગળ લાંબી; બિલટી થવાની વામનીય સંસક માટે દસ આંગળ લાંબી; અને તુવરનો દાણો તેમાં જાય, તેટલી પોકળ રાખવી; શરીરમાં ગડગુમડાં અથવા નાસૂર, ઇત્યાદિક રોગના વિંધમાં, ધૂરી આપવા માટે દસ આંગળ લાંબી; અને તેના વિંધમાં કુળથિનો દાણો જાય તેવી પોકળ રાખવી પણ સર્વે નળીની જાડાઈ ઉપર લખેલી રીતે રાખવી.

ધૂમપાન કરવાને ખીડીની વિધી.

अथेषिकां प्रलिपेच्च सुशुद्धाणां द्वादशांगुलाम् ॥ धूमद्रव्यस्य कल्केन लेपश्चाष्टांगुलः स्मृतः ॥ ३२७ ॥ कल्कं कर्षमितं लिप्त्वा छायाशुष्कं च कारयेत् ॥ ईषिकामपनीयाथ स्नेहाक्तां वर्तिमादरात् ॥ ३२८ ॥ अंगारैर्दीपितां कृत्वा घृत्वा नेत्रस्य रंध्रके ॥ वदनेन पिबेद्भૂमं वदने नैव संत्यजेत् ॥ ३२९ ॥ नासिकाभ्यां ततः पीत्वा मुखेनैव वमेत्सुधीः ॥ शरावसंपुटे सिप्त्वा कल्कमंगारदीपितम् ॥ ३३० ॥ छिद्रे नेत्रं सुवेक्ष्याथ व्रणं तेनैव धूपयेत् ॥

ઇષિકા એટલે લોહડાની શિક, ઉપર લખેલો વિંધ પડે તેવી, પાર આંગળ લાંબી લેવી; પછી ધૂમપાન કરવાના ઓષડોની, પાણીમાં ચટણી વાટી; એક તોલાસુધી ઉપર લખેલી શીકને ફરતો, જાડો લેપ કરી છાયડામાં શારી રીતે શુકવવી. પછી તેની વચમાંથી શીક ખેચી લેવી, એટલે ઓષડની વિંધવાલી નળી થાય. ધી ઇત્યાદિ સ્નેહમાં એકખતી ભિજવીને, ઉપલી ઓષડની ખીડીના એક છેડાના વિંધમાં ભરાવવી; તે ખતિ રાળગાવી, ખીજે છેડે રોના ઇત્યાદિક ધાતુની નળી ભરાવી; મોહમાં તે પકડી ખીડીની રીતે, તેના ધૂવાડો ખેંચેવો, મોહવાટે ધૂવાડો ખેંચી; પાછો નાકવાટે ખાહાર કાઢાડવો; અગર નાકવાટે ખીડી ખેંચવાથી, તેના પાછો ધૂવાડો મોહવાટે કાઢાડવો. ગડગુમડા અથવા નાસૂર ઇત્યાદિક, વિંધવાળા રોગોને અથવા હર્ષ ઇત્યાદિક રોગને, ધૂરી આપવી હોય તો, એક કાડીયામાં ઝળઝળતો અખી ભરી, ખીજા કાડીયાને વચ્ચે, એક વિંધ પાડી ઉલટું ઢાકવું, તેના વિંધમાંથી જવાળા

નિકળે, તેહપર ઓપડની ખીડીના એક છેડા, મુક્યા, તે ખળીને ધૂવાડો નિકળે, તેના ખીળ વિંધવાળા છેડાથી રોગને ધૂપ કરવો.

જીદો જીદો ધૂવાડો, ઓપડોની ખીડીની વિધી.

एलादिकल्कं रामने स्निग्धं सर्जरसं मृदौ ॥ ३३१ ॥ रेचने ती-
क्ष्णकल्कं च कासघ्ने क्षुद्रिकोषणम् ॥ वामने स्नायुचर्माद्यं दद्याद्धूमस्य
पानकम् ॥ ३३२ ॥ व्रणे निंबवचाद्यं च धूपनं समचक्षते ॥

અગાઝી લખેલા રામનસંસક ધૂપપાન માટે, વાગ્બટ ગ્રંથમાં લખેલા; એલાદિ ગણુના ઓપડોમાં, એલથી મોહટી બે ભાગ; શેલારસ, કાષ્ટ, વાધાટીના મૂળ અથવા રાજ, જટામાંસી, વાળો, રોહીસતૃણ, કપુરી શાક-વિશેષ, કરમાણી અજમો, જાડી તજ, તમાલપત્ર, તગર, દૂર્વા, જાઈના પાંત્રાનો રસ, શિંપી, વાધનો નખ, દેવદાર, અગર, ઈશિષ, કુશર, આજ-કુહળીના મૂળ, ગુગળ, રાજ, કપુર, હંડીણા પુષ્પ, નાગઆંપા; એ પચિસ ઓપડો સરખે વજને લઈ, ખીળ અધ્યાયમાં કલકની વિધી લખેલી રીતે, ચટણી વાટી તેની ધૂપપાન માટે નળી કરવી. મૃદુસંસક માટે રિનગ્ધ, ધી ઈત્યાદિકમાં રોજીરસ મેળવીને, રચનસંસક માટે સરશી, રાઈ ઈત્યાદિક તીક્ષ્ણ, ઓપડોની ચટણી વાટીને તેની નળી કરવી. કાસઘ્ન-માટે રિંગણીમૂળ મરી ઈત્યાદિક ઓપડોની ચટણીની નળી કરવી. વમનસંસક એટલે હેલટી થવા માટે સ્નાયુ એટલે હરણુ કે પકરાના આમડા, તેના પગની ખુરી, શિંગડા, હાડકા ઈત્યાદિકની ચટણીની નળી કરવી. ગડગુમડા, નાસૂર ઈત્યાદિક વિંધવાળા રોગને, ધૂપ આપવા માટે લિંબડાના પાંત્રા, અને ઘોડાવજ ઈત્યાદિક ઓપડની, ચટણીની નળી કરી, તેનો ધૂપ આપવો.

બાળગ્રહ ઇત્યાદિક રોગ દૂર થવાને ધૂપ.

अन्येपि धूमा गेहेषु कर्तव्या रोगशान्तये ॥ ३३३ ॥ सयथा ॥
मयूरपिच्छं निंबस्य पत्राणि बृहतीफलम् ॥ मरिचं हिंगु मांसी च
बीजं कार्पाससंभवम् ॥ ३३४ ॥ छागरोमाहिनिर्मोकं विष्टावैडालिकी
तथा ॥ गजदंतश्च तच्चूर्णं किंचिदृतविमिश्रितम् ॥ ३३५ ॥ गेहेषु
धूपनं दत्तं सर्वान्बालग्रहान् जयेत् ॥ पिशाचान् राक्षसान् जित्वा
सर्वज्वरहरं भवेत् ॥ ३३६ ॥

બાળશ્રલાદિ રોગ દૂર થવાને, મપૂરપિચ્છાદિ ધૂપના ઓષડોમાં, મોરના પિંછ, લિંબડાના પાંત્રા, રિંગણીના ફળ, મરી, હિંગ, જટામાંત્રી, કપાશ્યાના ખીજ, બકરાના ખાલ, સર્પની કાંચલી, ખીલાડીની વિજા, હાથીદાંત; એ અગિયાર ઓષડનાં ચૂર્ણમાં, થોડુંક ધી મેળવી; સગડીમાં અગ્નિ બરી તેની ઉપર થોડું ચૂર્ણ મુકી, રોગી ખાલકના રહેઠાણમાં દરરોજ ધૂપ કરે; તેથી સંપૂર્ણ બાળશ્રલાદિક રોગો, બૂત રોગો, રાક્ષસ ઇત્યાદિક રોગ દૂર થાય.

ધૂનપાન અથવા ધૂપનું બળ.

પરિહારસ્તુ ધૂમેષુ કાર્યો રેચનનસ્યવત્ ॥ નેત્રાણિ ધાતુજાન્યાદુર્ન-
લવંશાદિજાન્યપિ ॥ ૩૩૭ ॥

રેચનસંસારક નસ્યકર્મોમાં, રોગોના બળ માટે અગાડી જે ઉપાય લખેલા છે; તેજ ઓષડોની નળી કરીને ધૂરી એટલે ધૂપ આપવો; અગર મોહમાં ઓષડની ખીડીથી, દરેક ધૂનપાન કરવું હોય તો; શોના ઇત્યાદિકની અથવા ખાંબુની, નળીનું મોહડયું. ઓષડની ખીડીમાં ભરાવી ધુવાડો ખેંચવો.

અથ દશમોઽધ્યાયઃ પ્રારંભઃ

અથ દસમો અધ્યાય પ્રારંભ.

કાઠાના ડાગળા તેથી ઘોવાનું અને મંજનની વિધી.

ચતુર્વિધઃ સ્યાદ્ગંદૂષઃ સ્ત્રૈહિકઃ શમનસ્તથા ॥ શોધનો રોપણશ્રૈવ
કવલશ્રાપિ તદ્વિધઃ ॥ ૩૩૮ ॥

કાગળા કરવાની વિધી, સ્નેહિક, શમન, શોધન, રોપણ; એવી રીતે ચાર પ્રકારે ઓષડોના ગુદા બેઠા છે.

કટલા રોગો માટે સ્નેહિક ઓષડોના ડાગળા કરવા.

સ્નિગ્ધોષ્ણૈઃ સ્ત્રૈહિકો વાતે સ્વાદુશીતૈઃ પ્રસાદનઃ ॥ પિત્તે કટુમ્લ-
લવણૈરુષ્ણૈઃ સંશોધનઃ કફે ॥ ૩૩૯ ॥ કષાયતિક્તમધુરૈઃ કદુષ્ણો
રોપણો વ્રણે ॥ ચતુઃપ્રકારો ગંદૂષઃ કવલશ્રાપિ કીર્તિતઃ ॥ ૩૪૦ ॥

સ્નિગ્ધમાં ધી તેલ ઇત્યાદિકને, ગર્ભ કરી હુક ભરેલું હોય તેમાં ઉબસા, મરી ઇત્યાદીક તિખ્ખા પદાર્થો, મેળવીને કાગળા કરવા; તેને સ્નેહિક ગંડૂષ કહેછે; તેથી વાયુના સર્વે રોગ દૂર થાય. સ્નેહપદાર્થમાં મધુર અને ઠંડા પદાર્થ મેળવેથી, તેને શમનગંડૂષ કહેછે; તેથી પિત્તરોગ દૂર થાય. ઉપલા સ્નેહાદિકમાં તિખ્ખા, ખાટા, ખારા, ગર્ભ પદાર્થો મેળવેથી, તેને શોધન ગંડૂષ કહેછે; તેથી કફરોગ દૂર થાય. તુરાં, કડવાં, મધુર પદાર્થો મેળવેથી, તેને શેપણુ ગંડૂષ કહેછે; તે હુકાયલું ગર્ભ હોવાથી, વ્રણાદિક એટલે ગ્રાહ ગુમડા અને નાસૂર ઇત્યાદિક વિંધવાલા રોગોને ધોવાથી દૂર થાય. એવી રીતે ચાર પ્રકારે ગંડૂષ જાણવા.

કાગળા અને ચગળવાના આપડોની વિધિ.

અસંચારી મુખે પૂર્ણે ગંડૂષઃ કવલશ્ચરઃ ॥ તત્ર દ્રવેણ ગંડૂષઃ કલ્કેન કવલઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૪૧ ॥

આપડોના કાઢો ઇત્યાદિક, પાતલી વસ્તુ ધાણું કરીને, જે દ્રવ્ય પદાર્થો લખેલા હોય, તેથી મોહ એટલું તો ભરવુંકે તે ફેરવી ન શકાય, તેવું ભરીને કાગળા કરવા; તેને ગંડૂષ કહેછે. આપડની ચટણી ઇત્યાદિક, બાટેલા કચરેલા પદાર્થો, મોહમાં ભરીને ચઘણવું અથવા ફેરવવું; તેને કવળ કહેછે.

ગંડૂષ અને કવળ આપડોનું વજન.

દ્રવ્યાદ્રવ્યેષુ ચૂર્ણં ચ ગંડૂષે કોલમાત્રકમ્ ॥ કર્ષપ્રમાણઃ કલ્કશ્ચ દીયતે કવલે બુધૈઃ ॥ ૩૪૨ ॥

ગંડૂષ માટે હરયેક કાઢો કરવો હોયતો, તેમાં આપડનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલાસુધી નાંખવું. અને કવળ માટે આપડની ચટણી એક તોલાની જાણવી.

ગંડૂષના કાગળા કરવાને, રોગીની ઉમ્મર અને હુદનું પ્રમાણ.

ધાર્યંતે પંચમાદ્દર્ષાદ્રંડૂષકવલાદયઃ ॥ ગંડૂષાન્ સુસ્થિતઃ કુર્યાત્સ્વિન્નજાલગલાદિકઃ ॥ ૩૪૩ ॥ મનુષ્યસ્ત્રીન્ તથા પંચ સપ્ત વા દોષનાશનાત્ ॥

ગંડૂષ અને કવળાદિક ઉપાય કરવાને, રોગીની ઉમ્મર પાંચ વર્ષ પછી; સારી હુશીયારીથી બેશાડીને, રોગ દૂર થવા માટે કાગળા, એટલા કરાવવા.

કે, શરીરે, કપાળે, ગળે, થોડોક પરસેવો છૂટે; તેટલા વખતસુધી કાગળા કરવા, અથવા રોજ દૂર થાય ત્યાંસુધી, ત્રણ ત્રણ કલાકે કરવા.

કાગળા કરવાને બીજી રીત.

કફપૂર્ણાસ્યતાં યાવચ્છેદો દોષસ્ય વા ભવેત્ ॥ ૩૪૪ ॥ નેત્રઘ્રા-
ણસ્તુતિર્યાવત્તાવદ્રંદ્રૂષધારણમ્ ॥

કક્ષી મોહ ભરાય અથવા રોજનું છેદન થાય; આંખોમાંથી, નાક-
માંથી, કંઈ વહે, ત્યાંસુધી કાગળા કરવાને બીજી રીતનું.

વાયુરોગોમાં સ્નેહાદિક ગંડૂષ.

તિલકલ્કોદકં ક્ષીરં સ્નેહો વા સ્નેહિકે હિતઃ ॥ ૩૪૫ ॥

તલની ચટણીમાં પાણી, દૂધ, તેલ; મેળવેથી; સ્નેહિક પદાર્થ થાયછે.
તેના કાગળા કરવાના ઉપયોગમાં લાવવું.

પિત્તરોગો ઉપર, શમનસંશક ગંડૂષ.

તિલનીલોત્પલં સર્પિઃ શર્કરાક્ષીરમેવ ચ ॥ સક્ષૌદ્રો હનુવક્ત્રસ્થો
ગંડૂષો દાહનાશનઃ ॥ ૩૪૬ ॥

તલ, સિલાકમળ, ધી, શાકર, દૂધ; સર્વે પદાર્થ એકઠા કરી, તેમાં
મધ મેળવીને કાગળા કરવાથી; પિત્તસંબંધી સર્વે રોગ તથા દાહી અને બુખે,
બળતર થતી હોય તો દૂર થાય.

મોહમાં વિંધવાળા ગોડ, નાસૂરનાં પ્રણાદિક રોગ ઉપર મધુગંડૂષ.

વૈશદ્યં જનયત્યાસ્યે સંદઘાતિ મુક્તવ્રણાન્ ॥ દાહતૃણાપ્રશમનં
મધુગંડૂષધારણમ્ ॥ ૩૪૭ ॥

મધના કાગળા કરેથી, મોહમાં વિંધવાળા ગોડ, નાસૂર, ચામડા પડેલા,
દાહ, તૃણના રોગો દૂર થાય. બુખ સાફ થાય.

ઝેર ઇત્યાદિક અગ્નિમાં બળેલાને કાગળા,

વિષક્ષરાગ્નિદગ્ધે ચ સર્પિર્ધાર્યં પયોઽથવા ॥

ત્રેશીવસ્તુ આધાનો રોગ, રોમળ ઈલાદિક ક્ષારજન્ય વિકાર,
અગ્નિમાં બળેલાનો જન્ય વિકાર હોય તો, ધી અથવા દૂધના કોગળા કરવા.
દાંત હાલતા હોય તે ઉપર કોગળા.

તૈલસૈંધવં ગંડૂષો દંતચાલે પ્રશસ્યતે ॥ ૩૪૮ ॥

તલનું તેલ, સિંધાલૂણુ; મેળવીને દરરોજ કોગળા કરેથી, દાંત મજ-
બુત થાય.

મુખ શોષ ઉપર કોગળા.

શોષં મુખસ્ય વૈરસ્યં ગંડૂષઃ કાંજિકો જયેત્ ॥

મુખે શોષ પડતો હોય તો, ઢાળના અધ્યાયમાં ઝાડા બંધ થવાને,
લખેલી કાંજ છે, તેના કોગળા કરવા.

કફ રોગ ઉપર કોગળા.

સિંધુત્રિકટુરાજીમિરાદ્રકેણ કફે હિતઃ ॥ ૩૪૯ ॥

સિંધાલૂણુ, સુંઠ, મરી, પિપર, રાઈ; પાંચ ઓપડોનું ચૂર્ણ કરી,
આદાના રસમાં મેળવી કોગળા કરવા.

કફ અને રક્તપિત્ત રોગ ઉપર કોગળા.

ત્રિફલામધુગંડૂષઃ કફાસૃક્ પિત્તનાશનઃ ॥

હરડે, બેહડા, આંબળાનું ચૂર્ણ; મધમાં મેળવીને કોગળા કરેથી,
ઉપલા રોગો દૂર થાય.

મુખ પાકેલા ઉપર કોગળા.

દાર્વી-ગઢૂચી-ત્રિફલા-દ્રાક્ષાજાત્યાશ્ચ પલ્લવાઃ ॥ ૩૫૦ ॥ યવાસ-
શ્વેતિ તત્કાયઃ ષષ્ટાંશઃ સૌદ્રસંયુતઃ ॥ રીતો મુલે ધૃતો હન્યાન્મુલ-
પાકં ત્રિદોષજમ્ ॥ ૩૫૧ ॥

દારૂચી, ગુળવેલ, હરડે, બેહડા, આંબળા, દરાખ, જાઈના પાંત્રા,
ધમાસો; આઠ ઓપડો સરખે વજને લઈ કાઢો કરવો. તેથી છઠ્ઠે દિવસે

તેમાં મધ મેળવી ઠંડુ પાડી કાગળા કરવા. તેથી ત્રણે દાષના થયેલા
જન્ય એટલે પાકેલા મૂખનો રોગ દૂર થાય.

જે ઓષડોના કાગળા કરવા, તેજ ઓષડ આવવાને,
ધોવાને વાપરવું.

यस्यौषधस्य गंडूषस्तथैव प्रतिसारणम् ॥ कवलश्चापि तस्यैव ज्ञेयो-
ऽत्र कुशलैर्नरैः ॥ ૩૫૨ ॥

વિંધવાળા રોગની ગાંઠા મારે, જેટલા ઓષડોના કાગળા લખેલા
હોય, તેજ ઓષડોનું પોટીસ ખાંધવું. તેજ ઓષડના કાઢાથી ધોવાને
પ્રતિસારણ કરવું; અને ચકળવાને કવળ પણ તેજ ઓષડોનું કરવું.

ઓષડનું કવળ ઇત્યાદિક કરવાની વિધિ.

केशरं मातुर्लिङ्गस्य सैधवव्योषसंयुतम् ॥ हन्यात् कवलतोजाढ्य-
मरुचिं कफवातजाम् ॥ ૩૫૩ ॥

ખીજેરાકળના ગરને ખમણી, તેના રેશા કાઢવા. તેમાં સિંધાણુ,
મરી, સૂંઠ, પિપરનું ચૂર્ણ મેળવી, તેનું કવળ એટલે ખમણુ આધારી;
કફવાતજન્ય રોગ, અરેચકરોગ દૂર થાય.

પ્રતિસારણ ઇત્યાદિકનો ભેદ.

कल्कोऽवलेहश्चूर्णं च त्रिविधं प्रतिसारणम् ॥ अंगुल्यग्रगृहीतं च
यथास्वं मुखरोगिणाम् ॥ ૩૫૪ ॥

ચટણી; અવલેહ; ચૂર્ણ; ત્રણે તરેહથી વિંધવાળા રોગ, હટાવવાને
પ્રતિસારણ ઓષડ થાય; જે માણસને મૂખમાં જેવો રોગ હોય, તેમાં
તેવું ઓષડ ભરવાને, હાથના આંગળા ઉપર ઓષડનું પ્રતિસારણ લઈ,
વિંધમાં ભરવું. જીભઉપર રોગ હોય તો, આખુ મોહ ઓષડથી ભરાય
તેટલું ચોળવું.

પ્રતિસારણ ચૂર્ણ વિંધના રોગ ઉપર.

कुष्ठं दार्वीं समंगा च पाठा तिक्ता च पीतिका ॥ तेजनी मुस्तलोद्भ्रं
च चूर्णं स्यात्प्रतिसारणम् ॥ ૩૫૫ ॥ रक्तस्रुतिं दंतपीडां शोथं दाहं
च नाशयेत् ॥

કોષ્ઠ, દારૂળદ, ધાયટીના કુલ, પહાડમૂળ, કડું, હળદ, તેજપૂળ, નાગરમોથ, લોધ્ર; નવ ઓષડોનું ચૂર્ણ, છબને, દાંતને, સર્વે મોહમાં થાંગળાઉપર લઈને ચોળવું, તેવી રીતે ગડ, નાસૂર ઇત્યાદિક વિંધના સર્વે રોગ, દાંતના પેહડયામાંથી લોહી પડવું, દાંતમાં થતી વેદના, સોળે, દાહ, ખળતર, એટલા રોગ દૂર થાય. તેને પ્રતિસારણ ચૂર્ણ કહેછે.

કાગળા ઇત્યાદિકનો પ્રયોગ, થોડો કે ઘણો થવાના લક્ષણ.

હીનયોગાત્ક્રોત્કેશો રસાજ્ઞાનારુચી તથા ॥ ૩૬૬ ॥ અતિયોગાન્મુખે પાકઃ શોષસ્તુષ્ણાક્લમો મવેત્ ॥

કાગળા ઇત્યાદિકની અલ્પ માત્રા થવાથી; કફનો વધારો થાય, અને મધુર ઇત્યાદિક પદાર્થોનો, સ્વાદ કે લહેજત ન સમજાય; અને અન્ન ઇત્યાદિક ખોરાક ઉપર અરૂચી થાય. ગંડૂષાદિક કાગળાનો વધારો થયો હોય તો, મોહ પામીને તેમાં ફોક્લા ઉત્પન્ન થાય. પાણીનો શોષ પડે, શરીર ગળાય ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય.

શુદ્ધ ગંડૂષના લક્ષણ.

વ્યાધેરપચયસ્તુષ્ટિર્વૈશદ્યં વક્ત્રલાઘવમ્ ॥ ૩૬૭ ॥ ઇન્દ્રિયાણાં પ્રસાદશ્ચ ગંડૂષે શુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥

ગંડૂષ ઇત્યાદિકના કાગળા, સારી રીતે થવાથી; રોગનો નાશ, અંતઃકરણને સંતોષ, મુખ નિર્મળ, શરીર હલકું; રસ ઇત્યાદિક પદાર્થો વિશે, ઇન્દ્રિયોને પ્રસન્નતા થાય.

અથૈકાદશોઽધ્યાય પ્રારંભઃ ॥

અથ અગિયારમો અધ્યાય પ્રારંભ.

લેપાદિવિધિ.

લેપ ઇત્યાદિક વિધી.

આલેપસ્ય ચ નામાનિ લિપ્તો લેપશ્ચ લેપનમ્ ॥ ૩૬૮ ॥ દોષઘ્નો વિષહા વર્ણ્યો મુખલેપસ્ત્રિધા મતઃ ॥ ત્રિપ્રમાણશ્ચતુર્ભાગિસ્ત્રિભાગોર્ધાગુલો-

નતઃ ॥૩૬૯॥ આદ્રો વ્યાધિહરઃ સઃસ્યાચ્છુઙ્કો દૂષયતિ ચ્છવિમ્ ॥

લેપાદિકમાં લિપ એટલે જાડાક્ષર, લેપ એટલે પોટીસ લેપન એટલે લેપવા નેવો; ત્રણ રીતે છે. જે લેપ દોષધ્ર નામે છે, તેમાંથી સોજો, ખજવાળ ઈત્યાદિક થઈ રોગ દૂર કરેછે; તે વિષધ્ર નામે લેપમાં, ભી-લામો, વચનાગ ઈત્યાદિક બેરી પદાર્થ હોવા છતાં, પણ તે રોગ દૂરકર્તા છે. વર્ણનામે લેપથી, મુખે અને આમડીને તેજ આવેછે. મુખલેપ એટલે મોહમાં લેપ કરવાને ત્રણ પ્રકાર. તેમાં જે લેપનો એક આંગળ હુંચો કર ચઢેલો હોયતો, તેને દોષધ્ર કહેછે. પોણા, આંગળ હુંચ્યો કર હોય તો, તેને વિષધ્ર કહેછે. અર્ધા આંગળ હુંચ્યો, હોયતો; તેને વર્ણ્ય કહેછે. ઉપલી રીતે લેપોની ત્રણ રીતો જુદી જાણવી. જે લેપ પાતળો અથવા ભીનો હોય તો, રોગ દૂરકર્તા જાણવો. જે લેપ શૂંઘો હોયતો, આમડીદૂઃખકર્તા જાણવું. તેની વીગત નીચે લખેલી છે.

દોષધ્ર લેપની વિધી.

પુનર્નેવાં દારુશુંઠીં સિદ્ધાર્થ શિશ્રુમેવ ચ ॥ ૩૬૦ ॥ પિષ્ઠા ચૈવા-
રનાલેપં ન પ્રલેપઃ સર્વશોથહા ॥

પુનર્નેવા, દેવદાર, સુંઠ, સરશી, રોકટાની છાલ; એ પાંચ આપડો સરખે વજને લેવા, તેને ઝાડા બંધ થવાને ઢાળના અધ્યાયમાં, કાંજ ખનાવવાની રીત લખેલી છે; તે કાંજમાં વાટીને, તેનો લેપન કરેથી, નવ પ્રકારના સોજનો રોગો દૂર થાય.

દાહુશમના એટલે બળતર શમાવાનો લેપ.

વિમીતફલમજ્જાસ્તુ લેપો દાહાર્તિનાશનઃ ॥ ૩૬૧ ॥

ખેહડા ફળના ડલીવામાંથી મગજ કાઢી; તેની ચટણી વાટી લેપો નામે લેપ કરેથી; બળતરસહિત સોજની ગાંઠો, શરીરે દાહ રોગ દૂર થાય.

શિરીષં મધુયષ્ઠી ચ તગરં રક્તચંદનમ્ ॥ ૧લામાંસીનિશાયુગ્મં
કુષ્ટં વાલકમેવ ચ ॥ ૩૬૨ ॥ इति संचूर्ण्य लेपोयं पंचमांशघृतपतः॥
जले न क्रियते सुसैर्दसांग इति संज्ञितः ॥ ૩૬૩ ॥ विसर्पान् विष-
विस्फोटान् शोथदुष्टग्रणान् जयेत् ॥

સરશી, ભેઠીમધ, તગર, રતાંનજળી, એલચી, જઠામાંસી, હલદ, દારૂ હલદ, કોણ, વાળો; એ દસ એપડો સરખે વજને ચૂર્ણ કરી, તેથી પાંચમે હિસ્સે, ધીની સાથે ખલીને પાણીમાં કાલવેથી, તેને દશાંગ લેપ ન કહેછે. તે લેપ શરીરે કરેથી વિસર્પ રોગ, વિષદોષ, વિસ્ફોટક, સોજના, દુષ્ટ વ્રણ એટલે નાસૂર ભગંદર ઇત્યાદિક રોગ દૂર થાય.

વિષદ્ર લેપ.

અજાદુગ્ધતિલૈલેપો નવનીતેન સંયુતઃ ॥૩૬૪॥ શોથમારુપ્કરં હંતિ લેપો વા કૃષ્ણમૃત્તિકૈઃ ॥

ખકરીના દૂધમાં તલતી ચટણી વાટી, તેમાં માખણ મેળવીને લેપ કરવો. અથવા કાળી મંદોડી અને તળ એકઠા વાટી, તેમાં માખણ મેળવી લેપ કરવો; તેથી ભીલામા ઇત્યાદિક લેપથી આવેલો સોજો દૂર થાય.

ખીજ રીત.

લાંગલ્યતિવિષાલાનૂજાલિનીવીજમૂલકૈઃ ॥ ૩૬૫ ॥ લેપો ધાન્યાં-નુસંપિષ્ટઃ કીટવિસ્ફોટનાશનઃ ॥

કળલાવી, અતિવિષ, કડવા દુધ્યાના ખીજ, કડવા પંડોળા કે તુરીયાના ખીજ, મુળાના ખીજ; એ પાંચ એપડો સરખે વજને; ઝાડા બંધ થવાને ઢાળના અધ્યાયમાં, લખેલી કાંજમાં સર્વેની ચટણી વાટી લેપો કરેથી, સર્પ ઇત્યાદિક કીડાનો થયેલો ડંખ, વિસ્ફોટક રોગ દૂર થાય.

અરસવા, ખુખરાતી, મુખે ખીલ તથા કળાસ ઉપર લેપ.

રક્તચંદનમંજિષ્ઠાલોધ્રકુષ્ઠીપ્રિયંગવઃ ॥ ૩૬૬ ॥ વટાંકુરા મસૂરાશ્ચ વ્યંગમ્ના મુલકાંતિદાઃ ॥

રતાંનજળી, મલ્લ, લોધ્ર, કોણ, કાંગ, વડના કુંમળા ખીજ, મસૂર; એ સાત એપડો સરખે વજને, પાણીમાં વાટીને લેપ કરેથી, મુખેકળાસ, વાંગ રોગ દૂર થાય. મુખના ચેહરા ઉપર લેપ કરેથી તેજ વધે.

ખીજ રીત.

માતુર્લિંગજટાસર્પિઃ શિલાગોશકૃતો રસઃ ॥ ૩૬૭ ॥ મુલકાંતિ-કરો લેપઃ પિટિકાવ્યંગકાલજિત્ ॥

ખીજોરાના મૂળ, ધી, મનશીળ, ગાયના છાણનો રસ; એ ચાર
ઓપડો એકઠા કરી, મૂખના ચેહરા ઉપર લેપ કરેથી, કાંતીમાં વધારે
થાય. મૂખે ખીલ, કળાસ અને વાંગ રોગ, નીલિકા રોગ દૂર થાય.

ભુવાનીના ખીલ અથવા શેડલી ઉપર ત્રણ લેપો.

લોધધાન્યવચાલેપસ્તારુણ્યપિટિકાપહઃ ॥ ૩૬૮ ॥ તદ્દ્વોરોચ-
નાયુક્તં મરીચં મુખલેપનાત્ ॥ સિદ્ધાર્થકવચાલોધ્રસૈંધવૈશ્ચ પ્રલે-
પનમ્ ॥ ૩૬૯ ॥

લોધ્ર, ધાણા, ઘોડાવજ; એ ત્રણ ઓપડો સરખે વજન પાણીમાં,
ચટણી વાટી મૂખ ઉપર લેપ કરેવો. ગોચંદન અને મરી એ ઓપડોની
ચટણી વાટીને લેપ કરેવો. રાઈ, ઘોડાવજ, લોધ્ર, સિંધાલૂણ; ચાર ઓ-
પડો પાણીમાં વાટીને લેપ કરેથી કાયદો થાય.

મુખે કળાસ, ખરસવા, વાંગ રોગો ઉપર ત્રણ જાતના લેપો.

વ્યંગેષુ ચાર્જુનત્વગ્વા મંજિષ્ઠા વા સમાશિકઃ ॥ લેપઃ સ નવનીતો
વા શ્વેતાશ્વસુરજા મધી ॥ ૩૭૦ ॥

અર્જુન વૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ, મધ અને માખણ મેળવી લેપ કરેવો.
મજ્જાનું ચૂર્ણ, મધ અને માખણમાં મેળવીને લેપ કરેવો. સફેદ ઘોડાના
પગની ખુરી સંબધી હાડની રાખ કરી, તેને મધ અને માખણ સાથે
મેળવીને લેપ કરવાથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

શરીરે કાળા કાઢોડ ઉપર લેપ.

અર્કસીરહરિદ્રામ્યાં મર્દયિત્વા વિલેપનાત્ ॥ મુસ્તકાણ્યં રામં
યાતિ ચિરકાલોદ્ભવં ધ્રુવમ્ ॥ ૩૭૧ ॥

આકડાના દુધમાં, દરરોજ હલદ વાટી લેપ કરેથી; ધણા દિવસનો
થયેલો કાળો કાઢોડ હોયતો તેપણ દૂર થાય.

ભુવાનીમાં મૂખ ઉપર થતા ખીલ અથવા શેડલી ઉપર.

વટસ્ય પાંડુપત્રાણિ માલતી રક્તચંદનમ્ ॥ કુટું કાલીયકં લોધ્ર-
મેભિર્લેપં પ્રયોજયેત્ ॥ ૩૭૨ ॥ તારુણ્યપિટિકાવ્યંગનીલિકાદિવિ-
નાશનમ્ ॥

વડના પાકલા પાંચા, અંબેલી, રતાંજળી, કાઠ, દારૂહલદ, લોધર; એ છ ઓપડોની ચટણી વાટી લેપ કરેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

મસ્તકે તિક્ષણ વેદના ના થતા શેડલા ઉપર લેપ.

પુરાણમય પિણ્યોકં પુરીષં કુકુટસ્ય ચ ॥ ૩૭૩ ॥ મૂત્રપિષ્ટઃ પ્રલાપોઽયં શીઘ્રં હન્યાદરુષિકામ્ ॥

તલનો જુનો ખોળ, મરઘાની હધાર; એ ઓપડોને ગાયના મૂત્રમાં વાટીને, લેપ કરેથી, મસ્તકે થતા તિક્ષણ વિંધવાળા કોષ્ઠા દૂર થાય.

બીજી રીતે એ લેયો.

खदिरारिष्टजंबूनां त्वग्भिर्वा मूत्रसंयुतैः ॥ ३७४ ॥ कुटजत्व-
कसैधवं वा लेपो हन्यादरुषिकाम् ॥

ખેરના ઝાડની છાલ, કડવા લિંબડાની, જંબુની તણે ઝાડની અં-
તર છાલનું ચૂર્ણ, ગાયના મૂત્રમાં વાટીને દરરોજ લેપ કરેથી, ઉપલા રો-
ગીને કાયદો થાય. કુડાની છાલ, સિંધાલૂણ; ગાયના મૂત્રમાં વાટીને દર-
રોજ લેપ કરેથી, સર્વે વિંધવાળા ગાંઠના કે કોષ્ઠાના રોગો દૂર થાય.

મસ્તકે દુખવાના, શખ્ત રોગો ઉપર.

प्रियालबीजमधुकुष्ठमाषैः ससैधवैः ॥ ३७५ ॥ कार्यो दारुणके
मूर्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः ॥

પ્રિયારી, જીમ્બ, કાઠ, અડદ, સિંધાલૂણ; પાંચ ઓપડોનું સરખે
વજનને ચૂર્ણ; મધમાં કાળવી મસ્તકને દરરોજ લેપ કરેથી, મસ્તકને દા-
રૂણ રોગ થતા દૂર થાય.

બીજી રીતે એ તરેહના લેયો.

दुग्धेन स्वास्वसंबीजं प्रलेपादारुणं जयेत् ॥ ३७६ ॥ आम्रबीजस्य
चूर्णं तु शिवाचूर्णसमद्वयम् ॥ दुग्धपिष्टः प्रलेपोऽयं दारुणं हन्ति दा-
रुणम् ॥ ३७७ ॥

અસ અસ દુધમાં વાટીને મસ્તકે લેપ કરવો; લીલા આમળાના
બીજ, હીમજ, બેહુની સરખે વજનને ચટણી દુધમાં વાટી લેપ કરવાથી, મ-
સ્તકે અતિશે બચકર રોગ હોયતો તે દૂર થાય.

ખાલ ખરી પડવાનો, ઇંદ્રલુપ્ત રોગ ઉપર લેપ.

રસસ્તિક્તપટોલસ્ય પત્રાણાં તદ્વિલેપનાત્ ॥ ઇંદ્રલુપ્તઃ શમં યાતિ
ત્રિઞ્જિરેવ દિનૈર્ધ્રુવમ્ ॥ ૩૭૮ ॥

કડવા પંડોળાના પાંત્રાના રસ કાઢીને, ત્રણ વેળાએ લેપ કરેથી,
દરથેક જગ્યાથી, ખાલ ખરી પડતા હોયતો તે અટકે; અને પછી નવા
ખાલ આવવાને નિચે લખેલો લેપ કરવો.

બીજી રીત એ લેપો.

ઇંદ્રલુપ્તાપહો લેપો મધુના બૃહતીરસઃ ॥ ગુંજામૂલફલં વાપિ ઝઞ્ઞા-
તકરસોપિ વા ॥ ૩૭૯ ॥

બોયરિંગણીના પાંત્રાના રસમાં, મધ મેળવીને લેપ કરવો. ચણાડી
અથવા તેના મૂળનો રસ કાઢી, તેમાં મધ મેળવીને લેપ કરવો.

શરીરના ખાલનો વધારો થવાને લેપ.

ગોક્ષુરસ્તિલપુષ્પાણિ તુલ્યે ચ મધુસર્પિષી ॥ શિરઃપ્રલેપનં તેન કે-
શસંવર્ધનં પરમ્ ॥ ૩૮૦ ॥

ગોખરું, તલના પુલ, મધ, ધી; ચારે વસ્તુ સરખે વજને, ચટણી
વાડી તેના લેપ દરરોજ કરેથી ખાલનો વધારો થાય.

ખાલ લાવવાને લેપ.

હસ્તિદંતમર્ષી કૃત્વા છાગીદુગ્ધં રસાંજનમ્ ॥ રોમાણ્યનેન જાયંતે
લેપાત્પાણિતલેષ્વપિ ॥ ૩૮૧ ॥

હાથીદાંતની રાખ, રસાંજન એટલે દારૂ હલદને બકરીના દુધમાં, મા-
વો કરવો, તે બેહુંની બકરીના દુધમાં ચટણી વાડી, જે જગ્યાએથી ખાલ
ગયેલા હોય, તે જગ્યાએ દરરોજ લેપ કરેથી ગયેલા ખાલ પાછા આવે.

ખાલ લાવવા માટે બીજો લેપ.

યષ્ટીંદીવરમૃદ્ધીકાતૈલાજ્યક્ષીરલેપનૈઃ ॥ ઇંદ્રલુપ્તઃ શમં યાતિ કેશાઃ
સ્યુઃ સઘના દઢાઃ ॥ ૩૮૨ ॥

જેઠી મધ, કમળ, દરાખ, ત્રણેની ચટણી; તલનું તેલ, ગાયનું દુધ, ધી,
છ વસ્તુ મેળવી દરરોજ લેપ કરેથી, ગયેલા ખાલ પાછા આવે.

ત્રિજ રીત લેપ.

ચતુષ્પદાનાં ત્વગ્રોમનસ્વશૃંગાસ્થિમસ્મભિઃ ॥ તૈલેન સહ લેપોડયં
રોમસંજનનઃ પરઃ ॥ ૩૮૩ ॥

ચાર પગના જનાવરમાં બકરા ઇત્યાદિકનું ચામડું, તેના ખાલ, નખ, શિંગડા, હાડકાની ખાક કરી; તેને તલના તેલમાં કાલવી દરરોજ લેપ કરેથી, ખાલ પાછા આવે. એ લેપ નવા ખાલ આવવાને ધણોજ ઉત્તમ છે.

કાળા ખાલ થવાને લેપ એટલે કલશ.

इन्द्रवारुणिकाबीजतैलेनाभ्यंगमाचरेत् ॥ प्रत्यहं तेन कालाग्रिस-
न्निभाः कुंतला अलम् ॥ ३८४ ॥

ઇન્દ્રવારુણિકા બીજતૈલેનાભ્યંગમાચરેત્ ॥ પ્રત્યહં તેન કાલાગ્રિસ-
ન્નિભાઃ કુંતલા અલમ્ ॥ ૩૮૪ ॥

ઇન્દ્રવારુણિકા એટલે લઘુ કુંવડલીના ખીજનું તેલ, પાતળા યંત્રેથી કાઢીને, સરેદ ખાલ ઉપર દરરોજ ધસેથી સરસા કાળા થાયછે.

બીજ રીત.

अयोरजो भृंगराजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ॥ स्थितमिशूरसे मासं
लेपनात्पलितं जयेत् ॥ ३८५ ॥

લોહડાનો કીટ, ભાંગરો, હરડા, બેહડા, આંબળા, કાલી મંટોડી;
એ છ વસ્તુનું સરખે વજને ચૂર્ણ, રોરડીના રસમાં એક મહીના સુધી ભી-
જવી મુકવું; પછી સરેદ ખાલ ઉપર લેપ કરેથી કાળા થાયછે.

ત્રીજ રીત લેપ.

धात्रीफलत्रयं पथ्ये द्वे तथैकं विभीतकम् ॥ पंचाग्रमज्जालोहस्य
कर्षैकं च प्रदीयते ॥ ३८६ ॥ पिष्ट्वा लोहमये भांडे स्थापयेदुषितं
निशि ॥ लेपोऽयं हंति न चिरादकालपलितं महत् ॥ ३८७ ॥

આંબળીના ત્રિચૂંકા ત્રણ, હરડે બે, બેહડું એક, આંખાની ગોટલી
પાંચ, લોહડાનો કીટ એક તોલો; સર્વેને લોહડાની કઢધમાં ઘુટવું; એક
રસ થવાથી આખી રાત તેમાંજ રાખવું; ખીજે દિવસે તેના લેપ કરેથી,
સરેદ ખાલ થયેલા કાળા થાય.

ચોઠી રીત લેપ.

त्रिफलानीलिकापत्रं लोहं भृंगराजः समम् ॥ अजामूत्रेण संपिष्टं
लेपात्कृष्णीकरं स्मृतम् ॥ ३८८ ॥

હરડા, ખેહડા, આંખળા, ગુળીના પાંત્રા, લોહડાનો કીટ, ભાંગરો; સર્વે ઓપડો સરખે વજન બકરીના મૂત્રમાં, ચટણી વાટીને લેપ કરેથી, સફેદ થયેલા ખાલ કાળા થાય.

પાંચમી રીત લેપ.

ત્રિફલોહચૂર્ણ ચ દાહિમત્વગ્નિસં તથા ॥ પ્રત્યેકં પંચપલિકં ચૂર્ણં
કુર્યાદ્વિચક્ષણઃ ॥ ૩૮૯ ॥ મૃંગરાજરસસ્યાપિ પ્રસ્થષટ્કં પ્રદાપયેત્ ॥
ક્ષિપ્ત્વા લોહમયે પાત્રે ભૂમિમધ્યે નિધાપયેત્ ॥ ૩૯૦ ॥ માસમેકં
તતઃ કુર્યાચ્છાગીદુગ્ધેન લેપનમ્ ॥ કૂર્ચે શિરસિ રાત્રી ચ સંવેષ્ટચૈર-
હપત્રકૈઃ ॥ ૩૯૧ ॥ સ્વપેત્પ્રાતસ્તતઃ કુર્યાત્સ્નાનં તેન ચ જાયતે ॥
પલિતસ્ય વિનાશશ્ચ ત્રિભિર્લેપૈર્ન સંશયઃ ॥ ૩૯૨ ॥

હરડે, ખેહડા, આંખળા, લોહડાનો કીટ, દાડમની છાલ, કમળનાં
દાંડા; છ ઓપડો વિસ વિસ તોલાનું ચૂર્ણ કરવું. લોખંડના વાશણમાં
ભાંગરોનો રસ તોલા ૩૮૪ ભરી, તેમાં ઉપરું ચૂર્ણ નાંખી મજબુત ઢાં-
કાયું ઢાંકી, એક મહીના સુધી જમીનમાં ડાટી મુકવું, પછી તે વાશણ
બહાર કાઢી, ઓપડને બકરીના દુધમાં કાળવી, સફેદ ખાલ થયેલા ઉપર
દરરાત્રે લેપ કરી, તે ઉપર શૂરતી એરંડયાના પાંત્રા ખાંધવા, પછી નિદ્રા
કરવી, સવારે નાહતી વખતે લેપ ઘાઈ નાખવો, તે લેપ દરરોજ કરેથી
જલદી ખાલ કાળા થાયછે.

ખાલ એરંડી નાખવાને લેપ.

શંખચૂર્ણસ્ય ભાગૌ દ્વૌ હરિતાલં ચ ભાગિકમ્ ॥ મનઃશીલા ચા-
ર્ધભાગા સ્વર્જિકા ચૈકભાગિકા ॥ ૩૯૩ ॥ લેપોડયં વારિપિષ્ટસ્તુ
કેશાનુત્પાત્ય દીયતે ॥ અનયા લેપયુક્ત્યા ચ સપ્તવેલં પ્રયુક્ત્યા ॥
॥ ૩૯૪ ॥ નિર્મૂલકેશસ્થાનં સ્યાત્ક્ષપણસ્ય શિરો યથા ॥

શંખનું ચૂર્ણ બે તોલા, હરતાળ એક તોલો, મનશીલ ના તોલો,
સાજી ખાર એક તોલો; ચાર ઓપડોને પાણીમાં વાટી સાત દિવસ સુધી,
રોજ લેપ કરેથી ખાળ આવવાની જગ્યા નિર્મૂળ થાય; એટલે તે જગ્યાએ
કરીને કાઢપણુ દિવસે ખાલ ન આવે, અને તે જગ્યા શુષ્કાલી થાય.

બીજી રીતે લેય.

તાલકં શાળયુગ્મં સ્યાત્ ષટ્શાળં શંખચૂર્ણકમ્ ॥ ૩૯૫ ॥ દ્વિ-
શાળિકં પલાશસ્ય ક્ષારં દત્ત્વા પ્રમર્દયેત્ ॥ કદલીદંડતોયેન રવિપત્ર-
રસેન વા ॥ ૩૯૬ ॥ અસ્યાપિ સપ્તભિર્લેપૈર્લોભ્નાં શાતનમુત્તમમ્ ॥

હરતાલ ૦૧ તોલો, શંખનું ચૂર્ણ ૧૧૧ તોલો, પળાશનો ખાર ૦૧૧
તોલો, ત્રણેને કેળના રસમાં, અથવા આંકડાના પાંત્રાના રસમાં, ખ-
લીને સાત દિવસ સુધી રોજ લેય કીધાથી, તે જગ્યાએ ખાલના મૂળ,
ખરી જઈ પાછા ન આવે.

સરેદ કોહોડ દૂર થવાને લેય.

સુવર્ણપુષ્પી કાશીસં વિઙ્ગાનિ મનઃશિલા ॥ ૩૯૭ ॥ રોચના
સૈંધવં ચૈવ લેપનાત્ શ્વિત્રનાશનમ્ ॥

સુવર્ણપુષ્પી, એટલે પાલી જઈ, કાંટા ધંતુરાના પીળા ફુલ, નાગકેશ-
રના ફુલમાંથી હરયેક, હિરાકસી, વાવડિંગ; મનશીળ, ગ્રોચંદન, સિંધા-
લૂણ; એ છ આપડો સરખે વજને ગાયના મૂત્રમાં, ખલીને દરરોજ લેય ક-
રેથી સરેદ કોહોડ દૂર થાય.

બીજી રીતે લેય.

વાયસ્યેડગજા કુષ્ઠકૃષ્ણાભિર્ગુટિકા કૃતા ॥ ૩૯૮ ॥ વસ્તમૂત્રેણ
સંપિષ્ઠા પ્રલેપાત્ શ્વિત્રનાશિની ॥

વાયસ્યેડ એટલે કાવલી, અગરચંદન, ટરપિનટાઇન તેલ, કાકાં-
ધામાંથી હરયેક, ઠાંકલાના ખીજ, કોઈ, પિપર; ચાર આપડો સરખે વ-
જને, ખડરાના મૂત્રમાં ખલીને; દરરોજ લેય કરેથી સરેદ કોહોડ દૂર થાય.

ત્રીજી રીતે લેય.

બાકૂચી વેતસો લાક્ષા કાકોદુંબરિકા કળા ॥ ૩૯૯ ॥ રસાંજનમય-
શ્રૂર્ણં તિલાઃ કૃષ્ણાસ્તદેકતઃ ॥ ચૂર્ણયિત્વા ગઘાં પિત્તૈઃ પિષ્ટ્વા ચ ગુંટિ-
કા કૃતા ॥ ૪૦૦ ॥ અસ્યાઃ પ્રલેપાત્ શ્વિત્રાણિ પ્રણિશ્યંતિ વેગતઃ ॥

ચીનીકખાલા, નેતર, લાખ, કાળો જંખરો, પિપર, રસાંજન, લો-
ખંડનો કીટ, કાળા તળ; આઠ આપડો સરખે વજને ચૂર્ણ; ગાયના

કલેજા મધ્યેના પિત્તમાં ખલીને ગોળી ખાંધવી. તેને ગાય કે ખકરાના મૂત્રમાં, પાણીમાં ધસીને લેપ કરેથી, સફેદ કોહોડ જલદીથી દૂર થાય.

દરજા ઇત્યાદિક કુદ રોગ ઉપર લેપ.

ધાત્રીસર્જરસશ્રૈષ્ઠ યવક્ષારશ્ચ ચૂર્ણિતૈઃ ॥ ૪૦૧ ॥ સૌવીરેણ પ્રલેપોડયં પ્રયોજ્યઃ સિધ્ધનાશને ॥

આંખના, રાજ, જવખાર; ત્રણિને, સૌવીરમાં એટલે ઢાળના અધ્યાયમાં લખેલી કાંઠામાં, ખલીને લેપ કરેથી અઢાર જાતના રોગ દૂર થાય.

ખીજી રીતે લેપ.

દાર્વીમૂલકવીજાનિ તાલકં સુરદારુ ચ ॥ ૪૦૨ ॥ તાંબૂલપત્રં સર્વાણિ કાર્ષિકાણિ ઇથક્ ઇથક્ ॥ રાંચચૂર્ણં શાળમાત્રં સર્વાણ્યેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥ ૪૦૩ ॥ લેપોડયં વારિણા પિષ્ટઃ સિધ્ધનાં નાશનઃ પરઃ ॥

દારહલદ, મૂળાના ખીજ, હરતાળ, દેવદાર, નાગરવેલીપાન; એ પાંચ આપડોનું ચૂર્ણ અડકેકે તોલો; રાંખનું ચૂર્ણ ૦૧ તોલો, સર્વે પાણીમાં ખલીને લેપ કરેથી ઉપલા અઢાર પ્રકારના કુદ રોગ દૂર થાય.

આંખોના રોગો ઉપર લેપ.

હરીતકીસૈંધવં ચ ગૈરિકં ચ રસાંજનમ્ ॥ ૪૦૪ ॥ વિડાલકો જલે પિષ્ટઃ સર્વનેત્રામયાપહઃ ॥

હરડો, સિંધાલૂણુ, ગેર, રસાંજન; ચાર આપડો સરખે વજને, પાણીમાં ખલીને આંખો ઉપર લેપ કરેથી, આંખોના સર્વે રોગો દૂર થાય.

ખીજી રીતે લેપ.

રસાંજનં વ્યોષયુતં સંપિષ્ટં વટકી કૃતમ્ ॥ ૪૦૫ ॥ કંઢપાકાન્યિતાં હંતિ લેપાંદંજનનામિકામ્ ॥

ખસ્તિના અધ્યાયમાં લખેલા રસાંજન, સુંઠ, મરી, પિપર; એ ચાર આપડો સરખે વજને પાણીમાં ખલીને ગોળી ખાંધવી; તેમાંથી ગોળી પાણીમાં ધસીને લેપ કરેથી, આંખોને ખજવાળ, પાકેલી આંખણીની ફાડણીના રોગ દૂર થાય.

अजवाण दराज धत्यादिक शरीर सडा उपर लेप.

प्रपुष्पाडस्य बीजानि बाकूची सर्षपास्तिलाः ॥ ४०६ ॥ कुष्ठं
निशाद्वयं मुस्तं पिष्ट्वा तत्रेण लेपतः ॥ प्रलेपादस्य नश्यन्ति कंडूदद्दु-
विचर्चिकाः ॥ ४०७ ॥

टाकलाना पीज, बीनीकपाला, सरशी, तल, काष्ठ, हणद, दाइह-
णद, नागरमेध; आठ ओषडो सरप्पे वजनेनुं यूर्णु, छसभां अलीने
प्रलेपादस्य करेथी; अजवाण, अणत्तर, पग काठी बीगडा पडवानो विचर्चिका
धत्यादिक शरीरसडा दूर थाय.

अरसवुं, अरज, दाहु धत्यादिक; शरीर सडाना रोग उपर लेप.

हेमक्षीरीविडंगानि दरदं गंधकस्तथा ॥ दद्रुघ्नः कुष्ठसिदूरं सर्वा-
ण्येकत्र मर्दयेत् ॥ ४०८ ॥ घत्तूरनिंबतांबूलीपत्राणां स्वरसैः पृथक् ॥
अस्य प्रलेपमात्रेण पामादद्दुविचर्चिकाः ॥ ४०९ ॥ कंडूश्च रसक
श्रैव प्रशमं यांति वेगतः ॥

पिसोणा अथवा पिणा कुलनो धंतुरो, वावडिंग, हिंगणो, गंधक,
टाकलाना पीज, काष्ठ, शींदुर; अे सात ओषडोनुं यूर्णु सरप्पे वजने, धंतू-
राना पांत्राना रसभां अलीने; पछी कडवा लिंपडाना पांत्राना रसभां
अलीने; पछी नागरवेली पानना रसभां अलीने; अडक पछी अेकनो प्रलेप
करेथी; अरज, अरसवुं, दराज, पग काठी बीगडा पडछे ते, अजवाण,
अरकस, धत्यादिक शरीरसडाना सर्वे रोग दूर थाय.

पीछ रीते.

दूर्वाभयासैधवं च चक्रमर्दः कुठेरकः ॥ एभिस्तक्रयुतो लेपः कंडू-
दद्दुविनाशनः ॥ ४१० ॥

दूर्वा, हरडो, सिंधाबूण, टाकलाना पीज, रानीतुलशी; अे पांथ
ओषडो छसभां अलीने लेप करेथी; अजवाण, दराज, अणत्तर, अर-
सवा धत्यादिक शरीरसडानो रोग दूर थाय.

लोढी उकाणाना रक्तपित्तादिक रोग उपर लेप.

चंदनोशीरयष्ट्याह्वबलाव्याघ्रनखोत्पलैः ॥ क्षीरपिष्टैः प्रलेपः स्या-
द्रक्तपित्तशिरोरुजि ॥ ४११ ॥

રતાંજળી, વાળો, જીંઘી, ચિકણામૂળ, વાધના નખ, કમળ; ૭
ઓષડોનું ચૂર્ણ, સરખે વજનને દૂધમાં ખલીને પ્રલેપ કરેથી; લોહી ઉકાળો,
રક્તપિત્તના સંબંધે મસ્તક રોગની વેદના થતી દૂર થાય.

ઉદ્દર્દ એટલે વિસર્પ, ઇસપ રોગો ઉપર લેય.

સિદ્ધાર્થરજનીકુષ્ઠપ્રપુન્નાઢાતિલૈઃ સહ ॥ કટુતૈલેન સંમિશ્રમુદ્દર્દનં
પ્રલેપનમ્ ॥ ૪૧૨ ॥

સરશી, હળદ, ડોઢ, ટાકલાના ખીજ, તલ; પાંચ ઓષડોનું ચૂર્ણ
સરખે વજનને, સરસ્યા તેલમાં ખલીને પ્રલેપ ન કરેથી; શીતપિત્તનો બેદ ઉદ્દર્દ
અથવા શીલસનો રોગ દૂર થાય.

વાત વિસર્પ એટલે આખા શરીરે વિંધવાળી શેફીવાના
રોગો ઉપર લેય.

રાત્નાનીલોત્પલં દારુ ચંદનં મધુકં બલા ॥ ઘૃતક્ષીરયુતો લેપો વા-
તવીસર્પનાશનઃ ॥ ૪૧૩ ॥

રાસ્ના, સિલાકમળ, દેવદાર, રતાંજળી, જીંઘી, ચિકણામૂળ;
૭ ઓષડોનું ચૂર્ણ સરખે વજનને, ધી દૂધમાં ખલીને લેપો કરેથી; ઉપલા
રોગ દૂર થાય.

પિત્ત વિસર્પ, એટલે આખા શરીરે, વિંધવાળી શેફીવાના
રોગો ઉપર લેય.

મૃગાલં ચંદનં લોઘ્રમુશીરં કમલોત્પલમ્ ॥ સારિવામલકીપથ્યા-
લેપઃ પિત્તવિસર્પનુત્ ॥ ૪૧૪ ॥

કમળના દીઠયા, રતાંજળી, લોઘ્ર, વાળો, કમળ ફુલ, કમળના
પાંત્રા, ઉપટમુલીના મૂળ, આંબળા, હરડે; એ નવ ઓષડો સરખે વજનને,
પાણીમાં ચટણી વાટીને લેપ કરેથી; ઉપલા રોગ દૂર થાય.

કફ વિસર્પાદિ એટલે આખા શરીરે વિંધવાળી શેફીવાના
રોગ ઉપર લેય.

ત્રિફલાપદ્મકોશીરં સમંગા કરવીરકમ્ ॥ નલમૂલમનંતા ચ લેપઃ
શ્લેષ્મવિસર્પહા ॥ ૪૧૫ ॥

હરડે, બેહડા, આંમળા, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, ધાયટીના ફળ, નેત્રી, દેવ-
નળાના મૂળ, ધમાસો; એ નવ ઓષડો સરખે વજને પાણીમાં ખલીને,
લેપ કરેથી ઉપલો રોગ દૂર થાય.

પિત્ત વાત રૂઝો ઉપર.

મૂર્વા નીલોત્પલં પદ્મં શિરીષકુસુમૈઃ સહ ॥ પ્રલેપઃ પિત્તવાતાસ્તે
શતધૌતઘૃતઘૃતઃ ॥ ૪૧૬ ॥

મારવેલ, લિલાકમળ, પદ્મકાષ્ઠ, સરસીના ફલ; એ ચાર ઓષડો
સરખે વજને ચૂર્ણ; ધીને એકસો વખતે સારી રીતે પાણીમાં ઘોઈ, તેમાં
ચૂર્ણ કાલવીને પ્રલેપ કરેથી; ઉપલો રોગ દૂર થાય.

નાકમાંથી લોહી વેહેતું હોય તે ઉપર લેપ.

આમલં ઘૃતમૃષ્ટં તુ પિષ્ટં કાંજિકવારિભિઃ ॥ જયેન્મૂર્ધ્નિ પ્રલેપેન
રક્તં નાસિકયામૃતમ્ ॥ ૪૧૭ ॥

આંમળાનું ચૂર્ણ ધીની સાથે તળીને, ઠાળના અધ્યાયમાં ઝાડા બંધ
થવાને લખેલી કાંજીમાં વાટીને, મસ્તકે પ્રલેપેન કરેથી; ઉપલો રોગ દૂર થાય.

વાયુ સંબંધી મસ્તક પીડા ઉપર લેપ.

કુષ્ઠમેરંડતૈલેન લેપાત્કાંજિકપેષિતમ્ ॥ શિરોર્તિ વાતજાં હન્યાત્પુષ્પં
વા મુચ્ચુકુંદજમ્ ॥ ૪૧૮ ॥

કાષ્ઠની અથવા મુચ્ચુકુંદાના ફલની કાંજીમાં ચટણી વાટી, તેમાં એરંડચું
તેલ મળવીને લેપ કરેથી; ઉપલો રોગ દૂર થાય.

બીજી રીતે લેપ.

દેવદારુનતં કુષ્ઠં નલદં વિશ્વભ્રેષજમ્ ॥ સકાંજિકોઃ સ્નેહયુક્તો
લેપો વાતશિરોર્તિનુત્ ॥ ૪૧૯ ॥

દેવદાર, તગર, કાષ્ઠ, વાળો, મુંડ; એ પાંચ ઓષડો સરખે વજને,
ઉપર લખેલી કાંજીમાં વાટીને તે સાથે, એરંડચું તેલ મળવી લેપો કરેથી,
ઉપલો રોગ દૂર થાય.

પિત્ત શિશુ રોગ ઉપર લેપ.

ધાત્રીકશેરુહીબેરપદ્મપદ્મકચંદનૈઃ ॥ દૂર્વોશીરનલાનાં ચ મૂલૈઃ કુ-

ર્યાત્મલેપનમ્ ॥ ૪૨૦ ॥ શિરોર્તિં પિત્તજાં હન્યાદ્રક્તપિત્તરૂજં તથા ॥

આંખળા, બદ્રમુસ્તા, વાળો, કમળ, પદ્મકાષ્ઠ, રતાંજલી, દુર્વાના મૂળ, વાળાના મૂળ, દેવનળાના મૂળ; એ નવ ઓષડો સરખે વજને પાણીમાં વાળીને, મસ્તકે પ્રલેપન કરેથી; ઉપલો રોગ દૂર થાય.

કદ્ધ સંબંધી મસ્તક રોગ ઉપર લેપ.

હરેણુનતશૈલેયમુસ્તૈલાનતદારુઃ ॥ ૪૨૧ ॥ માંસીરાસ્ત્રારુબૂકૈશ્ચ કોષ્ણો લેપઃ કફાર્તિનુત્ ॥

રેણુકા, તગર, પથ્થર કુલ, નાગરમોથ, એલચી, અગર, દેવદાર, જરામાંસી, રાસ્ના, એરંડમૂળ; દસ ઓષડો સરખે વજને ગર્ભ પાણીમાં, ચટણી વાળીને મસ્તકે લેપ કરેથી; ઉપર લખેલા રોગ દૂર થાય.

બીજી રીતે લેપ.

શુંઠીકુષ્ઠમપુન્નાહદેવકોષ્ઠૈઃ સરૌહિષૈઃ ॥ ૪૨૨ ॥ મૂત્રપિષ્ટૈઃ સુ-સ્વોષ્ણૈશ્ચ લેપઃ શ્લેષ્માશિરોર્તિનુત્ ॥

સુંઠ, કોઠ, ઠાકલાના ખીજ, દેવદાર, રાહીસગવત; એ પાંચ ઓષડો સરખે વજને ગાયના મૂત્રમાં ચટણી વાળી, જરાક ગર્ભ તપાવી લેપ કરેથી; કદ્ધસંબંધી મસ્તકની વેદના દૂર થાય.

સૂર્યાવર્ત એટલે અર્ધ સીરની વેદના ઉપર લેપ.

સારિવાકુષ્ઠમધુકંવચારુણોત્પલૈસ્તથા ॥ ૪૨૩ ॥ લેપઃ સકાંજિકઃ સ્નેહઃ સૂર્યાવર્તાર્ધભેદયોઃ ॥

ઉપટશૂળી, કોઠ, જીઠીમધ, ઘોડાવજ, પિપર, લિલાકમળ; એ છ ઓષડો સરખે વજને; ઢાળના અધ્યાયમાં ઝાડા બંધ થવાને. કાંઈ લખેલી છે, તેમાં ઉપલા ઓષડોની ચટણી વાળી, તેમાં એરંડુ તેલ મેળવી લેપ કરેથી; અર્ધ મસ્તકે થતો શૂળ રોગ દૂર થાય.

રાંખક, અનંત વાત અને મસ્તક શૂળના સર્વે શિરો

રોગો ઉપર.

વરીનીલોત્પલંદૂર્વાતિલાઃ કૃષ્ણાઃ પુનર્નવા ॥ ૪૨૪ ॥ રાંચકેડનંત-વાતૈશ્ચ લેપઃ સર્વશિરોર્તિજિત્ ॥

શતાવરી, લિલાકમળ, દુર્વા, કાળાતલ, પુનર્નવા; એ પાંચ ઓપડો સરખે વજને, પાણીમાં વાટીને લેપ કરેથી; સર્વે પ્રકારે મસ્તક શૂળ દૂર થાય.

લેપોની વિધી, ખીજી રીતે તેના બે ભેદ.

અથલેપવિધિશ્ચાન્યઃ પ્રોચ્યતેસુજ્ઞસંમતઃ ॥૪૨૬॥ દ્વૌ તસ્ય કથિ-
તૌ ભેદૌ પ્રલેપાશ્ચપ્રદેહકૌ ॥

લેપોની વિધી ઉપર લખેલી છે; તેને સુશાંસ માન્ય કહેછે; પણ તેમાં બે ભેદ છે. એક પ્રલેપાખ્ય, અને ખીજો પ્રદેહકનામે નિચે લખેલા, બે ભેદ જુદા જાણવા.

બેહું લેપોની હંચાઈ વિષેનું માપ.

ચર્માદ્રં માહિષં યદ્વત્પ્રોક્તં સા મિતિર્દ્વયોઃ ॥ ૪૨૬ ॥ રીતસ્તનુ-
ર્નિર્વિષી ચ પ્રલેપઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ આદ્રીઃ ઘનસ્તથોષ્ણઃ સ્યાત્પ્રદેહઃ
શ્લેષ્મવાતહા ॥ ૪૨૭ ॥

પ્રલેપ અને પ્રદેહક એ બેહું લેપો; ભિશના લિલા ચામડા જોડેલા, જાડો અને હંચો લેપ રાખવો; તેના ગુણ, શીતવીર્ય તેનું સૂક્ષ્મ રૂપ સ્ત્રોતઃ સાંમધ્યે પ્રવેશ કરનારો, એટલે ચામડીમાં તે પ્રવેશ થાય. અને પાંચ રહિત એવો જો એટલે નુકસાન ન કરતા, પ્રલેપક નામે લેપ જાણવો. આદ્રં એટલે બિનાસે પોટીસ જોવો જાડો, વજને ભારે, ગર્ભ, કંઈ વાયુ દૂર કરનારો પ્રદેહક નામે લેપ જાણવો.

બેહું પ્રકારના લેપો કેહવી જગ્યાએ મારવો.

રોમાભિમુખમાદેયૌ પ્રલેપાશ્ચપ્રદેહકૌ ॥ વીર્યં સમ્યગ્ વિશત્યાશુ
રોમકૂપૈઃ શિરોમુઘૈઃ ॥ ૪૨૮ ॥

પ્રલેપાખ્ય અને પ્રદેહક; એ બેહું લેપો, શરીરના ખાલ અને રૂવાટા બોડાવીને, તે ઉપર તૂર્ણ લેપ કરેથી રૂવાટા અને ખાલના મૂળ-
માંથી, લેપનું વિર્ય ઉત્તમ પ્રકારે શરીરમાં પ્રવેશ થાયછે.

કેટલાક લેપો કરવાને અટકાવનું કારણ.

ન રાત્રૌ લેપનં કુર્યાચ્છુપ્યમાર્ણં ન ધારયેત્ ॥ શુષ્યમાણમુપેક્ષેત
પ્રદેહઃ પીડિતં પ્રતિ ॥ ૪૨૯ ॥

કેટલાંક લેપ રાત્રે ન કરવા; અને શુકાયેલો લેપ પણ ન કરવો. ન કરવાનું ને કરેથી શરીરને વેદના થાય.

રાત્રે લેપ ન કરવાનું કારણ.

તમસાપિહિતો હ્યૂપ્મા રોમકૂપામુલ્લે સ્થિતિઃ ॥ વિના લેપેન નિર્વા-
તિ રાત્રૌ નાલેપયેત્તતઃ ॥ ૪૩૦ ॥

શરીર સંબંધી ઉભા આચ્છાદિત, એટલે શરીરે રૂવાટાના વિંધ-
માંથી, જોઈતી ગર્ભી એંચાઈ આવે છે, તે વખતે લેપ કરેથી; રોગ બહાર
નિકળવાને અટકાવ થાય; માટે રાત્રે લેપ ન કરવો. દિવસે સૂર્યની ગર્ભાથી
બાહુ ઉકળીને બહાર નિકળે છે; તે વખતે લેપ કરેથી બાહુની સાથે, રોગ
પણ બહાર નિકળે છે.

રાત્રે પ્રલેપાદિકાની વિધિ કરવાને લાચેક બીના.

રાત્રાવપિ પ્રલેપાદિવિધિઃ કાર્યો વિચક્ષણૈઃ ॥ અપાકિશોથે ગંઘ્રીરે
રક્તશ્લેષ્મસમુદ્ભવે ॥ ૪૩૧ ॥

ને સોજાની જગ્યા પાકેલી ન હોય, તે જગ્યાએ; ગંભીરસંસક વ્રણ
નામે; વિંધવાળી નાસૂર ઈત્યાદિ ગાંઠાની જગ્યાએ. રક્ત કફમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલો સોજાની ગાંઠો. એટલા રોગ માટે વિદવાન વેદ રાત્રે, પ્રલેપાદિકની
વિધિનો લેપ કરવો.

વ્રણ અથવા વિંધવાળા નાસૂર ઈત્યાદિક ગાંઠાનો રોગ દૂર
થવાને સાત પ્રકાર.

આદૌ શોધહરો લેપો દ્વિતીયો રક્તસેચનઃ ॥ તૃતીયશ્ચોપનાહઃ
સ્થાત્ત્વતુર્થઃ પાટનક્રમઃ ॥ ૪૩૨ ॥ પંચમઃ શોધનો મૂયાત્પષ્ઠો રોપણ
હૃણ્યતે ॥ સપ્તમો વર્ણકરણો વ્રણસ્યૈતે ક્રમા મતાઃ ॥ ૪૩૩ ॥

વ્રણ સંબંધી સોજા આવેલો દૂર થવાને પ્રથમ લેપ કરવો. વ્રણ
રોગમાં લોહી ખંધાયેલું હોય, તે છુટું પડવાને બીજો લેપ કરવો. ઉપનાહ
એટલે પરસેવો કાઢવાનો પ્રયોગ છે, તે ઓષડો નાસૂર ઈત્યાદિકની
ગાંઠો પાકે તેવા ત્રીજો લેપ કરવો. વિંધવાળી ગાંઠો પુટે તેવા ચોથો
લેપ કરવો. ૫૩ ઈત્યાદિક રસીનું શોધન થાય તેવા પાંચમો લેપ કરવો.
રોપણ એટલે વિંધની ગાંઠોમાં રૂઝાવાળી ભરાય તેવા છઠ્ઠો લેપ કરવો.

સાતમે લેપ વ્રણ ઈત્યાદિક ગાંઠનો રોગ સારો થવાને નથી ચામડી આવે, તેટલાસુધી લેપ કરવો. સાત કર્મો જુદા જુદા લેપોના અથવા પોટીસ ખાંધવાના જાણવવા.

વ્રણસંબંધી વાયુના સોજાની ગાંઠ ઉપર લેપ.

बीजपूरजटाहिंस्त्रा देवदारु महौषधम् ॥ रास्त्राऽग्निमंथो लेपोऽयं
वातशोथविनाशनः ॥ ४३४ ॥

ખીજોરાના મૂળ, જટામાંસી, દેવદાર, સુંઠ, રાસ્ત્રા, એરણી મૂળ; છ ઓષડો સરખે વજને પાણીમાં વાટીને, વ્રણ સંબંધી નાસૂર ઈત્યાદિક વિંધવાળી, ગાંઠનો રોગ દૂર થવાને લેપો એ કરવો.

પિત્ત કોપના સોજાની ગાંઠ ઉપર લેપ.

मधुकं चंदनं मूर्वा नलमूलं च पद्मकम् ॥ उशीरं वालकं पद्मं
पित्तशोथे प्रलेपनम् ॥ ४३५ ॥

મેઢીમધ, રતાંજળી, મોરવેલ, દેવનળાનું મૂળ, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, નેત્રવાળો, કમળ; આઠ ઓષડો સરખે વજને, પાણીમાં વાટી વ્રણ-સંબંધી નાસૂર ઈત્યાદિક, પિત્તકોપની ગાંઠો દૂર થવાને પ્રલેપન કરવું.

કફ કોપ સોજાની ગાંઠ ઉપર લેપ.

कृष्णापुराणपिण्याकरिमुत्वक् सिकता शिवा । मूत्रपिष्टः सुखो-
ण्णोऽयं प्रदेहः श्लेष्मशोथद्वत् ॥ ४३६ ॥

પિપર, તલની જીતી ખોળ, રોકડાની છાલ, વાળો અથવા સાકર, હરડે; પાંચ ઓષડો સરખે વજને, ગાયના મૂત્રમાં વાટીને થોડુંક ગર્ભ કરી, કફ કોપ સંબંધી સોજાની, નાસૂર ઈત્યાદિક ગાંઠનો રોગ દૂર થવાને, પ્રદેહ સંશક લેપ કરવો.

આગંતુક અને રક્તજન્ય સોજાની ગાંઠ ઉપર લેપ.

द्वे निशे चंदने द्वेच शिवा दूर्वा पुनर्नवा ॥ उशीरं पद्मकं लोघ्रं
गैरिकं च रसांजनम् ॥ ४३७ ॥ आगंतुजे रक्तजे च शोथे कुर्यात्प्र-
लेपनम् ॥

હળદ, દારૂહલદ, શુખડ, રતાંજળી, હરડો, દૂર્વા, પુનર્નવા, લોધ્ર, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, ગેર, રસાંજન એટલે બકરીના દૂધમાં દારૂહલદને ઉકાળી માવો કરવો તે; ખાર એપડો સરખે વજન પાણીમાં વાટીને, આગંતુક એટલે મારથી લોહી બગડીને થતી, નાસૂર ઇત્યાદિકના સોજાની ગાંઠ; રક્તજન્ય એટલે લોહી બગડવાથી, અનેક સોજાની ગાંઠઉપર લેપ કરેથી; ઉપલા રોગ દૂર થાય.

નાસૂર ઇત્યાદિક વિધની ગાંઠો પકવવાને લેપ.

શળમૂલકશિઘ્રૂણાં बीजानि तिलसर्षपाः ॥ ૪૩૮ ॥ સક્તવઃ
किण्वमतसी प्रदेहः पाचनः स्मृतः ॥

શણના મૂળ, મુલાના ખીજ, શેકટાના ખીજ, તલ, સરશી, જવ, લોહડાનો કાટ, અલશીના ખીજ; એ આઠ એપડો સરખે વજન, પાણીમાં વાટીને ઉપર લખેલા; શળની ગાંઠો પકાવવાને, પોટીસનું પ્રદેહ સંસક લેપ કરવો.

નાસૂર ઇત્યાદિક ગાંઠો પાકેથી તેને કુટવાનો લેપ.

दंती चित्रकमूलत्वक् लुह्यर्कपयसी गुडः ॥ ૪૩૯ ॥ भट्ठातकश्च
कासीसं सैधवं दारणे स्मृतः ॥

દાંતણીના મૂળ, ચિત્રકમૂળની છાલ, ગાળ, બીલામો, હિરાકસી, સિંધાલૂણુ; છ એપડાનું ચૂર્ણ કરવું, તેને ચોધારા થુવરનું દૂધ, કે આકડાના દૂધમાં, કાળવીને; પાકેલી ગાંઠને કુટવા માટે પોટીસ પાંધવું.

ખીજ રીતે લેપ.

चिरबिल्वोम्रिको दंती चित्रको हयमारकः ॥ ૪૪૦ ॥ कपोतकंकगृ-
ध्राणां मललेपेन दारणम् ॥

કરંજઝાડના ખીજ, બીલામાં, દાંતણીના મૂળ, ચિત્રકમૂળ, કન્હેરનું મૂળ; પાંચ એપડાનું ચૂર્ણ કરવું; ખમ્બૂતર, બગલો અથવા ગીધ ત્રણ, પક્ષીની હથાર સરખે વજન લઈ, તેમાં ઉપરું ચૂર્ણ મેળવીને, વિધવાળી ઇત્યાદિક ગાંઠ કુટવાને લેપન.

ત્રીજી રીત.

સ્વર્જિકા યાવશૂકાદ્યાઃ ક્ષારાલેપેન દારુણાઃ ॥ ૪૪૧ ॥ હેમક્ષી-
ચીસ્તિથા લેપો વ્રણે પરમદારુણઃ ॥

સાજખાર અને જવખાર અથવા હેમક્ષીરી, એટલે પિળા કુલનો
કાંઠા ધંતુરાના લેપો, વિંધ ઇત્યાદિકની ગાંઠો, કુટવાને ઉત્તમ પ્રકારે જાણવા.

વ્રણ એટલે નાસૂર ઇત્યાદિક વિંધની ગાંઠોનું

શોધન થવાને લેપ.

તિલતૈર્ધવયષ્ટચાદ્ધર્નિવપત્રનિશાયુગૈઃ ॥ ૪૪૨ ॥ ત્રિવૃત્તવૃત્તયુતૈઃ
પિષ્ટૈઃ પ્રલેપો વ્રણશોધનઃ ॥

તલ, સિંધાલૂણુ, જીરીમધ, કડવાલિંબડાના પાંત્રા, હલદ, દારૂહલદ,
નિસોતર; સાત ઓષડોનું ચૂર્ણ સરખે વજને, ધીમાં કાળવીને પ્રલેપો
ખાંધવાથી, વ્રણોનું શોધન થાય.

વ્રણોનું શોધન થવા અને રૂઝાવવા માટે લેપ.

નિવપત્રવૃત્તક્ષૌદ્રદાર્વીમધુકસંયુતઃ ॥ ૪૪૩ ॥ તિલૈશ્ચ સહ સંયુક્તો
લેપઃ શોધનરોપણઃ ॥

કડવાલિંબડાના પાંત્રા, દારૂહલદ, જીરીમધ, તલ; ચાર ઓષડોનું
ચૂર્ણ સરખે વજને, ધી અને મધમાં કાળવી, નાસૂર ઇત્યાદિક વિંધવા-
ળી ગાંઠ ઉપર લેપ કરેથી; રોગનું શોધન થઈ રૂઝ આવે.

વ્રણસંબંધી કૃમિનામે જીવાત દૂર થવાને ત્રણ લેપ.

કરંજારિષ્ટનિર્ગુડીલેપો હન્યાદ્વ્રણકૃમીન્ ॥ ૪૪૪ ॥ લશુનસ્યાથ
વા લેપો હિંગુનિવમવોઽથવા ॥

કરંજ, કડવોલિંબડો, નથોડ; ત્રણેના પાંત્રા વાટીને જે નાસૂર ઇ-
ત્યાદિક, વિંધવાળી ગાંઠોના રોગમાં કૃમિ એટલે જીવાત પડેલી હોય, તેઉ-
પર લેપો કરવા અથવા એખલાં લશણની ચટણી, અગર હિંગ અને
કડવા લિંબડાના પાંત્રાની ચટણી વાટીને, લેપો કરવાથી; ઉપલો રોગ
દૂર થાય.

પ્રણાનું શોધન થવા અને રૂઝ આવવા માટે બીજે લેપ.

નિવપત્રં તિલા દંતી ત્રિવૃત્સૈધવમાશિકમ્ ॥ ૪૪૫ ॥ દુષ્ટવ્રણપ્ર-
શમનો લેપ: શોધનરોપણ: ॥

કડવાલિંબડાના પાંત્રા, તલ, દાંતણીના મૂળ, નિસોત્તર, સિંધાજૂથું;
પાંચ ઓપડો સરખે વજને ચટણી વાટી, મધમાં કાલવી, ભગદર ઈત્યા-
દિક વિંધવાળા દુષ્ટ રોગ ઉપર લેપ કરેથી; રોગમાંથી રસ્તી ખેંચી, તેનું
શોધન થઈ રૂઝાય.

પેટમાં થતા શૂળ ઉપર ડૂંટી એ લેપ.

મદનસ્ય ફલં તિક્તાં પિષ્ટ્વા કાંજિકવારિણા ॥ ૪૪૬ ॥ કોળ્ળં
કુર્યાન્નામિલેપં શૂલશાંતિર્ભવેત્તત: ॥

ગળફળ, કડું; બે ઓપડો સરખે વજને લઈ, ઝાડા બંધ થવાને ઢાળના
અધ્યાયમાં, લખેલી કાંજીમાં વાટી, થોડુંક ગર્ભ કરી ડૂંટી ઉપર લેપ કરેથી;
પેટમાં થતા શૂળનો રોગ દૂર થાય.

વાતવિદ્રધિ નાસૂર ઈત્યાદિક રોગો ઉપર.

શિશુરોફાલિકૈરંડયવગોધૂમમુદ્રકૈ: ॥ ૪૪૭ ॥ મુલ્ખોળ્ળો બહુલો
લેપ: પ્રયોજ્યો વાતવિદ્રધૌ ॥

રોકડાની છાલ, નધોડના પાંત્રા, એરંડમૂળ, જવ, ધહુ, મગ; એ છ
ઓપડો સરખે વજને પાણીમાં વાટી, સેહવાય તેનું ગર્ભ કરી લેપ કરેથી;
ઉઠ્ઠી ગાંઠનો રોગ દૂર થાય.

પિત્ત વિદ્રધિ નાસૂર ઈત્યાદિક રોગો ઉપર લેપ.

પૌત્તિકે સર્પિષાલાજામધુકૈ: રર્કરાન્વિતૈ: ॥ ૪૪૮ ॥ પ્રલિપેત્ક્ષી-
રપિષ્ટૈર્વાપયસ્યોશીરચંદનૈ: ॥

ભાતની ધાણી, જેઠીમધ, ખેહુનું ચૂર્ણ; સાકર અને ધીમાં કાલવી
પ્રલેપ કરેથી; અથવા પયસ્થા એટલે આસન, વાળો, રતાંજળી ત્રણ ઓ-
પડો; દૂધમાં ચટણી વાટીને પ્રલેપ કરેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

કંકુ વિદ્રધિ રોગો ઉપર લેપ.

દ્રષ્ટકા સિકતા લોહકીટગોશકૃતા સહ ॥૪૪૯॥ સુસ્વોષ્ણશ્રમદે-
હોડયં મૂત્રૈઃ સ્યાત્શ્લેષ્મવિદ્રધૌ ॥

ધટ, રેતી, લોહડાનો કીટ, ગાયનું છાણુ; એ ચાર જાણસો ગાયના
મૂત્રમાં ચટણી વાટી; કંકુ વિદ્રધી નાસૂર ઈત્યાદિકની ઉઠામી ગાંઠ, ઉપર પ્રદે-
હસંસક લેપ કરેથી દૂર થાય.

આંગતુક વિદ્રધી રોગો ઉપર લેપ.

રક્તચંદનમંજિષ્ઠાનિશામધુકર્ગૈરિકૈઃ ॥ ૪૫૦ ॥ ક્ષીરેણ વિદ્રધૌ
લેપો રક્તાંગતુનિમિત્તજે ॥

રતાંજળી, મજ્જા, હલદ, જીરીમધ, ગેરૂ; પાંચ આપડો સરખે વજન,
દૂધમાં ચટણી વાટી અભિધાતે અથવા માર ઈત્યાદિકથી, લોહી ખગડી,
આંગતુક, નાસૂર ઈત્યાદિકની ગાંઠો થાય, તે ઉપર લેપો કરેથી ક્ષાયદો થાય.

વાત ગળગંડો ઉપર લેપ.

નિચુલઃ શિશુવીજાનિ દશમૂલમયાપિ વા ॥૪૫૧॥ પ્રદેહો વાતગં-
ઢૂષુ સુસ્વોષ્ણઃ સમદીયતે ॥

જળવેતસ એટલે પરજ કે વાંજુજ કહેછે; તે લોહડાના રંગે, ન-
દિના ડોહમાં થાય, તેના દીઠયા લાલ અને પાંચા લીલા લાંબા હોયછે તે,
રોકડાના ખીજ; એ આપડો સંભાગે પાણીમાં વાટીને, વાત ગળગંડ નામે,
ગળામાં થતી ગાંઠ દૂર થવાને; સેહવાય તેટલો ગર્ભ કરીને; પ્રદેહ સંસક લેપ
કરવો. અથવા રાત્રી ગાંજનું મૂળ, રાત્રી ભાજમૂળ, રિંગણીમૂળ, ગોખરું-
મૂળ, માતરિંગણીમૂળ, ખિલમૂળ, એરંજુમૂળ, ટેંકુમૂળ, શિવણુમૂળ, પાડ-
ળમૂળ; એ દસ મૂળ વાટીને પ્રદેહસંસક લેપ કરેથી, ગળાને થતી વાત
ગળગંડનો રોગ દૂર થાય.

કંકુ ગળગંડો ઉપર લેપ.

દેવદારુવિશાલાચક્રફગંઢે પ્રદેહકઃ ॥ ૪૫૨ ॥

દેવદાર, કાંવડલી મૂળ; એ આપડો પાણીમાં વાટીને, સેહવાય તેટલું
ગર્ભ કરી; કંકુ ગળગંડ દૂર થવાને એ પ્રદેહસંસક લેપ કરવો.

अपथी रोगोनी गणाने थती गांठ उपर लेप.

सर्षपारिष्टपात्राणि दग्ध्वा भस्त्रातकैः सह ॥ छागमूत्रेण संपि-
ष्टमपचिघ्नं प्रलेपनम् ॥ ४५३ ॥

सरशी, कडवालिंपडाना पात्रा, नीलाभा; त्राणु आपडो सरप्पे व-
जने पाणीने राप्प करवी; तेने पकराना भूतमां कालवी लेप करेथी; जेंड-
भाणानो लेद अपथी रोगनी, गणाने थती गांठनो रोग दूर थाय.

गंडमाणा, अर्जुन, गणगंडनी गांठो उपर लेप.

सर्षपाः शिशुबीजानि शणबीजातसीयवाः ॥ मूलकस्य च बीजा-
नि तक्रेणाम्लेन पेषयेत् ॥ ४५४ ॥ गंडमालाऽर्जुनं गंडं लेपेनानेन
शाम्यति ॥

सरशी, शेकडाना पीन, शणना पीन, अणसीना पीन, नव, मु-
णाना पीन; छ आपडो सरप्पे वपते; पाठी छाममां वाठीने, लेपो क-
रेथी उपली गांठ दूर थाय.

अपप्पाडुकादिक, सर्वे वायुना रोगो उपर लेप.

प्रक्षयित्वा क्षुरेणांगं केवलानिलपीडितम् ॥ ४५५ ॥ तत्र प्रदेहं
दद्याच्च पिष्टं गुंजाफलैः कृतम् ॥ तेनापवाहुजा पीडा विश्वाची गृध्र-
सी तथा ॥ ४५६ ॥ अन्यापि वातजा पीडा प्रशमं याति वेगतः ॥

ले रोगी; आपला वायु कोपे पीडतो होय; तेले प्रथम दुःखती
नग्यामे जडा कपडाथी, सारी रीते धसीने छोली नापेथी, पाल अरी
पडेछे. पछी बल्लाटीने पाणीमां बटली वाठी दुःखावो थती नग्यामे
लेपन करेथी; अपप्पाडुक वायु, विश्वाचि वायु, हाथना जूजमां थतो
वायु, जंगमां थतो गृध्रसी वायु, ते उपरांत सर्वे वायुना रोग दूर थायछे.

श्लीपद रोगो भाटे लेप.

घनूरैरंडनिर्गुडोवर्षाभूशिशुसर्षपैः ॥ ४५७ ॥ प्रलेपः श्लीपदं
हंति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥

धंतुराना पात्रा, अरंड्याना पात्रा, नघोडना पात्रा, भूण साथे पुन-
नवा, शेकडानी छाल, सरशी; छ आपडो सरप्पे वजने बटली वाठीने प्र-

લેપ કરેથી, લાંબા દિવસનો દુઃખદાયક મોહટો સ્થીપદ રોગ હાથી પગ-
ના હોયતો તે દૂર થાય.

કુરંડ એટલે અંડવૃદ્ધિના રોગો ઉપર લેપ.

અજાજીહપુષાકુષ્ઠમેરંડવદરાન્વિતમ્ ॥ ૪૫૮ ॥ કાંજિકેન તુ સં-
પિષ્ઠં કુરંડઘ્નં પ્રલેપનમ્ ॥

જીરું, સેરણી, કાજ, એરંડમુળ, ખોરડીની છાલ; પાંચ આપડો સરખે
વળને; કાઝા બંધ થવાને કાંજી, ઢાળના અધ્યાયમાં લખેલી છે તેમાં, ચ-
ટણી વાટીને દરરોજ લેપ કરેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

પુરૂષને લિંગમાં થતો ટાંકી ઇત્યાદિક ઉપદંશ રોગ ઉપર લેપ.

કરવીરસ્ય મૂલેન પારીપિષ્ટેન વારિણા ॥ ૪૫૯ ॥ અસાધ્યાપિ જર-
ત્યાશુ લિંગોત્થા રુક્ પ્રલેપનાત્ ॥

કન્હેરના મૂળ પાણીમાં વાટી, લિંગને પ્રલેપન કરેથી; ઉપદંશસંબંધી
અસાધ્ય રોગ હોવા છતાં જલદી દૂર થાય.

બીજી રીતે લેપ.

દહેત્કટાહે ત્રિફલાં સા મષી મધુસંયુતા ॥ ૪૬૦ ॥ ઉપદંશે
પ્રલેપોડયં સઘો રોપયતિ વ્રણમ્ ॥

હરડો, બેહડા, આંમળા; ત્રણે બાળી રાખ કરવી; તેને મધમાં
કાલવી લિંગને, પ્રલેપો કરેથી; ઉપદંશ સંબંધી ટાંકી ઇત્યાદિક રોગનું;
રોધન થઈ જાય છે.

ત્રીજી રીતે લેપ.

રસાંજનં શિરીષેણ પથ્યયા ચ સમન્વિતમ્ ॥ ૪૬૧ ॥ સક્ષૌદ્રં-
લેપનં યોજ્યમુપદંશગદાપહમ્ ॥

રસાંજન, સરસી, હરડો; ત્રણ આપડો સરખે વળનેનું ચૂર્ણ; મધમાં
કાલવી લિંગને લેપ કરેથી; ઉપદંશ સંબંધી વિંધ ઇત્યાદિક રોગ દૂર થાય.

અગ્નિમાં બળેલા ઉપર લેપ.

અગ્નિદગ્ધે તુ ગોક્ષીરી હ્રસ્વચંદનગૈરિકૈઃ ॥ ૪૬૨ ॥ સામૃતૈઃ સ-

पिषास्निग्धैरालेपं कारयेद्विषक् ॥ तंदुलीयकषायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ॥ ४६३ ॥

वंशलोचन, पायरी, रतांजली, जेइ, गुणवेल; पांथ ओषाडुं सरजे वनने मूळु; धीमां कालवीने, अजेली जग्यामे प्रलेपन करेथी; अथवा तान्जणनना काढां, धी मेजवीने प्रलेपन करेथी दायदो थाय.

भीष्ट रीते लेप.

यवान्दग्ध्वा मषी कार्या तैलेन युतया तया ॥ दद्यात्सर्वाग्निदग्धेषु प्रलेपो व्रणरोपणः ॥ ४६४ ॥

जवप्पाणीने राप्प करवी, तेने तलना तेलमां कालवी; शरीरे चार प्रकारे अजेलाना निघनोक्त जेदाछे. ते उपर प्रलेपो करेथी अजेली जग्यामे विंध साथे नासूरो, धत्यादिक पडला होय तो तेपणु इजायछे.

स्त्रियोनी योनि तंग थवाने लेप.

पलाशोदुंबरफलैस्तिलतैलसमन्वितैः ॥ मधुना योनिमालिपेद्वाढीकरणमुत्तमम् ॥ ४६५ ॥

पणसना डुल, डंपराना इण; पेडुनु मूळु; तलनु तेल अने मधमां, कालवी योनीमां लेप करेथी, ढीली पडली योनी तंग थाय.

भीष्ट रीते.

माकंदफलसंयुक्तमधुकर्पूरलेपनात् ॥ गतेपि यौवने स्त्रीणां योनिर्गढाऽति जायते ॥ ४६६ ॥

मायइण; कपूर; पेडुनु मूळु मधमां कालवीने, योनिमां लेप करेथी गुवान अने वृद्ध स्त्रीनी योनी पणु तंग थाय.

पुश्पना लिंग, स्त्रीना स्तनादिङ्गी पृच्छि थवाने लेप.

मरीचं सैधवं कृष्णातगरं बृहतीफलम् ॥ अपामार्गस्तिलाः कुष्ठं यवा माषाश्च सर्षपाः ॥ ४६७ ॥ अश्वगंधा च तच्चूर्णं मधुना सह योजयेत् ॥ अस्य संततलेपेन मर्दनाच्च प्रजायते ॥ ४६८ ॥ लिङ्गवृद्धिः स्तनोत्सेधः संहतिर्भुजकर्णयोः ॥

મરી, સિંધાલૂણુ, પિપર; બોયરિંગણીના ફળ, અધાડાના ખીજ, કાળાતલ, તગર, કોષ્ટ, જવ, અડદ, સરસી, આસન, ખાર ઓપડોનું સરખે વજને ચૂર્ણ; મધમાં કાલવીને પુરૂષે મોહટો થવાને લિંગે અને સ્ત્રીના સ્તન મોહટો થવાને છાતીએ, બૂજે, કાને દરરોજ લેપ કરવો.

લિંગ વૃદ્ધિ થવા માટે બીજે લેપ.

સિતાશ્વગંધાસિંધૂત્યછાગક્ષીરૈર્ઘૃતં પચેત્ ॥ ૪૬૯ ॥ તછેપાન્મર્દનાહિંગવૃદ્ધિઃ સંજાયતે પરા ॥

સરદેદુલનું આસન, સિંધાલૂણુ; ખેહુનું ચૂર્ણ કરી, તેથી ચોગણું ધી, તેથી ચોગણું મેઢીનું દૂધ; સર્વે મેળવીને ઉકાળવું; દૂધ સર્વે ખળીને ફક્ત ધી ખાકી રહેવાથી ગાળી લેવું; તે ધી, પુરૂષે લિંગે લેપન કરેથી; અતિશે મોહટો થાય.

સ્ત્રીને જલદી ખલીત થવાને લેપ.

ઇંદ્રવારુણિકાપત્રરસૈઃ મૂતં વિમર્દયેત્ ॥ ૪૭૦ ॥ રક્તસ્ય કરવીરસ્ય કાષ્ઠેન ચ મુહુર્મુહુઃ ॥ તછિત્તલિંગસંયોગાન્ઘોનિદ્રાવોડમિ જાયતે ॥ ૪૭૧ ॥

ઇંદ્ર વારુણીકાના પાંત્રાના રસ, અને પારો; ખેહુને લાલ કન્હેર ઝાડના ઘાંડાથી સારી રીતે ખલવું; ખલતા ઉપત્રો રસ સોસાય; એટલે નવા રસ નાખીને ખલવું; તેની રીતે પાંચ સાત વખતે, નવા રસ સાથે પારો ખલીને જોરવવા; સારી રીતે મળમ થવાથી, પુરૂષે લિંગે લેપ કરી, જે સ્ત્રીના સંગ કરેથી તે સ્ત્રી જલદી ખલીત થઇ, હતવીર્ય થાય.

શરીરના ગાત્રો સંબંધી દુર્ગંધી દૂર થવાને લેપ.

તાંબૂલપત્રચૂર્ણં તુ ચૂર્ણં કુષ્ઠશિવાભવમ્ ॥ વારિણા લેપનં કુર્યાદ્રાત્ર-દૌર્ગંધ્યનાશનમ્ ॥ ૪૭૨ ॥

નાગર વેલીપાન, કોષ્ટ, હરડે; તણેનું ચૂર્ણ સરખે વજને; પાણીમાં, કાલવી શરીરે દરરોજ લેપન કરેથી; શરીરના ગાત્રોમાંથી નિકલતી દુર્ગંધી દૂર થાય.

બીજી રીત.

કુલિત્યસક્તવઃ કુષ્ઠં માંસીચંદનજં રજઃ ॥ સક્તવશ્રણકસ્યૈવ

ત્વકૃચૈવૈકત્ર કારયેત્ ॥ ૪૭૩ ॥ સ્વેદદૌર્ગધ્યનાંશશ્ચ જાયતેઽસ્યાવ-
ધૂલનાત્ ॥

કુલથી શેકીને લોટ કરવો, કાઠ, જટામાંસી, સફેદ શુખડ, શેકલા
ચાણાનો લોટ; પાંચ ઓપડોનું સરખે વજનને ચૂર્ણ; ગર્ભ પાણી અને તન-
લના તેલમાં કાલચીને, પીકીની રીતે શરીર દરરોજ ચોળીને નાહવું, તેથી
દુર્ગંધી દૂર થાય.

લેકડાને વશ કરવાને લેપ.

વચા સૌવર્ચલં કુષ્ઠં રજન્યો મરિચાનિ ચ ॥ ૪૭૪ ॥ એતલ્લેપ-
પ્રમાથેન વશીકરણમુત્તમમ્ ॥

ઘોડાવજ, સંચળ, કાઠ, હળદ, દારૂહળદ, મરી; છ ઓપડો સરખે
વજનને પાણીમાં વાટી; લોક વશ થવાને ઉત્તમ પ્રકારે શરીરે લેપ કરવો.

મસ્તકે તેલ ચોળવાને ચાર પ્રકાર.

અમ્યંગઃ પરિષેકશ્ચ પિત્તુર્વસ્તિરિતિ ક્રમાત્ ॥ ૪૭૫ ॥ મૂર્ધતૈલં ચ-
તુર્થા સ્યાદ્દલવચ્ચ તથોત્તરમ્ ॥

અમ્યંગ એટલે મસ્તકે તેલ ધસવું; પરિષેક એટલે તેલ ઓપડવું,
પિત્તુ એટલે ૩ અથવા ૪ પડાને, તેલ અથવા ધીમાં ભીજવીને પોળા મુકવા;
અસ્તિ એટલે આમડાની ટોપી બનાવવી; મસ્તકમાં તેલ ધારણ કરવાને
પાછલા શ્લોકમાં વિધી લખેલી છે. મૂર્ધ તેલનું એટલે મસ્તકમાં ધારણ કર-
વાને ચાર ભેદ જાણવા, તેના ગુણ અકેકથી અનુક્રમે બજવાન છે.

શિરો અસ્તીની વિધી.

ત્રયોઽમ્યંગાદયઃ પૂર્વે પ્રસિદ્ધાઃ સર્વતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૪૭૬ ॥ શિરો-
વસ્તિવિધિશ્ચાત્ર પ્રોચ્યતે સુજ્ઞસંમતઃ ॥

અમ્યંગ એટલે મસ્તક ઇલાદિક સ્થાને ત્રણ પ્રકારે, તેલાદિક સ્નેહ
મરદન કરવાને અગાઉ લખેલું છે; અને શિરો અસ્તિની વિધિ માત્ર લ-
ખેલી નથી, તે નીચે લખેલા શ્લોકમાં છે.

શિરો અસ્તી એટલે મસ્તકે ટોપી મુકવાને પ્રકાર.

શિરોવસ્તિશ્ચર્મણઃ સ્યાદ્દિમુલ્લો દ્વાદશાંગુલઃ ॥ ૪૭૭ ॥ શિરઃ

પ્રમાણં તં બધ્વા મસ્તકે માષપિષ્ટકૈઃ ॥ સંધિરોધં વિવાયાદૌ સ્નેહૈઃ
કોળ્લૈઃ પ્રપૂરયેત્ ॥ ૪૭૮ ॥

મસ્તકે ધારણ કરવાને, શિરોઅસ્તિ કહેછે; તે હરણ ઇત્યાદિકના આ-
મડાની કરવી; તેના આકાર ઉભી ટોપી જેવો ખાર આંગળ હુમ્મો, તેના
એ મોહ રાખવા; નિચેનું મોહ મસ્તક ઉપર ટોપી પેહરાય, તેવું મોહટું કરવું;
ઉપલા મોહમાં એક આંગળુ જાય તેટલું ઝીણુ રાખવું; તે અસ્તિ મસ્તકે
પેહરાવી, તેની આળુઆળુની ધારને ખાંધી, તે ઉપર અડદના લોટ પા-
ણીમાં કાલવી છાંદી લેવું; પછી તેલ ઇત્યાદિક સ્નેહ ખમાય તેટલું ગર્ભ
કરીને, અસ્તિની ટોપીના ઉપલા મોહમાંથી મસ્તક ઉપર ધાર કરવી.

શિરો અસ્તિ કેટલા વખત સુધી રાખવી તેના નિયમ.

તાવદ્ધાર્યસ્તુ યાવત્સ્યાન્નાસાનેત્રમુલ્લસ્રુતિઃ ॥ વેદનોપશમો વાપિ
માત્રાણાં વા સહસ્રકમ્ ॥ ૪૭૯ ॥

નાકે, આંખે, મૂખેથી ખળગમ વહે; તેટલા સુધી અથવા મસ્તક
સંબંધી થતી વેદના દૂર થાય તેટલા સુધી; અગર અસ્તી અધ્યાયમાં અનુ-
વાસન અસ્તિની માત્રા નેટલી લખેલી છે, તેટલી માત્રાના પ્રયોગ કરવો.
અને દરેક વખતે એકથી હજાર સુધી અંક ખાલાય, તેટલા વખત સુધી
મસ્તકે દરેક અસ્તીની માત્રા રાખવી.

શિરો અસ્તી ધારણ કરવાને વખત.

વિના ભોજનમેવાત્ર શિરોવસ્તિઃ પ્રશસ્યતે ॥ પ્રયોજ્યસ્તુ શિરોવ
સ્તિઃ પંચસપ્તાહમેવ વા ॥ ૪૮૦ ॥

જે રોગીને શિરો અસ્તિ કરવી હોય, તેને જમાડવો નહી; બ્રુષ્ણ
પેટે પાંચ, સાત, દિવસને આંતરે; ઉપર લખેલી રીતે અસ્તીકર્મ કરવા.

શિરો અસ્તી થવા પછીની કીર્તી.

વિમુચ્ય શિરસો વસ્તિ ગૃહ્ણીયાચ્ચ સમંતતઃ ॥ ઊર્ધ્વકાયે તતઃ કોળ્લ-
નીરૈઃ સ્નાનં સમાચરેત્ ॥ ૪૮૧ ॥

મસ્તકે ધારણ કરેલી જે અસ્તિની ધારને, આળુઆળુએથી છાં-
દલી હોય તે કહાડી; દારી છોડી સરખે હાથે ઉપરથી ટોપી ઉપાડવી કે,

જ્યાં તેમાં બરેલો સ્નેહ કરતો નિચે ગળે; પછી તે રોગીને ગર્ભપાણીથી નહવડાવવો, અને મજબુત કપડાથી શરીર ઘસીને લુછી નાંખવું.

શિરે બસિતના પ્રયોગ કીધાથી વાયુના રોગ દૂર થાય.

અનેન દુર્જયા રોગા વાતજા યાંતિ સંસયમ્ ॥ શિરઃકંપાદયસ્તેન સર્વકાલેષુ યુજ્યતે ॥ ૪૮૨ ॥

મસ્તક અને કપાળાદિકને થંભિ વેદના, વાત રોગ, દૂર કરવાને શિરે બસિતના કર્મો, ખુશી પડે તે વખતે કરવા.

કાનમાં ઓષડ નાખવાની વિધી.

સ્વેદયેત્કર્ણદેશં તુ કિંચિન્નુઃ પાર્શ્વશાયિનઃ ॥ મૂત્રૈઃ સ્નેહૈ રસૈઃ કોણ્ણેસ્તતઃ કર્ણં પ્રપૂરયેત્ ॥ ૪૮૩ ॥

રોગીને પડખે શુવાડી, કાનની આંગુળાંગુલે મસળી જરા ગર્મ કરવો, પછી ગાયનું મૂત્ર ઈંડ્યાદિક રસ; તલનું તેલ ઈંડ્યાદિક સ્નેહ, ઓષડોનો રસ હુકાયલું કાનમાં નાખવું.

કાનમાં ઓષડ નાખ્યા પછી કેટલી વખત સુધી રાખવું.

કર્ણં તુ પૂરિતં રક્ષેચ્છતં પંચશતાનિ વા ॥ સહસ્ત્રં વાપિ માત્રાણાં શ્રોત્રકંઠશિરોગદે ॥ ૪૮૪ ॥

કર્ણરોગ, કંઠરોગ, મસ્તકરોગ; એટલા સ્થાને થતો રોગ દૂર થવા માટે; કાનમાં જે ઓષડ નાખવું હોય તે; એકસો, પાંચસો, હજાર માત્રાના વખત સુધી રાખવું, તેના ખુલાસો નિચે સ્લોકોમાં આવશે.

માત્રા ગણવાની રીત.

સ્વજાનુનઃ કરાવતં કુર્યાચ્છોટિકયા યુતમ્ ॥ ઇષા માત્રા મવેદે-કા સર્વત્રૈવૈષ નિશ્ચયઃ ॥ ૪૮૫ ॥

રોગીએ માથેથી ગુઠણ સુધી હાથ ફેરવીને ચપટી વગાડવી, તેની એક માત્રા ગણાય; તે પ્રમાણે સો, પાંચસો, અને હજાર ગણવી.

ઓષડોનો રસ, તેલ ઈંડ્યાદિક કાનમાં નાખવાને વખત.

રસાદ્યૈઃ પૂરણં કર્ણે ભોજનાત્પ્રાક્ પ્રશસ્યતે ॥ તૈલાદ્યૈઃ પૂરણં કર્ણે આસ્કરેડસ્તમુપાગતે ॥ ૪૮૬ ॥

આપડ ઈયાદિકનો રસ, કાનમાં નાખવો હોય તો, જમવાની આ-
ગાળી નાંખવો, અને તેલ ઈયાદિક સ્નેહિક પદાર્થ રાત્રે નાખવું.

કર્ણ શૂળાદિક રોગો ઉપર આપડનો પ્રયોગ.

પીતાર્કપત્રમાજ્યેન લિપ્તમગ્રૌ પ્રતાપયેત્ ॥ તદ્વસઃ શ્રવણે ક્ષિપ્તઃ ક-
ર્ણશૂલહરઃ પરઃ ॥ ૪૮૭ ॥

આકડાના પાકલા પાંત્રાને ધી લગાડી, અગ્ની ઉપર તપાવીને પાં-
ત્રાનો રસ કાઢી; કાનમાં નાંખેથી કર્ણશૂળ રોગ દૂર થાય.

કર્ણ શૂળ ઈયાદિક ઉપર બીજો પ્રયોગ.

કર્ણશૂલાતુરે કોણ્ણં વસ્તમૂત્રં સર્પેધવમ્ ॥ નિશ્પેત્તેન શામ્યંતિ
શૂલપાકાદિકા રુજઃ ॥ ૪૮૮ ॥

બકરાના મૂત્રમાં સિંધાલૂણુ મેળવીને; જુજ ગર્ભ કરી કાનમાં નાખવું,
તેથી કર્ણશૂળ રોગ અને વ્રણસંબંધી પાકાદિક એટલે વિંધ, નાસૂર, ઈ-
યાદિક; પાકતો રોગ દૂર થાય.

કર્ણશૂળ ઈયાદિક ઉપર ત્રીજો પ્રયોગ.

શૃંગવેરં ચ મધુકં મધુર્સેધવમમલમ્ ॥ તિલપર્ણીરસતૈલં ટંકણં
નિવ્રુકદ્વવમ્ ॥ ૪૮૯ ॥ કદુણ્ણં કર્ણયોર્દેયમેતદ્વા વેદનાપહમ્ ॥

આદુ અથવા સુંક, જેઠીમધ, મધ, સિંધાલૂણુ, આમળા, તલના પાં-
ત્રા, સરસ્વું તેલ, ટંકણુઆર, લિંબુનો રસ; નવ આપડોનો અંગ રસ કાઢી;
જરાક ગર્ભ કરીને કાનમાં નાખેથી; કાનસંબંધી સર્વે વેદના દૂર થાય.

કર્ણશૂળાદિક રોગ ઉપર ચોથો પ્રયોગ.

કપિત્થમાતુલિગામ્લશૃંગવેરરસૈઃ શુભૈઃ ॥ ૪૯૦ ॥ સુસ્થોષ્ઠૈઃ પૂર-
યેત્કર્ણં કર્ણશૂલોપશાંતયે ॥

કપિત્થ એટલે કવલીના ફળનો રસ, બિજ્જેરા ફળનો રસ, આમળવે-
તસનો રસ એટલે ચુક્યાનો રસ, અથવા ચણાની ખાટી, આમળાનોરસ;
આર આપડોનો રસ મેળવી જરા ગર્ભ કરીને કાનમાં નાંખવું.

કર્ણશૂળાદિક ભયંકર રોગ ઉપર પાંચમો પ્રયોગ.

અર્કકુરાનામ્લપિષ્ટાન્ તૈલાક્તાન્ લવણાન્વિતાન્ ॥ ૪૯૧ ॥ સ-

ત્રિદધ્યાત્મુહી કાંઠે કોરિતે તચ્છદાદૃતે ॥ પુટપાકક્રમં કૃત્વા રસૈ-
સ્તચ્ચ પ્રપૂરયેત્ ॥ ૪૯૨ ॥ સુખોષ્ણૈસ્તેન શામ્યંતિ કર્ણપીઢાઃ સુ-
દારુણાઃ ॥

આંકડાની કુંભળી ડાંખળી, લિંબુનો રસ, તલનું તેલ, સિંધાલૂણુ;
ચાર જાણુસ મેળવી વાટીને ચટણીનો ગોળો કરવો; પછી નધોડના કુંભ-
ળો ડાંડો કોરી, તેની વચમાં ઉપલી ચટણીનો ગોળો મુકી; તેની આજુ-
બાજુએ નધોડના પાંત્રા વિંટાળી, તે ઉપર છાણુ મંદોડીનો ઠર ચઢાવી,
ખીજ ખંડમાં પુટ, પાકની વિધિ લખેલી રીતે; તેને હલકા અખિયી પુ-
ટપાક આપી, બહાર કાઢવો; તેની મંદોડી, પાંત્રા છોડી; ડાંડો અને
આપડો બેઠુંને એકઠું નિચવી, તેનો રસ કાઢવો; તે રસને જરાક ગર્ભ
કરી કાનમાં નાખેથી, ભયંકર કર્ણશૂળાદિક રોગ દૂર થાય.

કર્ણશૂળો ઉપર દીપિકા તેલ.

મહતઃ પંચમૂલસ્ય કાંઠાન્યષ્ટાંગુલાનિ તુ ॥ ૪૯૩ ॥ ક્ષૌમેળાવે-
ષ્ટય સંસિચ્ય તૈલેનાદીપયેત્તતઃ ॥ યત્તૈલં ચ્યવતે તેમ્યઃ સુખોષ્ણં તેન
પૂરયેત્ ॥ ૪૯૪ ॥ જ્ઞેયં તદ્દીપિકાતૈલં સદ્યો ગૃહ્ણતિ વેદનામ્ ॥ એવં
સ્યાદ્દીપિકાતૈલં કુષ્ઠે દેવતરૌ તથા ॥ ૪૯૫ ॥

ખિલમૂળ, ચેરણુમૂળ, ટેંદુમૂળ, શિવણુમૂળ, પાડળમૂળ; પાંચ મ્હોટા
ઝાડના રાખમૂળ, આઠ આઠ આંગળ લાંબા કટકાની ઝુડી ખાંધવી; તે ઉપર
કાપડ વિંટાળીને તેલમાં બીજવવું; પછી દીવા ઉપર તેને સળગાવી ઝુડી
ઉભી થકડવી, એટલે તે ખળીને તેમાંથી તેલ ગળે; તે કાચના વાશણુમાં
ઝીલી, હુક ભરેલુ કાનમાં નાખેથી, તૂર્ત કાનનો શૂળ દૂર થાયછે; તેને
દીપિકા તેલ કહેછે. ક્ષોઃ અને દવદારનું તેલ ઉપલી રીતે જુદુ જુદુ કાઢીને
કાનમાં નાખેથી કાપદો થાયછે,

કર્ણશૂળાદિક રોગ ઉપર સ્યોનાક તેલ.

તૈલં સ્યોનાકમૂલેન મંદેઽગ્રૌ પરિપાચિતમ્ ॥ હરેદાશુ ત્રિદોષોત્થં
કર્ણશૂલં પ્રપૂરણાત્ ॥ ૪૯૬ ॥

ટેંદુમૂળ અથવા લોધ્રમૂળ; ખીજખંડના કલકના અધ્યાયમાં લખેલી
રીતે, તેને વાટી તેથી ચોગણું તલનું તેલ મેળવી; તેથી ચોગણું પાણી

નાખી, હલકા અગ્નિએ ઉકાળવું; પાણીનો સર્વે ભાગ ખળવાથી, ફક્ત તેલ ખાકી રહેવાથી, હુફ ભરેલું કાનમાં નાખેથી; ત્રણે દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ને કર્ણશૂળાદિક રોગ દૂર થાય.

કાનમાં થતા અવાજ ઉપર તેલ.

કલ્કક્રાથેન યષ્ટચાઢ્ઢકાકોલીમાષધાન્યકૈઃ ॥ સૂકરસ્ય વર્સા પક્ત્તા કર્ણનાદાર્તિહારિણી ॥ ૪૯૭ ॥

ઢેઢીમધ, કાકાલીને ખદલે આસન, અડદ, ધાણા; ચાર ઓષડાનો ઉકાળો કરવો; તેમાં ને ઓષડનો રહેલો કુચો હોય તેની ચટણી વાટીને તેમાં ડુંકરની ચરખી મેળવી, ફરીને ઉકાળવું. પાણીનો ભાગ સર્વે ખળીને ફક્ત તેલ ખાકી રહેવાથી, ગાળીને કાનમાં નાખવું; એટલે કર્ણ નાદનો સર્વે રોગ દૂર થાય.

કાનમાં થતા અવાજ ઇત્યાદિક રોગ ઉપર તેલ.

સર્જિકા મૂલકં શુષ્કં હિંગુલુળ્લાસમન્વિતમ્ ॥ રાતપુષ્પા ચ તૈસ્તૈલં પક્કં સૂક્તં ચતુર્ગુણમ્ ॥ ૪૯૮ ॥ પ્રણાદં શૂલવાધિર્યં સ્ત્રાવં કર્ણસ્ય ના-શયેત્ ॥

સાલખાર, સુકવેલો મૂળો, હિંગ, પિપર, વરીઆલી; પાંચ ઓષડાની સરખે વજન ચટણી વાટવી; તેથી ચોગણું તલનું તેલ, અને તેલથી ચોગણું સૂક્ત એટલે ખીબા ખંડમાં આસવના અધ્યાયમાં લખેલી ખાટી તાડી, નેવો પદાર્થ મેળવીને ઉકાળવું. પાણીનો ભાગ ખળવાથી ફક્ત તેલ ખાકી રહેસે તે ગાળી લેવું. તે કાનમાં નાખવાથી કર્ણપ્રસાદ રોગ, કર્ણશૂળ, ખહેરાપણું, પડવાદિક રસી વહેતી, એટલા રોગ દૂર થાય.

ખેહુરા પણા ઉપર અપા માર્ગ ક્ષારનું તેલ.

અપામાર્ગક્ષારજલે તત્ક્ષારં કલ્કિતં સિપેત્ ॥ ૪૯૯ ॥ તેન પક્કં જયેત્તૈલં વાધિર્યં કર્ણનાદકમ્ ॥

અધાડો, ખાળી તેની રાખ કરવી; પછી તેને એક હાંડલામાં ભરી, તેના વજનથી તેમાં ચોગણું પાણી ભરીને, આખી રાત તેમજ રાખવું. સવારે ઉપર ઉપરથી તેમાંનું પાણી, લોખંડની કઢઈમાં નિતારી લેવું. તેના વજન-

નથી ચોથે હિરસે બાળેલા તલની રાખ, અને તલનું તેલ તેમાં મેળવીને ઉકાળવું, પાણી બળતા ફક્ત તેલ બાકી રહેવાથી ગાળી લેવું. તે તેલ કાનમાં નાખેથી બેહરાવણું, કાનમાં થતો અવાજ, સર્વે રોગ દૂર થાય.

• કાનમાં થતા નાસૂર ઇત્યાદિક ઉપર રાંધુક તેલ.

રાંબુકસ્ય તુ માંસેન પચેતૈલં તુ સાર્ષપમ્ ॥ ૬૦૦ ॥ તસ્ય પૂરણ-
માત્રેણ કર્ણનાડી પ્રશામ્યતિ ॥

સમુદ્ર કીનારે છીપલી અથવા કાણુ નામ છીપાણી બંધાય છે, તે મધ્યેનું માંસ, તેથી ચોગણા વજનને સરશીનું તેલ, તેમાં મેળવીને ઉકાળવું. સારીરીતે એક રસ થવાથી ગાળી લેવું, તે તેલ કાનમાં નાખેથી; કાનમાં થતા વિંધવાળા નાસૂર ઇત્યાદિક; સર્વે રોગ દૂર થાય.

કાનમાં ૫૩ ઇત્યાદિક રસી વહે તે ઉપર આપડો.

ચૂર્ણં પંચકષાયાણાં કપિત્થરસમેવ ચ ॥ ૬૦૧ ॥ કર્ણસ્ત્રાવે પ્રશ-
ન્તિ પૂર્ણં મધુનાસહ ॥

પંચકષાય સંસક આપડોનું ચૂર્ણ, નિચે લખેલા સ્ત્રોકમાં કવઠીનો રસ, અને મધ મેળવીને કાનમાં નાખેથી, ૫૩ ઇત્યાદિક વેહતી રસી બંધ થઈ; જખમ અને નાસૂર રૂઝાય.

કાનમાંથી ૫૩ ઇત્યાદિક રસી, વેહતી હોય તે ઉપર
પંચકષાય સંસક.

તિંદુકાન્યમયા લોઘઃ સમંગા ચામલક્યપિ ॥ ૬૦૨ ॥ જ્ઞેયાઃ
પંચ કષાયાસ્તુ કર્મણ્યસ્મિન્ ભિષગ્વરૈઃ ॥

ટેપર, હરડે, લોધ, મંજીર, આંમળા; એ પાંચ આપડોને પંચકષાય સંસક કહેછે; એ વૃક્ષોનો ઉપાય કર્ણશ્રાવ દૂર થવા માટે સરસ છે. પ્રથમખંડમાં પરિભાષાના અધ્યાયમાં, લખેલી રીતે જે ઝાડના ફળ અથવા જેની છાલનો ઉપયોગ કરવાને લખ્યું છે; તે પ્રમાણે એનો ઉપયોગ કરવો.

વહેતા કાનના કર્ણશ્રાવાદિક રોગ ઉપર આપડો.

સર્જિકાચૂર્ણસંયુક્તં बीजपूररसं शिपेत् ॥ ६०३ ॥ કર્ણસ્ત્રાવરુ
જોદાહાઃ પ્રણશ્યંતિ ન સંશયઃ ॥

સાજીઆરનું ચૂર્ણ, બીજેરાના રસમાં ગાળીને કાનમાં નાખેથી; રસી
પર વેહેતું બંધ થઈ, વેદના, બળત્તર નિસચે દૂર થાય.

કાનમાંથી વેહેતું પર બંધ થવાને બીજે ઉપાય.

આમ્રજંઘ્રવાલાનિ મધુકસ્ય વટસ્ય ચ ॥ ૧૦૪ ॥ અભિઃ સંસાધિતં
તૈલં પૂતિકર્ણોપશાંતિકૃત્ ॥

આંખા, જંઘુ, મહવડા, વડ; ચારે ઝાડના કુંભળા પાંત્રાની. ચટણી
વાઠી; તેથી ચોગણા વજને તેલનું તેલ, તેલથી ચોગણું પાણી તેમાં નાખી;
સર્વેને ઉકાળવું, પાણીનો સર્વે ભાગ બળતા ફક્ત તેલ બાકી રહેવાથી ગાળી
વેવું. તે તેલ કાનમાં નાખેથી પર ઘટ્યાદિક રસી વહેતી બંધ થાયછે.

કાન મધ્યેના કૃમિ નામે જીવાત દૂર થવાને ઉપાય.

પૂરણં હરિતાલેન ગવાં મૂત્રયુતેન ચ ॥ ૧૦૫ ॥ અથવા સાર્ષપં
તૈલં કર્ણકીટહરં પરમ્ ॥

હરતાળને ગાયના મૂત્રમાં ખલીને, કાનમાં ટીપા નાખવા. અથવા
સરશ્યુ તેલ કાનમાં નાખેથી, કર્ણસંબંધી કીટ એટલે કૃમિ નામે, જીવાત
પડેલી દૂર થાય.

કાનમાં પડેલી જીવાતનો બીજે ઉપાય.

સ્વરસં શિશુમૂલસ્ય સૂર્યાવર્તરસં તથા ॥ ૧૦૬ ॥ ત્ર્યુષણં ચૂર્ણિતં ચૈવ
કપિકચ્છૂરસં તથા ॥ કૃત્વૈકત્ર સિપેત્કર્ણે કર્ણકીટહરં પરમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

શેકડાના મૂળનો રસ, સૂર્યકુલનો રસ, ખાજકુયલીના મૂળનો રસ,
ત્રણે સરખે વજને રસ, મધ્યે સુંક, મરી, પિપરનું ચૂર્ણ મેળવી કાનમાં
નાખેથી જીવડા દૂર થાય.

અથ દ્વાદશોઽધ્યાય પ્રારંભઃ

અથ આરંભો અધ્યાય પ્રારંભ.

રક્તસ્રાવવિધિ.

લોહી કાઢવાની વિધી.

શોણિતં સ્વાવયેજ્જંતો રામયં પ્રસમીક્ષ્ય ચ ॥ પ્રસ્થં પ્રસ્થાર્ધકં
વાપિ પ્રસ્થાર્ધમથાપિ વા ॥ ૧૦૮ ॥

માણસોના શરીરમાં લોહી ખગડવાથી, આમય રક્તજન્ય કુષ્ઠાદિક, શરીરસડા ઇત્યાદિક રોગ થાયછે. ખાટે હાથે, પગે સંગરા મુકાવી લોહી કાઢવું. તેનું વજન રોગીની શક્તિ પ્રમાણે ૧૪ તોલા, ૩૨ તોલા, ૧૬ તોલાથી વધારે ન કાઢવું કેમકે લોહી વિના માણસ જીવતું નથી.

ફસ ખેલવાને સાધારણ વખત.

શરત્કાલે સ્વભાવેન કુર્યાદ્રક્તસ્રુતિં નરઃ ॥ ત્વગ્દોષમંથિરોથાદ્યા
નસ્યૂરક્તસ્રુતેર્યતઃ ॥ ૧૦૯ ॥

સરદશ્તુમાં હાથે અથવા પગે સંગરા મુકાવી લોહી કાઢવાથી, શરીરની આમડીસંબંધી કુષ્ઠ રોગ, વ્રણાદિક નાસૂર ઇત્યાદિકની ગાંઠોનો રોગ, સોજો, લોહી ખગડવાના ઇત્યાદિક રોગો દૂર થાયછે.

લોહી ધાતુનું સ્વરૂપ.

મધુરં વર્ણતોરક્તમશીતોષ્ણં તથા ગુરુ ॥ શોણિતં સ્નિગ્ધવિસ્રં સ્યાદ્દિ-
દાહશ્વાસ્ય પિત્તવત્ ॥ ૧૧૦ ॥

રસાદિ ધાતુસાથે લોહી મળેલું હોય છે; તેથી તેનો સ્વાદ મધુર; રંગેલાલ; અશીતો ઉષ્ણ ગુણો; વજને ભારે અને ચીકંણું; આમગંધિ હોય; પિત્ત જેવી દાહશક્તિ; એ પ્રમાણે રંગ, સ્વરૂપ, રસ; અને ગુણ બાણુવા.

લોહીમાં પૃથ્વીત્યાદિ પંચ ભૂતોના ગુણ.

વિસ્રતા દ્રવતા રાગશ્ચલનં વિલયસ્તથા ॥ ભૂમ્યાદિપંચભૂતાનામેતે
રક્તગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૧૧ ॥

વિસ્રતા એટલે આમગંધતામાં પૃથ્વીનો ગુણ, દ્રવતામાં પાણીનો ગુણ

રાગ એટલે રક્તાગ્નિનો ગુણ; અલનમાં વાયુનો ગુણ; હીનતાનો આ-
કાશ ગુણ, એ પ્રમાણે પંચભૂતોના પાંચ ગુણ લોહીમાં હોયછે.

લોહી બગડવાથી રોગીના લક્ષણ.

રક્તે દુષ્ટે વેદનાસ્યાત્પાકો દાહશ્ચ જાયતે ॥ રક્તમંડલતા કંઠૂઃ
શોથશ્ચ પિટિકોદ્રમઃ ॥ ૧૧૨ ॥

માણસોનું લોહી દુષ્ટ થવાથી; શરીરે વેદના, દાહ, પાકેલા જેવું શ-
રીર થઈ; ગોળાકાર દરાજ ઇત્યાદિક આઠા પડે, ખજવાળ, સોળે,
ફાડલા, નાસૂર ઇત્યાદિક ગાંઠો થાય.

લોહીનો વધારો થઈ, મસ્તકે ચઢેથી લક્ષણ.

વૃદ્ધે રક્તાંગનેત્રત્વં શિરાણાં પૂરણં તથા ॥ માત્રાણાં ગૌરવં નિદ્રા
મદો દાહશ્ચ જાયતે ॥ ૧૧૩ ॥

લોહીનો વધારો થઈ મસ્તકે ચઢે તો; શરીરનો રંગ અને આંખો
લાલ રંગે થાય, ધમન્યાદિક નસો કુજે, ગાત્રોને વજન, અતિ નિદ્રા,
મદ, દાહ ઇત્યાદિક વેદના થાય.

ક્ષીણ એટલે શરીરમાં લોહી ઘટી જવાથી લક્ષણ.

ક્ષીણેઽમ્લમધુરા કાંક્ષા મૂર્છા ચ ત્વચિ રુક્ષતા ॥ શૈથિલ્યં ચ શિ-
રાણાં સ્પાદ્ધાતસ્યોન્માર્ગગમિતા ॥ ૧૧૪ ॥

માણસના શરીરનું લોહી ક્ષીણ થવાથી; ખટાસ અને મિઠાસ
ભરેલા પદાર્થ ખાવાને ઇચ્છા થાય; મૂર્છા આવે, વાયૂથી આંખડીને રક્ષપ-
ણું, મસ્તકે વેદના, નખળાઈથી વાયૂ કાપ, મસ્તકે ચઢેતો થાય.

વાયુ કાપેથી દુષ્ટ થયેલા લોહીના લક્ષણ.

અરુણં ફેનિલં રુક્ષં પરુષં તનુ શીઘ્રગમ્ ॥ અસ્કંદિ સૂચિનિસ્તોદં
રક્તં સ્પાદ્ધાતદૂષિતમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

વાયુ કાપે લોહી બગડેથી; લોહીનો રંગ તાંબુસ વર્ણે થઈ, શરીરે
સોઈ ભોકવા જેવી વેદના થાય; શીણ ભરેલું થાય; રક્ત, કર્કશ, હલકા
વજન, જલદીથી વહે, બગડે, પાતળું લોહી થાય.

પિત્ત કાષે લોહી દુષ્ટ થયેલાના લક્ષણ.

પિત્તેન પીતં હરિતં નીલં શ્યાવં ચ વિસ્ત્રકમ્ ॥ અસ્કંદ્યુષ્ણં મ-
ક્ષિકાણાં પિપ્પલીનામનિષ્ટકમ્ ॥૬૧૬॥

પિત્ત કાષે લોહી દુષ્ટ થયેલું હોયતો; પીળારંગે, લીલારંગે, કાળારંગે,
અસ્માનીરંગે, આમ ગંધી, ઉષ્ણ, અચ્ચળ થાય; અને તેને માંખી
અથવા કાઢી નખાય.

કફકાષે લોહી દુષ્ટ થયેલાના લક્ષણ.

શીતં ચ બહુલં સ્નિગ્ધં ગૈરિકોદકસન્નિમમ્ ॥ માંસપેશીપ્રમં સ્કંદિ
મંદગં કફદૂષિતમ્ ॥ ૬૧૭ ॥

કફ કાષે લોહી દુષ્ટ થયેલું હોયતો; તેને અડકથી અતિ શીતળ-
પાણું, શૂવાળું, ગેરના રંગે, માંસની તેમાં ઝીણી ઝીણી ગાંઠો બંધાય,
બહુ અને શાષ, મંદ ગમન કરે.

બે અથવા ત્રણે દોષોના, કાષે લોહી દુષ્ટ થવાના લક્ષણ.

દ્વિદોષદુષ્ટં સંસૃષ્ટં ત્રિદોષં પૂતિગંધકમ્ ॥ સર્વલક્ષણસંયુક્તં કાંજિ-
કામં ચ જાયતે ॥૬૧૮॥

બે દોષે લોહી બગડેલું હોયતો, તેમાં બહુ કાપના લક્ષણો મળેલા
હોય; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, ત્રણે દોષે લોહી દુષ્ટ થયું હોયતો; તે લોહીમાં
પર નેપી ગંધ થાય.

ઝેર ઇત્યાદિકથી લોહી દુષ્ટ થવાના લક્ષણ.

વિષદુષ્ટં ખવેત્શ્યાવં નાસિકોન્માર્ગગં તથા ॥ વિસ્ત્રં કાંજિકસંકારં
સર્વકુષ્ટકરં બહુ ॥૬૧૯॥

ઝેર ચઢવાથી લોહી દુષ્ટ થાય, તેનારંગ કાળો થાય; તેનો ચઢતો
વેગ થઈ, નાકમાંથી લોહી બહાર પડે; તેમાં આમગંધી છતાં કાંજી નેપું
દેખાય. તેનું લોહી થવાથી ઘણુંકરીને સર્વે કુષ્ઠરોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

સૂખી માણસના લોહીના લક્ષણ.

ઇંદ્રગોપપ્રજં જ્ઞેયં પ્રકૃતિસ્યમસંહતમ્ ॥

कर्मण्यु रोग शरीरमां न होयतो; प्रकृती पुश्यामां रहेछे; ते लोछीना रंग, छंद्रगोप अटले बिरयोछी नामे लाल रंगे कोडा थायछे; तेना रंगे होवाछता पातणुं रहेछे.

लोछी काढवा लायक रोगी.

शोथे दाहेंगपाके च रक्तवर्णे मृजः मृतौ ॥ ५२० ॥ वातरक्ते तथा कुष्ठे सपीडे दुर्जयेऽनिले ॥ पाणिरोगे श्लीपदे च विषदुष्टे च शोणिते ॥ ५२१ ॥ ग्रंथ्यर्बुदापचीक्षुद्ररोगरक्ताधिमंथिषु ॥ विदारी स्तनरोगेषु गात्राणां सादगौरवे ॥ ५२२ ॥ रक्ता भिष्पदंतद्रायां पूति-
घ्राणास्य देहके ॥ यकृतस्त्रीहविसर्पेषु विद्रघौपीटकाद्रमे ॥ ५२३ ॥ कर्णौ छघ्राणवक्त्राणां पाके दाहे शिरोरुजि ॥ उपदेशेरक्तपित्ते रक्तस्रावः प्रशस्यते ॥ ५२४ ॥

जेना शरीरे सोज्जे दाह, पाकेला जेवुं थाय; जेनुं शरीर तांपुस के लालरंग; नाकवाटे लोछी वेहेतुं; वात रक्तनो महोठो रोगी; कुष्ठरोगनी वेद-
नाथी पीडायलो; वायूरोग हठाववाने जे अशक्त; पाणिनो अटले हाथना पं-
जमां पुण्खीनो रोग; श्लीपद रोग, जेर धत्यादिकथी लोछी पगडी गांठानो
रोग; नासूरनी गांठनो रोग; अर्बुदनी गांठनो रोग; गंडमाणा अने तेना
जेद अपथी गणानी गांठानो रोग; क्षुद्र रोग; आंप्पोमां यतां रक्ताधि मंथ
रोग; विदारी रोग; स्तन रोग; गात्रोने ढीलापणुं; शरीरे वजन; आंप्पोमां
यता रक्ताभिष्पद; तंद्रा अटले आंप्पोने अंधारा आवे ते; जेना नाकमांथी,
मुष्मांथी, शरीरादिकमांथी, दूर्गंधी निकणवानो रोग; पासणामां जमण्णी पा-
णुअे यतो यकृत अटले कालामंड कलेजनो रोग; पासलानी डाली पाणुअे
यतो, प्लीहा अटले ईक्षसानो कवणु रोग; विसर्प रोग; विद्रघी रोग; शरीरे
इल्लनी; काननो; ओठनो; नाकनो; मोह पाकवानो; दाह; भस्तकपीडा;
छपंधा रोग; रक्तपित्त; अटला रोगीनुं लोछी काढवा लायक जालुवुं.

केछुवीरीते लोछी काढवुं तेनी रीत.

एषु रोगेषु शृंगैर्वाजलैकालांबुकैरपि ॥ अथवा पिशिरामोक्षैः कुर्या-
द्रक्तस्रुतिं नरः ॥ ५२५ ॥

લોહી કાઢવા લાયક ને રોગી હોય, તેનું લોહી શિંગડું મુકી અથવા જળો લગાડી કે તુંપડીથી, અગર સંગરાં મુકીને કાઢવું.

કટલા રોગીને સંગરાંદિકથી લોહી નહીં કાઢવું.

ન કુર્વીત શિરામોક્ષં ક્લશસ્યાતિવ્યવાયિનઃ ॥ સ્ત્રીવસ્ય ખીરોર્ગભિષ્યાઃ
સૂતિકાપાંડુરોગિણામ્ ॥ ૧૨૬ ॥ પંચકર્મવિશુદ્ધસ્ય પીતસ્ત્રેહસ્ય ચાર્શ-
સામ્ ॥ સર્વાંગશોથયુક્તાનામુદરિશ્વાસકાસિનાં ॥ ૧૨૭ ॥ છર્ચતી-
સારયુક્તાનામતિસ્વિન્નતનોરપિ ॥ ડનષોઢશવર્ષસ્ય ગતસપ્તતિકસ્ય ચ
॥ ૧૨૮ ॥ આઘાતસ્તુતરક્તસ્ય શિરામોક્ષો ન શસ્યતે ॥ ઇષાં ચાત્ય-
યિકે યોગે જલૌકાભિસ્તુ નિર્હરેત્ ॥ ૧૨૯ ॥ તથાપિ વિષયુક્તાનાં
શિરામોક્ષોપિશસ્યતે ॥

નખળા કે તવાયલા માણસ; સ્ત્રીબાનો અતિ ભોગી પુરૂષ; નડુંસક;
ખિક્ષો; ગર્ભિણી સ્ત્રી અથવા સુવાવડી; પાંડુરોગી; વમનાદિક પાંચ
કર્મોથી શુદ્ધ થયેલો માણસ; જેણે રનેહપાન કીધેલું; હર્શનો રોગી;
આખા શરીરે સુજેલો; ઉદરોગી; શ્વાસદમનો રોગી; ખાંસી; ઉલટી; અને
અતિસારે પીડાયેલો માણસ; જેના શરીરનો ઘણો પરસેવો નિકળેલો;
જેની સોળવરસની ઉંમર ન થઈ હોય; જેની સીતેર વરસની ઉંમર વહી
ગઈ હોય; કાન ઈયાદિક ઇંદ્રિયો, એકખીજના સંબંધે તેમાંથી વેદનું લોહી;
એટલા રોગીને સંગરાં ઇતિયાદિક મુકવી નહીં; વખતે જરૂર પડેતો જળો
મુકાવીને લોહી કાઢવું. કદાચિત ઉપલા રોગીને ઝેર ચઢેલું હોય તો,
સંગરાં મુકીને લોહી કાઢવું.

વાતાદિક ત્રણે દોષોથી થયેલું દુષ્ટ લોહી કાઢવાની રીત.

ગોશૃંગેણ જલૌકાભિરલાઘુભિરિતિ ત્રિધા ॥ ૧૩૦ ॥ વાતપિત્તકફ-
દુષ્ટં શોણિતં સ્ત્રાવયેદ્દુષઃ ॥ દ્વિદોષામ્યાંતુ સંસૃષ્ટં ત્રિદોષૈરપિ દૂષિ-
તમ્ ॥ ૧૩૧ ॥ શોણિતં સ્ત્રાવયેદ્યુક્તયા શિરામોક્ષૈઃ પદૈસ્તથા ॥

વાયુ કાપથી દુષ્ટ થયેલું લોહી હોયતો, ગાયના શિંગડાથી કાઢવું;
પિત્તથી લોહી ખગડેલું હોયતો, જળો મુકીને કાઢવું; કફ કાપથી ખગડેલું
હોયતો, તુંપડીથી લોહી કાઢવું; બે અથવા ત્રણે દોષના કાપથી લોહી ખ-

ગડેલું હોયતો, સંગરાં મુકારીને કાઢવું; તથા કાચરા મારવા ઇત્યાદિકની વિધી નિચે લખેલી છે.

શિંગડાં ઇત્યાદિકથી લોહી કાઢવાનો નિયમ.

ગૃહ્ણતિ શોણિતં શૃંગં દશાંગુલમિતં બલાત્ ॥ ૧૩૨ ॥ જલૌકા હ-
સ્તમાત્રં ચ તુંબીજદ્વાદશાંગુલમ્ ॥ પદમંગુલમાત્રેણ શિરા સર્વાંગશો-
ધિની ॥ ૧૩૩ ॥

શરીરે કાચરા મારી શિંગડું લગાડેતો, તે પોતાને ખજે આળુઆળુ-
એથી દસ આંગળસુધીનું લોહી ખેંચેછે. જજો લગાડેથી તે એક હાથ-
સુધીનું લોહી ખેંચેછે. તુંબડી ખાર આંગળસુધી ખેંચેછે. એખલા કાચરા
મારેથી એક આંગળ સુધી જખ્યાનું લોહી નિકલે છે. સંગરાં મુકાવેતો
આખા શરીરનું લોહી ખેંચાઈ, બહાર આવી શરીરનું શોધન થાયછે.

રોગીના શરીરમાંથી, લોહી ન નિકલે તેનું કારણ.

શીતે નિરન્ને મૂર્છાયાં તંદ્રાખીતિમદશ્રમૈઃ ॥ યુક્તાનાં ન સ્વેદ્રક્તં
તથા વિષ્મૂત્રસંગિનામ્ ॥ ૧૩૪ ॥

શીયાલો અથવા થંડકનો વખત, ભુખ્યો રોગી; મૂર્છા; આંખે
અંધારા; ખાંકણા; મદ ચઢેલો; અતિ મેહન્ટે થાકેલો અથવા મળમૂત્ર
જને સાફ નહી થવાથી; એટલા કારણા જે રોગીને હોયતો; સંગરાં મુકેથી
લોહી નિકળતું નથી.

સંગરાં ઇત્યાદિક લોહી, નહી નિકળવાથી ઉપાય.

અપ્રવર્તિનિ રક્તે ચ કુષ્ટચિત્રકસૈંધવૈઃ ॥ મર્દયેદ્દ્રવ્યવક્રં ચ તેન સ-
મ્યક્ પ્રવર્તતે ॥ ૧૩૫ ॥

સંગરાં ઇત્યાદિક મુકવાથી; લોહી બહાર ન આવે; તો કાઠ, ચિત્રક,
સિંધાલૂણુ; તણે આપડનું ચૂર્ણ કરી, લોહી કાઢવાના વિધિઉપર ચોળે-
થી, ઉત્તમપ્રકારે લોહી બહાર આવે છે.

લોહી કાઢવા અગાડી પરેહુ.

તસ્માન્ન શીતે નાત્યુષ્ણેન સ્વિન્ને નાતિતાપિતે ॥ પીત્વા યવાગૂત્તમસ્ય
શોણિતં સ્વાયેદ્દુષઃ ॥ ૧૩૬ ॥

અતિશે થંડકિ ગર્ભીના વખત ન જોઈએ; માણસના શરીરનો અતિશે પરસેવો ન કાઢેલો; અતિ મહાન્તે શરીર ગર્ભ ન થએલું; સ્થીર પ્રકૃતિ થવાપછી; ઢાળના અધ્યાયમાં ઝાડા બંધ થવાને લખેલી જવની કાંજી, રાગીને પીવડાવી તૃપ્ત થવાપછી લોહી કાઢવું.

લોહી બહાર અતિશે આવવા લાગે તેનું કારણ.

અતિસ્વિન્નસ્યોષ્ણકાલે તથૈવાતિશિરા વ્યધાત્ ॥ અતિપ્રવર્તે રક્તં તત્ર કુર્યાત્પ્રતિક્રિયામ્ ॥૬૩૭॥

શરીરનો પરસેવો જોનો ધણી નિકળેલો; અતિ ગર્ભીના વખતે; સંગરાં મુક્તી વખતે ઉડાણ નસ્તર બોકાવાથી; સમુદ્રમાં ભરતીનો વખત ઇત્યાદિ કારણે લોહી વધારે નિકળે છે.

લોહી વધારે નિકળે તેના અટકાવ.

અતિપ્રવૃત્તે રક્તે ચ લોઘ્રસર્જરસાંજનૈઃ ॥ ચવગોધૂમચૂર્ણૈર્વા ધવધન્વ-
નગૈરૈકૈઃ ॥ ૬૩૮ ॥ સર્પનિર્મોકચૂર્ણૈર્વા ઋસ્મના ક્ષૌમવસ્ત્રયોઃ ॥ મુખં
વ્રણસ્ય બધ્વા ચ શીતૈશ્ચોપચરેદ્વ્રણમ્ ॥ ૬૩૯ ॥ વિધ્યેદૂર્ધ્વ શિરાં તાં
વા દહેત્ક્ષોરેણ વાઽગ્નિના ॥ વ્રણં કષાયઃ સંધત્તે રક્તં સ્કંદયતે હિમં ॥
॥ ૬૪૦ ॥ વ્રણાસ્યં પાચયેત્ક્ષારો દાહો સંકોચયેચ્છિરામ્ ॥

હાથે કે પગે સંગરાં મુક્તતા નસમાંથી, વધારે લોહી નિકળવા લાગેતો; તેને અટકાવવા માટે લોઘ્ર, રાજ, રસાંજન, ત્રણે ઓષડોનું ચૂર્ણ; જવ અને ધણું ચૂર્ણ; ધાવડા, ધમાસા, ગેર ત્રણેનું ચૂર્ણ; સર્પની કાંચલીનું ચૂર્ણ; રસમી કે શુતરાઉ કાપડની રાખ; એટલા ઓષડોમાંથી જે હાજર હોય તે, સંગરાં મુક્તલા વિંધમાં ભરાવી પટો ખાંધવો; તે વિંધઉપર શુખડ ઇત્યાદિક શીતળ, વસ્તુનો લેપાદિક ઉપાય કરેથી; લોહી બંધ થાયછે. ઉપલા ઉપાય કરેથી લોહી બંધ ન થાયતો, સંગરાંનો આગલો વિંધ હોય, તેથી જરાક ઉપર, ખીજી સંગરાંનો ટોચો મારવો; અગર આગલા વિંધને ઠકણુ ઇત્યાદિક ખારનો લેપ કરવો. અથવા અભિથી તે વિંધને ડાંભવું. એટલા ઉપાય કર્યા બંધ ન થાયતો, કષાય એટલે લોધ્રાદિકના ચૂર્ણે વિંધનું મોહ બંધાયછે; થંડું પાણી ઇત્યાદિક થંડકના ઉપાયે લોહી અટકે છે; અને ખારથી વિંધનું પાચન થાય; અભિ ઇત્યાદિકે ડાંભવાથી નસો શંકાચાયછે.

ડાંભવાથી કેટલા રોગ દૂર થાયછે.

વામાંડકોશે દક્ષસ્ય કરસ્યાંગુષ્ઠમૂલજામ્ ॥ ૧૪૧ ॥ દહેચ્છિરાં
વ્યત્યયેન વામાંગુષ્ઠશિરાં દહેત્ ॥ શિરાદાહપ્રજાવેન મુષ્કશોથઃ પ્ર-
શામ્યતિ ॥ ૧૪૨ ॥ વિષૂચ્યાં પાદદાહેન જાયતેઽગ્રેઃ પ્રદીપનમ્ ॥
સંકુચં તિયતસ્તેન રસશ્લેષ્મવહ્નિઃ શિરાઃ ॥ ૧૪૩ ॥ યદા વૃત્તિર્ધ્ય-
ઋત્છીન્નોઃ શિશોઃ સંજાયતે સૃજઃ ॥ તદા તત્સ્થાનદાહેન સંકુચંત્ય-
સૃજઃ શિરાઃ ॥ ૧૪૪ ॥

ખાણસના અંડની ડાભિ ગોળીએ, સોળે, વેદના હોયતો; તેના
જમણા હાથના, અંગુઠા મૂળની નસને ડાંભ દેવો. અંડની જમણી
ગોળીને સોળે, વેદના હોયતો, ડાભા હાથના અંગુઠા મૂળની નસને
ડાંભ દેવો. મોરચી થવાથી લોહડાનો નહાનો કાયતો, તાવીઠો અથવા
કડછી તપાવીને, પગના તળીઆને લાછાં અથવા જલદ રોકે આપવો;
તેથી કરીને રસ વાહિ અને કફ વાહિની, નસો શંકાચાર્ધને કાઠાની અમ્મિ
પ્રદીપ થઈ, ઝાઝા ઉલટીની મોરચીનો રોગ દૂરથાય. કાઠને જ્યારે પેટ-
માં જમણી ખાણુએ યકૃત, એટલે કાળખંડ નામે કલેજનો રોગ; અથવા
ડાભે ખાણુએ ધ્વીહા, એટલે કવલૂ નામે ફેફસાનો રોગ થાયછે. તે કલેજ
અને ફેફસાને, સોળે આવી વધે અથવા પાકેછે; તેની ખરાખર જગ્યાએ
આમડીઉપર ડાંભ દેવાથી બેહું રોગ દૂર થાય.

ખરાખ લોહી સંગરાં ઈત્યાદિકથી ખહાર કાઢતા થોડુંક
રાખવાની જરૂર.

રક્તે દુષ્ટેઽવશિષ્ટેપિ વ્યાધિર્નૈવ પ્રકુપ્યતિ ॥ અતઃ સ્વાવ્યં સાવરોષં
રક્તેનાતિક્રમો હિતઃ ॥ ૧૪૫ ॥ આંધ્યમાસેપકં તૃષ્ણાં તિમિરં શિ-
રસોરુજમ્ ॥ પક્ષાવાતં શ્વાસકાસૌ હિક્કાં દાહં ચ પાંડુતામ્ ॥ ૧૪૬ ॥
કુરુતે વિમૃતં રક્તં મરણં વા કરોતિ ચ ॥

શરીરમાંથી ખગડેલું લોહી, સંગરાં ઈત્યાદિકથી ખહાર કાઢતા; તેમાંનું
થોડુંક શરીરમાં ખાટી રહેવાથી; રોગનો કાપ થતો નથી; પણ હેતકારક
થાયછે. ખગડેલું લોહી સર્વે ભુલેચુકે કાઢવાથી; રોગીને અંધાપો, આસે-
પક વાયુનો કાપ, તૃષ્ણા, આંખોને તિમિર રોગ, મસ્તકપીડા, અર્ધાઆંગ

વાયુનો પક્ષઘાત, આસ, દમ, ખાંસી, હેડકી, દાહ, પાંડુરોગ, ઇત્યાદિક
મરણ પામવા લાયક રોગ થાય; માટે રોગીનું સર્વે લોહી કાઢવું નહી.

લોહીથી શરીરાદિક ઉત્તમિનો પ્રકાર.

દેહસ્યોત્પત્તિરમૃજા દેહસ્તેનૈવ ધાર્યતે ॥ વિના તેન વ્રજેજ્જીવો રક્ષે-
દ્રક્તમતો બુધઃ ॥ ૧૪૭ ॥

શરીરમાં લોહીથી સર્વેની અવ્યય ઉત્પત્તી થાયછે; અને તેજ લોહીથી
શરીરનું ધારણ પણ થાય, અને લોહીવીના હરયેકનો જીવ રહેતો નથી;
માટે જ્ઞાનિવોએ જીવનું રક્ષણ કરવાને, પ્રથમ લોહીનું રક્ષણ કરવું.

લોહી કઢાવેથી રોગનો કાપ થાય તેના ઉપાય.

શીતોષ્ણચરૈઃ કુપિતે સ્તુતરક્તસ્ય મારુતે ॥ કોષ્ણેન સર્પિષા રોશં
સઘ્યથં પરિષેચયેત્ ॥ ૧૪૮ ॥

લોહી કઢાવેથી તેના વિંધસ્થાને; પિત્ત અને વાયુનો કાપ થયો હોયતો,
શુખડ ઇત્યાદિક યંડકનો ઉપાય કરવો. વાયુ કાપે વિંધસ્થાને વેદનાસહિત
સોજો આવેથી, ધી થોડું ગરમ કરીને લગાડવું.

લોહી કાઢવા પછી પરેહજી.

ક્ષીણસ્યૈશશોરઞ્ઞરિણચ્છાગમાંસજઃ ॥ રસઃ સમુચિતઃ પાને ક્ષીરં
વા ષષ્ટિકા હિતા ॥ ૧૪૯ ॥

શરીરમાંથી લોહી નિકળી, નખજાઈ અથવા ક્ષિન્તા થઈ હોયતો, તેને
હરણ, સસલા, ખકરા, ઇત્યાદિક જનાવરના માંસને ઉકાલી તેનો રસપાવો;
અગર ઝાડા બંધ થવાને ઢાળના અધ્યાયમાં લખેલી કાંજી પાત્રી. અગર
સાઠ દિવસે પાકેલા ચોખ્ખાની, ગાયના દુધમાં ખીર પકાવીને પાત્રી; અથવા
ગાયનું ધારોષણ દૂધ પાવું.

સંગરાં ઇત્યાદિક લોહી કહાડવાથી સૂખી થવાના લક્ષણ.

પીડાશાંતિર્લઘુત્વં ચ વ્યાધેરુદ્રેકસંક્ષયઃ ॥ મન સ્વાસ્થ્યં ઈવેચ્છિન્હં
સમ્યક્ વિસ્ત્રાવિતે મૃજિ ॥ ૧૫૦ ॥

રોગીને વેદનાનો નાશ, શરીરે હલકાપણું, મનને ખુશીપણું, ઇ-
ત્યાદિક શરીર સૂખાકારીના લક્ષણો થાયછે.

લોહી કાઢવાપછી દુઃખ ઉપજાવનાર રીત.

ઘ્યાયામમૈથુનક્રોધશીતસ્તાનપ્રવાતકાન્ ॥ એકાશનં દિવાનિદ્રાં
ક્ષારામ્લકટુભોજનમ્ ॥ ૧૧૧ ॥ શોકં વા દમજીર્ણં ચ ત્યજેદાબ-
લદર્શનાત્ ॥

શરીરમાં ખળ આવે તેટલામુધી, નિચે લખેલા કામ નહિ કરવા,
અતિ મેહન્ટ, મૈથુન, ક્રોધ, થંડા પાણીએ નાહવું, ધણું પવનમાં નહી
રહેવું, દીલગીરી, વાદવિવાદ, દિવસે નિદ્રા, ઈત્યાદિક જવખારાદિક; ખટાસ,
તિખખાસ, ઈત્યાદિક જણસો; તથા અજીર્ણ કર્તા ખોરાક ન ખાવો.

અથત્રયોદશોઽધ્યાયઃ પ્રારંભઃ ॥

અથ તેરમે અધ્યાય પ્રારંભ.

આંખોના રોગ દૂરથવા માટે ઉપાય.

સેકઆશ્રોતનં પિંડી વિડાલસ્તર્પણં તથા ॥ ૧૧૨ ॥ પુટપાકોજનં
ચૈભિઃ કલ્કૈર્નેત્રમુપાચરેત્ ॥

સેક; આંખોતન એટલે પાપણા ઉપર દૂધ, ઘી, ઈત્યાદિક પદાર્થ
ચોળવું; છાળક મારવી; પિંડી એટલે લુગદી ખાંધવી; વિડાળ એટલે લેપ
કરવો; તર્પણ એટલે તૂખી માટે, ધાર પાડવી; પુટપાક એટલે પોટીસ;
અંજન; એવી રીતે સાતપ્રકારે નેત્ર રોગો માટે નિચે કહેલા ઉપાય કરવા.

સેકનું લક્ષણ.

સેકસ્તુ સૂક્ષ્મધારાભિઃ સર્વસ્મિન્નયને હિતઃ ॥ ૧૧૩ ॥ માલિતા-
ક્ષસ્ય મર્ત્યસ્ય પ્રદેયશ્ચતુરંગુલાત્ ॥

રોગીની આંખ બંધ કરાવીને હુક ભરેલું દૂધ, ઘી, ઈત્યાદિક રનેહ
પદાર્થકે રસ, ચાર આંગળ ઉચેથી, ઝીણીધારે આંખને ફરતોસેક, સર્વેરીતે
પોહયે તેમ કરવો; તેને સેક કહેછે.

સ્નેહાદિક સેકના બેઠથી જુદા ત્રણ પ્રકાર.

સત્તાપિ સ્નેહનોવાતે રક્તે પિત્તે ચ રોપણઃ ॥ ૧૧૪ ॥ લેખનશ્ર
કફે કાર્યસ્તસ્ય માત્રા ડધુનોચ્યતે ॥

વાયુનો કાપ હોયતો, સ્નેહન સેક માટે; દૂધ, ધી, ઇત્યાદિક પાતળા દ્રવો, જરાક ગરમ કરીને ધાર પાડવી; રક્તપિત્તોનો કાપ હોયતો, રોપણુ ઓપડ એટલે લોધર, જીમધ, હરડે, બેહડા, આંખના ઇત્યાદિક ઓપડોને દુધમાં અથવા ગરમ પાણીમાં વાટી, તેમાં ડાહીને ધાર પાડવી. કફ રોગનો કાપ હોયતો; સુંઠ, મરી, પિપર ઇત્યાદિક લેખણુ ઓપડોના, ઉપલીચીતે સેક કરવો.

સેકને માટે માત્રાની વિધિ.

ષઢ્ઢાકૃશૈઃ સ્નેહનેષુ ચતુર્ભિશ્ચૈવ રોપણે ॥ ૧૧૫ ॥ વાકૃશૈશ્ચત્રિ-
ભિઃ કાર્યઃ સેકો લેખનકર્મણિ ॥

સ્નેહન કર્મ કરતી વખતે, એકથી છસો અંક બોલાય, તેટલાવખત સુધી; જો ઓપડો કહેલા હોય; તેની આંખઉપર ધાર પાડવી. રોપણુ ઓપડોના કર્મ કરતીવખતે, એકથી ચારસો અંક બોલાય તેટલાસુધી. લેખણુ ઓપડોના કર્મ કરતા ત્રણસો, અંક બોલવાસુધી ધાર પાડવી.

સેક કરવાને વખત.

કાર્યસ્તદિવસે સેકો રાત્રૌ ચાત્યયિકે ગદે ॥ ૧૧૬ ॥

આંખોઉપર જો ઓપડોના, સેક કરવો હોય તે દિવસેજ કરવો; પણ રોગનો કાપ અતિશે હોયતો, દિવસે અને રાત્રે પણ કરવો.

વાતાભિષ્પંદ રોગો એટલે આવેલી આંખોઉપર સેક.

एरंडत्वक्पत्रमूलैः शृतमाजं पयोहितम् ॥ सुखोष्णं सेचनं नेत्रे वा-
ताभिष्पंदनाशनम् ॥ ૧૧૭ ॥

સુરતી એરંડયાની છાલ, પાંત્રા, મૂળ સર્વેને ઝીણું વાટી; બકરીના દુધમાં ઉકાલી, સેહવાય તેવું હુકાવણું હોય; તેવખતે લેખન કર્મનીચીતે, એકથી ત્રણસો અંક બોલાય, તેટલાસુધી આંખોઉપર ધાર કરવી.

બીજીરીતે સેક.

પરિષેકોહિતં નેત્રે પયઃ કોણ્ણં સસૈધવમ્ ॥ રજની દારુસિદ્ધં વા
સૈધવેન સમન્વિતમ્ ॥ ૧૧૮ ॥ વાતાભિષ્પંદશમનં હિતં મારુતપર્યયે ॥
શુષ્કાક્ષપાકે ચ હિતમિદં સેચનકં તથા ॥૧૧૯॥

બકરીના દૂધમાં સિંધાલૂણું ચૂર્ણ નાખી, ગર્ભકરી સેહેવાય તેવું
હુકાયલાની ધાર આંખોઉપર રેહેડવી. અથવા દારૂ હલદ, દેવદાર, સિંધા-
લૂણ, ત્રણેનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં મેલવી, જરાક ગર્ભ કરીને આંખઉપર
ધાર કરેથી; વાતાભિષ્પંદ રોગ; વાત વિપર્યય એટલે બગડેલી આંખોનો
રોગ; શૂષ્કાક્ષિ પાક એટલે સંક્રાંચાયલીકે પાકેલી આંખનો રોગ દૂર થાય.

પિત્ત રક્ત અને અભિઘાત ઉપર સેક.

સાવરં મધુકં તુલ્યં વૃતમૃષ્ટં સુચૂર્ણિતમ્ ॥ છાગક્ષીરે ઘૃતં સેકાત્પિ-
ત્તરક્તાભિઘાતજિત્ ॥ ૧૬૦ ॥

લોધર, જીમધ; બે ઓપડોનું સરખે વજને ચૂર્ણ, ધીમાં તળી તેની
ચટણી બકરીના દૂધમાં વાટીને, તેમાં ડોહી ગર્ભ કરીને હુકાયલું હોય, તે
વખતે આંખઉપર ધાર કરેથી; આવેલી આંખ, પિત્ત રક્તનો લોહી-
વિકાર, અભિઘાત રોગ એટલે આંખને, જખમ લાગેથી થયેલો રોગ દૂર થાય.

રક્તાભિષ્પંદ રોગોઉપર સેક.

ત્રિફલા લોઘ્રયષ્ઠીભિઃ શર્કરામદ્રમુસ્તકૈઃ ॥ પિષ્ટૈઃ શીતાંબુના સે-
કો રક્તાભિષ્પંદનાશનઃ ॥૧૬૧॥

હરડે, ખેહડા, આંમળા, લોધર, જીમધ, શાકર, નાગરમોય, અ-
થવા બદ્રમુસ્તા; સર્વે ઓપડો સરખે વજને પાણીમાં ચટણી વાટી,
તે પાણીમાં ડોહીને આંખોઉપર ધાર કરેથી, લોહી વિકારનો રોગ દૂર થાય.

બીજીરીતે સેક.

લાક્ષા મધુકમંજિષ્ઠા લોઘ્રકાલાનુસારિવા ॥ પુંડરીકયુતઃ સેકો
રક્તાભિષ્પંદનાશનઃ ॥૧૬૨॥

લાખ, જીમધ, મહુઠ, લોધર, ઉપલસરી, સફેદ કમળ; ૭ આ-

પડો પાણીમાં ચટણી વાટી, તેમાં ગર્ભ પાણી મેળવીને આંખઉપર ધાર કરેથી; આવેલી આંખનો રોગ દૂર થાય.

નેત્રરૂળ દૂર થવાને સેક.

શ્વેતલોઘ્રં ઘૃતે મૃષ્ટં ચૂર્ણિતં પટવિસ્તૃતમ્ ઉષ્ણાંબુના વિમૃદિતં સેકાત્ શૂલઘ્નમંબકે ॥૧૬૩॥

સફેદ લોધર ધીમાં તળી; તેનું કપડ છાંદ ચૂર્ણ કરવું; તેને કસી ગર્ભ પાણીમાં ચટણી વાટી, પાણીમાં ડોહી તેની ધાર આંખઉપર કરેથી; આંખને થતો શૂળ રોગ દૂર થાય.

આસ્થોતન એટલે આંખમાં ટીપા પાડવાના લક્ષણ.

અથ ત્વાશ્રોતનં કાર્યં નિશાયાં ન કથં ચ ન ॥ ઉન્મીલિતાક્ષિણદ્વ-
ગ્મધ્યે બિંદુભિદ્વર્ચગુલાદિતમ્ ॥ ૧૬૪ ॥

રોગીની આંખોના બેડું પાપણાને વેદ, બે આંગળીથી પકડી ખુલ્લી રાખવી; તેમાં દૂધ ઇત્યાદિક ઓષડના ટીપા, પાડવાને આસ્થોતન કહેછે. પણ હરયેક; ટીપા નાખવાની વિધિ રાત્રે કદાપી ન કર્તા દિવસે કરવી.

લેખણ ઇત્યાદિક ઓષડોના ટીપા નાખવાની વિધિ.

બિંદવોડણી લેખનેષુ સ્નેહને દશબિંદવઃ ॥ રોપણે દ્વાદશ પ્રોક્તા-
સ્તેશીતે કોણરૂપિણઃ ॥ ૧૬૫ ॥ ઉષ્ણે ચ શીતરૂપાઃ સ્યુઃ સર્વત્રૈ
વૈષ નિશ્ચયઃ ॥

લેખનકર્મ ઓષડોના ટીપા, નાખવા હોયતો આઠ નાખવા; સ્નેહનકર્મ ઓષડોના દસ ટીપા નાખવા; રોપણકર્મ ઓષડોના પાર ટીપા નાખવા. પણ ટીપા નાખવાને થંડીનો વખત હોયતો, ખમાય તેવું હુક્મરેલું ઓષડ નાખવું; અને ગરમીનો વખત હોયતો, થંડુ નાખવું.

વાયુ ઇત્યાદિક માટે ઓષડોના ટીપા.

વાતે તિક્તં તથાસ્તિગ્ધં પિત્તે મધુરશીતલમ્ ॥૧૬૬॥ તિક્તકોણરૂક્ષં
ચ કફે ક્રમાદાશ્રોતનં હિતમ્ ॥

વાયુરોગ હોવાથી કડવા અને સ્નિગ્ધ ઓષડોના ટીપા નાખવા;

પિત્તરોગ હોવાથી મધુર અને શીતળ પદાર્થના ટીપા નાખવા; કફરોગ હોવાથી તિખ્ખા, ગર્ભ, રૂક્ષ પદાર્થના ટીપા નાખવા.

ટીપા નાખવાની માત્રાના લક્ષણ.

આશ્રોતનાનાં સર્વેષાં માત્રા સ્યાદ્વાક્શતં હિતમ્ ॥ ૧૬૭ ॥ નિ-
મેષોન્મેષણં પુંસામંગુલ્યોશ્લોટિકા ડથવા ॥ ગુર્વક્ષરોચ્ચારણં વા વાઙ્મા-
ત્રેયં સ્મૃતા બુધૈઃ ॥ ૧૬૮ ॥

માણુસની આંખોના પાપણા બંધયઈ ઉધડે, તેટલા વખતની અથવા અગાજી લખેલી ચપટી વગાડવાની રીતે, અથવા એકડેએકનો ઉચ્ચાર કરી, જેટલી વીલમ લાગે, તેટલા વખતની એકમાંના ગણાય; તેને વાઙ્માત્રા કહે છે. એકસો માત્રાની વિધીકરેથી સંપૂર્ણ કાયદાકારક ગણાય.

આંખોના વાતાભિષ્પંદ રોગ માટે, આપડના ટીપાની વિધિ.

વિલ્યાદિપંચમૂલેન વૃહત્યેરંડશિમ્બુભિઃ ॥ ક્વાથ આશ્રોતને કોળ્ણો
વાતાભિષ્પંદનાશનઃ ॥ ૧૬૯ ॥

ખીલમૂળ, એરણીમૂળ, ટેટૂમૂળ, શિવણુમૂળ, પાડળમૂળ, તેને ખીલ-
વાદી પંચમૂળ કહેછે; તે પંચમૂળ, રિંગણીમૂળ, એરંડમૂળ, શેકટામૂળની
અંતર છાલ; આઠ આપડોનો કાઢો કરી, શેલવાય તેવો આંખમાં, ટીપા
નાખેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

વાયૂરક્તપિત્તોના અભિષ્પંદ રોગઉપર ટીપા.

અંબુપિષ્ઠૈર્નિત્રુપત્રૈસ્ત્વચં લોઘ્રસ્ય લેપયેત્ ॥ પ્રતાપ્ય વહ્નિના પિષ્ઠા
તદ્રસો નેત્રપૂરણાત્ ॥ ૧૭૦ ॥ વાતોત્થં રક્તાપિત્તોત્થમભિષ્પંદં વિના-
શયેત્ ॥

કડવા લિંખડાનાખાંત્રા.- પાણીમાં વાટીને લોધરની, છાલઉપર લેપ
કરવો. પછી તેને અગ્નિઉપર તપાવી, ચટણી વાટી રસ નિચવી, આં-
ખમાં ટીપા નાખેથી, વાતજન્ય અને રક્તપિત્તજન્યથી આવેલી આંખનો,
અભિષ્પંદ રોગ દૂર થાય.

આંખને સંપૂર્ણ અભિષ્પંદ રોગોઉપર ટીપા.

ત્રિફલાશ્રોતનં નેત્રે સર્વાભિષ્પંદનાશનમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

હરડે, ખેહડા, આંખનાનો કાઢોકરી, હુક બરેલાનાં ટીપા આંખમાં નાખેથી, સર્વે પ્રકારે ઝરતી અને આવેલી આંખનો રોગ દૂર થાય.

રક્તપિત્તાદિ જન્યની, ઝરતી અને આવેલી આંખ માટે ટીપા.

સ્ત્રીસ્તન્યા શ્રોતનં નેત્રે રક્તપિત્તાનિભાર્તિજિત્ ॥ ક્ષીરસર્પિર્ધૃતં વાપિ વાતરક્તરુજં જયેત્ ॥૬૭૨॥

સ્ત્રીનું થાન દખાવીને, દૂધના ટીપા આંખમાંજ નાખેથી, આવેલી આંખની સર્વે વેદના દૂર થાય.

આંખઉપર ઓષડોની થેપલી મુકવાના લક્ષણ.

પિંડીકવલિકા પ્રોક્તા બध्यતે પટ્ટવસ્ત્રકૈઃ ॥ નેત્રાભિષ્પંદયોગ્યા સા વ્રણેષ્વપિ નિબધયતે ॥૬૭૩॥

નિચે લખેલા ઓષડો વાટીને, વડા જીવી થેપલીકરી, આંખઉપર મુકી, રસમી કાપડનો પટો બાંધવો; તેને પિંડી અથવા કવલિકા કહે છે. તેથી આવેલી આંખો અને નાસૂર ઇત્યાદિક વિંધનો વ્રણ રોગ દૂર થાય.

નેત્રાભિષ્પંદ રોગોઉપર શિરોવિરોચન.

અભિષ્પંદે ધિમંથે ચ સંજાતે શ્લેષ્મસંભવે ॥ સ્ત્રિગ્ધસ્વિન્નોત્તમાંગસ્ય શિરસ્તીક્ષ્ણૈર્વિરેચયેત્ ॥ ૬૭૪ ॥

કફસંબંધી અભિષ્પંદ અને અધિમંથનામે રોગ થયો હોય તો, આંખોને પ્રથમ ઉત્તમાંગ એટલે મુવાળું કરવાને, મસ્તકે તેલ મસળી પર-સેવો કાઢવો; પછી મસ્તકનું શોધન કરવાને તીક્ષ્ણ ઓષડે, નાકમાં નસ્યકર્મ કરવાથી આંખોનો અને મસ્તક વેદનાનો રોગ દૂર થાય.

અભિમંથ રોગોઉપર બીજો ઉપાય.

અધિમંથેષુ સર્વેષુ લલાટે વેધયેચ્છિરામ્ ॥ અશાંતે સર્વથા મંથે મ્રુવોસ્તુ પરિદાહયેત્ ॥ ૬૭૫ ॥

આંખોના ડાલામાં અધિમંથ નામે સંપૂર્ણ રોગથઈ, અર્ધા મસ્તકે વેદના થાયછે; તે રોગમાં કપાળસંબંધીનસોને સંગરા મુકાવી લોહી કાઢવું. ઉપલો ઉપાય કર્તા રોગ દૂર ન થાય તો, બીજનની નસને ડાંબ દેવો.

ઝરતીકે આવેલી આંખનો અભિષ્પંદો માટે વિધી.

વાતાભિષ્પંદશાંત્યર્થે સ્તિઘોષ્ણા પિંડિકા ભવેત્ ॥

આંખે સંપૂર્ણ અભિષ્પંદ રોગ માટે, જે ઓષડોનો ઉપયોગ લખેલા હોય; તેને ગર્ભ પાણીમાં વાટી તેનાવડા જેવી થેપલી કરી, આંખે ખાંધવી; પણ વાયુસંબંધી અભિષ્પંદ માટે, તેમાં ચીકણીવસ્તુ મેળવીને ખાંધવું.

વાયુ અને પિત્તાભિષ્પંદઉપર પિંડી.

પ્રરંડપત્રમૂલત્વક્ નિર્મિતા વાતનાશિની ॥ ૧૭૬ ॥ પિત્તાભિષ્પંદ-
નાશાય ધાત્રી પિંડી મૂલાવહા ॥

સૂરતી એરંડાના પાત્રાં, મૂળ, અને છાલ; ત્રણે એકઠા ગર્ભપા-
ણીમાં વાટીને થેપલી આંખઉપર ખાંધેથી, વાયુ સંબંધી આંખોનો રોગ
દૂર થાય; અને આંખનાની ચટણી ગર્ભપાણીમાં વાટીને આંખો ઉપર
ખાંધેથી પિત્તસંબંધી રોગ દૂર થાય.

પિત્તાભિષ્પંદઉપર ખીજરીતે પિંડી.

મહાનિવ્વફલોદ્ભૂતા પિંડી પિત્તવિનાશિની ॥ ૧૭૭ ॥

ખડાણુ લિખડાના ફળ; ગર્ભ પાણીમાં ઝીણા વાટીને, થેપલી આં-
ખોઉપર ખાંધેથી ઉપજો રોગ દૂર થાય.

શ્લેષ્મા ભિષ્પંદ રોગ ઉપર પિંડી.

શિમ્પુત્રકૃતા પિંડી શ્લેષ્માભિષ્પંદ નાશિની ॥

રોકડાના પાંત્રાને ગર્ભપાણીમાં ઝીણા વાટી, આંખઉપર થેપલી
મુકેથી; કફાભિષ્પંદ રોગ દૂર થાય.

કફપિત્તા ભિષ્પંદાદિ રોગોઉપર પિંડી.

નિવ્વપત્રકૃતા પિંડી શ્લેષ્મપિત્તહરા ભવેત્ ॥ ૧૭૮ ॥ ત્રિફલા
પિંડીકા પ્રોક્તા નાશને શ્લેષ્મપિત્તયોઃ ॥

કડવા લિખડાના પાંત્રાને ગર્ભપાણીમાં ઝીણું વાટીને; અથવા હરડે,
મેહેડા, આંખના ત્રણેને ગર્ભપાણીમાં ઝીણું વાટીને; આંખઉપર થેપલી
ખાંધેથી ઉપજો રોગ દૂર થાય.

સ્તભિષ્પદાદી રોગોઉપર પિંડી.

પિષ્ટા કાંજિકતોયેન ઘૃતમૃષ્ટા ચ પિંડીકા ॥ ૬૭૯ ॥ લોઘસ્ય
હરતિસિપ્ર મભિષ્પંદમમૃગદરમ્ ॥

ઝાડા બંધ થવાને ઢાળના અધ્યાયમાં લખેલી કાજી છે; તેમાં લોઘરને
ઝીણું વાટી, ધીમાં તળીને થેપલી આંખોઉપર આંધેથી રોગ દૂર થાય.

સોજો, ખજવાલ ઇત્યાદિક ઉપર પિંડી.

શૂંઠી નિવદલૈઃ પિંડી સૂક્ષોળ્લા સ્વલ્પસૈંધવા ॥ ૬૮૦ ॥ ધાર્યાં ચ
ક્ષુષિ સંયોગાચ્છોથકંડૂવ્યથાપહા ॥

શૂંઠ અને જિખડાના પાંત્રાને એકઠા ઝીણા વાટી, તેમાં થોડુંક
સિંધાલૂણુ મેળવી આંખઉપર, થેપલી આંધેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

આંખમાં અંજન અને પાપણો બહાર લેપની વિધી.

વિડાલકો બહિર્લેપો નેત્રપક્ષ્મવિવર્જિતઃ ॥ ૬૮૧ ॥ તસ્ય માત્રા
પરિજ્ઞેયા મુખલેપવિધાનવત્ ॥

આંખના ડોલા બહારની એટલે પાપણની આમડી ઉપર લેપ કર-
વો; તેને વિડાલક કહેછે. મુખ લેપોની વિધી અગાઉ લખેલી છે, તે પ્રમાણે
આંખ ઉપર લેપોની માત્રાની વિધી કરવી.

આંખના સર્વે નેત્ર રોગોઉપર લેપ.

યષ્ટી ગૈરિક સિંધૂત્થ દાર્વી તાક્ષ્યૈઃ સમાંશકૈઃ ॥ ૬૮૨ ॥ જલ-
પિષ્ટૈર્બહિર્લેપઃ સર્વ નેત્રામયાપહઃ ॥

જીમખ, ગેર, સિંધાલૂણુ, દારૂહલદ, કલખાપરી; એ પાંચ આપડો
સરખે વજને ગર્મપાણીમાં ઝીણું વાટી, આંખના પાપણની આમડીને
બહારથી લેપ કરે તો, આવેલી આંખનો તથા સર્વે રોગ દૂર થાય.

બીજી રીતે છ પ્રકારે ગુદા ગુદા લેપો.

રસાંજનેન વા લેપઃ પથ્યાવિશ્વદલૈરપિ ॥ ૬૮૩ ॥ કુમારિકામ્નિ-
પત્રૈર્વા દાહિમીપલ્લવૈરપિ ॥ વચા હરિદ્રા વિશ્વૈર્વા તથા નાગરગૈરિકૈઃ ॥

૧ દાડહલદને બકરીના દુધમાં, ઉકાળી ખાવો કરવો તે રસાંજન; તેને ગર્ભપાણીમાં કાલવીને લેપ કરવો. ૨ હરડે, સુંઠ, તમાલપત્ર, ત્રણે આપડો ગર્ભપાણીમાં વાટીને લેપ કરવો. ૩ કુવારનો ગર અને ચિત્રકના પાંત્રા બેહું વાટીને લેપ કરવો. ૪ ઘોડાવજ, હલદ, સુંઠ, ત્રણ આપડોને ગર્ભપાણીમાં વાટીને લેપ કરવો. ૫ દાડમના પાંત્રા વાટીને લેપ કરવો. ૬ સુંઠ, અને ગેર બેહુંને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો. એવીરીતે છ પ્રકારે લેપ કરેથી, આવેલી આંખોનો તથા સર્વે પ્રકારનો રોગ દૂર થાય.

ત્રીજી રીતે અંજન અને લેપ.

દગ્ધ્વાઽગ્રી સૈંધવં લોઘ્રં મધૂચ્છિષ્ટયુતે ઘૃતે ॥ પિષ્ટમંજનલેપાભ્યાં
સદ્યો નેત્રરુજાપહમ્ ॥ ૧૮૧ ॥

સિંધાલુણ, લોધર; બેહું આપડોને અગ્નિઉપર સેકી, ઝીણું બલીને કપડછાંડ કરવું; તેમાં મીણુ તથા ધી કાલવી અંજન કરેથી; અથવા પાપણુની બહારની ચામડીને લેપ કરેથી, આંખોની સર્વે વેદના તૂર્ત દૂર થાય.

ચોથી રીતે લેપ.

લોહસ્ય પાત્રે સંઘૃષ્ટો રસો નિંબૂફલોદ્ભવઃ ॥ કિંચિદનોત્તરિલેપા-
ન્નેત્રવાધાં વ્યપોહતિ ॥ ૧૮૨ ॥

લોહડાના વાસણમાં લીંબુનો રસ નાખી, લોહડાના દરતાથી ઘુટવું; તે રસ ઘુટતા બાકો થાય એટલે, આંખોના, પાપણુ બહારની ચામડીને લેપ કરેથી, નેત્રસંબંધી સર્વે રોગ દૂર થાય.

આંખના સફેદ ડોલાને અર્ધ રોગ ઉપર લેપ.

સંતૂર્ણ્ય મરિચંકેશરાજસ્વરસમર્દનાત્ ॥ લેપનાદર્મણાં નાશં કરો-
ત્યેષ પ્રયોગરાટ્ ॥ ૧૮૩ ॥

મરી, કેશરાજ અથવા બાગરાકે ખીખલાના રસમાં વાટીને; આંખના પાપણુ બહાર લેપ કરેથી, આંખના સફેદ ડોલા ઉપર થયેલો લોહીનો રોગ, અથવા આવેલી આંખનો અર્ધરોગ ઇત્યાદિક દૂર થાય.

આંખના ડોલાઉપરની આમડીને થતી આંજણીના ઉપાય.

સ્વિન્નાં મિત્વા વિનિષ્પીઙ્ય મિન્નમંજનનામિકામ્ ॥ શિલૈલ્લાનતસિ-
ધૂત્યૈઃ સક્ષૌદ્રૈઃ પ્રતિસારયેત્ ॥ ૬૮૮ ॥

આંખના પાપણની ધારને આંજણી થાયછે, તે ફાક્ષીને પોતાના પરસેવા સાથે મસળી નિચવી કાઢવી; તેઉપર મનશીલ, એલચી, તગર, સિંધાલૂણ; ચારેનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવીતે ઉપર મસળવું.

આંખોની તૃપ્તી થવાને તર્પણનો ઉપાય.

અથ તર્પણકં વચ્ચિ નેત્રતૃપ્તિકરં પરમ્ ॥ યદ્દુષ્કં પરિશુષ્કં ચ નેત્રં
કુટિલમાવિલમ્ ॥ ૬૮૯ ॥ શર્ણિપક્ષ્મશિરોત્પાતકચ્છોન્મીલનસંયુ-
તમ્ ॥ તિમિરાર્જુનશુક્રાદૈરજિષ્પંદાધિમંથકૈઃ ॥ ૬૯૦ ॥ શુક્રાક્ષિ-
પાકરોથાભ્યાં યુક્તં વાતવિપર્યયૈઃ ॥ તન્નેત્રં તર્પણે યોજ્યં નેત્રકર્મવિ-
શારદૈઃ ॥ ૬૯૧ ॥

આંખને થતા રોગમાં; રક્ષપણું, શુષ્કપણું, વાંકી થવાનો, ખગ-
ડલી, ચીપડા ભરેલી; એટલા રોગોને તૃપ્તિના પ્રયોગ કરેથી દૂર થાય
આંખના પાપણના ખાલ ખરી પડતા હોય, શીરોત્પાત નામે આંખના
ડોલાની નસો લાલ થવાના તેર પ્રકારનો રોગ, કૃચ્છોન્મીલનરોગ, તિ-
મિરરોગ, આર્જુનરોગ, કુલા પડવાનો રોગ, આવેલી આંખનો અભિષ્પં-
દરોગ, ડોલા દુઃખવાનો રોગથી અર્ધું મસ્તકપણુ દુઃખે, શુક્રાક્ષિપાક,
સોળે, વાતવિપર્યય રોગ, એટલા આંખના રોગોનેમાટે તર્પણવિધિ એટલે
તૃપ્તિકર્તા આપડોનો ઉપયોગ કરવો.

તૃપ્તી કરવાને નહીં લાચેક રોગી અને તેનો વખત.

દુર્દિનાત્યુષ્ણશીતેષુ ચિંતાયાસમ્રમેષુ ચ ॥ અશાંતોપદ્રવે ચાક્ષિ-
તર્પણં ન પ્રશસ્યતે ॥ ૬૯૨ ॥

વાદલા ઘેરાયેલી વખતે, અતિ યંડી અને ગર્મીના વખતે, શરીર
ચિંતા, ધણી મેહનત કરેથી, મસ્તકે ભ્રમ થયેલાને, ડોલાને શૂળાદિક ઉ-
પદ્રવ; એટલા રોગોને તર્પણવિધીનો ઉપયોગ કરવો નહીં.

तर्पणनी विधी.

घातातपरजो हीने देशे चोत्तानशायिनः ॥ आधारौ मापचूर्णेन छि-
न्नेन परिमंडलौ ॥ ५९३ ॥ समौ दृढावसंवाधौ कर्तव्यौ नेत्रकोश-
योः ॥ पूरयेद्भृतमंडेन विलीनेन सुखोदकैः ॥ ५९४ ॥ अथ वा शत-
धौतेन सर्पिषा क्षीरजेन वा ॥ निमग्नान्यक्षिपद्माणि यावत्स्यूस्तावदे-
वहि ॥ ५९५ ॥ पूरयेन्मीलिते नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः ॥

अति पवन पुकातो, गर्भा, धूण उडती न होय, तेवी जग्ग्यामे रोगी-
नीने अतो सुवाडी, अउदने लोह बीजवी तेनी आंप्पोनी आणुआणु-
मे, लोहनी करती मज्जुत पे आंगण उअयी पाण पांधवी; पछी रोगीनी
आंप्पो पंध करावी, तेउपर धी, कांणु; अथवा धी अने हुक्षायलुं पाणी
अगर अकसो पाणीअे धायलुं धी अथवा हुक्ष भरलुं दूध, अटला
पदार्थमांथी हरयेकनी धार, आंप्पउपर पांधेली पाणमां तर्पणु प्रयोग अटला
सुधी करवा क तेमां आंप्पो पुडेली राप्पवी. पछी रोगीपासेथी हलक हलक
तेनी आंप्पो उधाउविंय कराववी.

तर्पणमात्रानुं वजन.

धारयेद्द्वर्त्मरोगेषु वाङ्मात्राणां शतं बुधः ॥ ५९६ ॥ स्वेच्छे कफे
संधिरोगे मात्रा पंचशतं हितम् ॥ शुक्ले च षट्शतं कृष्णरोगे सप्तशतं
मतम् ॥ ५९७ ॥ दृष्टिरोगे ष्वष्टशतमधिमंथे सहस्रकम् ॥ सहस्रं वात-
रोगेषु धार्यमेवं हि तर्पणम् ॥ ५९८ ॥

आंप्पोनी पाणलुमां यतो रोग होय तो, आंप्पउपर अकसो वान-
मात्रासुधी, तर्पणुप्रयोग उपर लप्पेली रीते करवा. कइने अप्पेलो काप
अथवा आंप्पनी सांधमां, थयेलो रोग होय तो पांयसो मात्रा; डोळानी
सईह जग्ग्यामां थयेलो रोगने छसो मात्रा; डोलावअयेना काणा भाजमां
थयेलो रोगने सातसो; आंप्पनी क्रीक्रीमां थयेलो रोगने आकसो; आं-
प्पना डोलाने थति वेदनाथी अर्धुं भरतक दुप्पवाना अधिमंथ रोग,
वायुरोग आंप्पने होय तो अकक हणर मात्रा; अथी रीते वानमात्रानो
प्रयोग करेथी, आंप्पोने तृपी थछ उपला रोग दूर थाय.

તર્પણવિધી સ્નેહાદિક કર્ત્વી, કંકરું બળ વધેથી ઉપાય.

સ્વિન્નેન યવપિષ્ટેન સ્નેહવીર્યેરિતં તતઃ ॥ યથા સ્વં ધૂમપાનેન કફ-
મસ્ય વિશોધયેત્ ॥ ૬૯૯ ॥

તર્પણના સ્નેહ વીર્યથી કંકડાપ, ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો, જવ પી-
ળથી વાટીને ધૂમપાન અધ્યાયમાં લખેલી રીતે ધૂમપાન કરવું.

તર્પણ પ્રયોગ કેટલા દિવસસુધી કરવું.

एकाहं वा त्र्यहं वापि पंचाहं चेष्यते परम् ॥

આંખોને તર્પણ કરવાની વિધી, અગાઉ લખેલી રીતે દરરોજ; ત્રિજે
દિવસે અથવા પાંચમે દિવસે કરેથી ઉત્તમ બાણી.

તર્પણ કરેથી તૃપ્તિ થવાના લક્ષણ.

तर्पणे तृप्तिर्लिंगानि नेत्रस्येमानि जावयेत् ॥ ૬૦૦ ॥ सुखस्वप्ना-
वबोधत्वं वैशद्यं वर्णपाटवम् ॥ निवृत्तिर्व्याधिशान्तिश्च क्रियालाघव
मेव च ॥ ૬૦૧ ॥

સુખેથી નીદરા આવે; સુખેથી જાગરૂત થાય, આંખો ચોખ્ખી થઈ
તેજ વધે, રોગને નારા થાય, ઉદ્યાડવિંચ કરવાને આંખ હલકી લાગે;
કર્ત્તાદિક શરીર સુખાકારીના લક્ષણ થાય.

તર્પણવિધી અતિશે થવાથી લક્ષણ.

अथ साश्रूगुरुस्निग्धं नेत्रं स्यादतिर्पितम् ॥

તર્પણ પ્રયોગે આંખોની તૃપ્તી ઘણી થવાથી, આંખોમાંથી પાણી
ઝરે, અને આંખે વળન જણાય.

તર્પણવિધી યોગી થવાથી લક્ષણ.

रुक्षमस्त्राविलं रुग्णं नेत्रं स्याद्धीन तर्पितम् ॥ ૬૦૨ ॥

આંખે તર્પણવિધી કરેથી, તૃપ્તી બરાબર ન થઈતો; તેજવિનાના
ડોળા દેખાય; અગર લાલરંગે ડાહવાયલા, કે રોગમાં બરેલા હોય.

તર્પણવિધી કરેથી આંખો અતિ સ્નિગ્ધ થયેલી અથવા
ન થયેલીના ઉપાય.

રુક્ષસ્તિગ્ધોપચારામ્યામેતયોઃ સ્યાત્પ્રતિક્રિયા ॥

તર્પણવિધી કરેથી રોગીની આંખો અતિ સ્નિગ્ધ થવાથી; રુક્ષ એ-
ટલે તેજવિનાની થવાના ઉપાય કરી પરીક્ષા કરવી; તેજવિનાની રુક્ષ
આંખો થવાથી સ્નિગ્ધ થવાના ઉપાય કરવા.

આંખોના રોગમાટે પુટપાક આપડોની વિધી.

અત ઉર્ધ્વં પ્રવક્ષ્યામિ પુટપાકસ્ય સાધનમ્ ॥ ૬૦૩ ॥ દ્વૌ ચિલ્વ-
માત્રૌ માંસસ્ય પિંડૌ સ્તિગ્ધૌ સુપેષિતૌ ॥ દ્રવ્યાણાં ચિલ્વમાત્રં તુ દ્ર-
વાણાં કુઢવો મતઃ ॥ ૬૦૪ ॥ તદેકસ્થં સમાલોઙ્ચ પત્રૈઃ સુ પરિવે-
ષ્ટિતમ્ ॥ પુટપાકેન તત્પત્કા ગૃહ્નીયાત્તદ્રસં બુધઃ ॥ ૬૦૫ ॥ તર્પણો-
ક્તવિધાનેન યથાવદુપચારયેત્ ॥

આઠ તોલા દરણાદિક માંસમાં, ધી ઈલાદિક સ્નેહ મેળવીને ગ્રીણું
વાટવું; આપડો લખેલા શૂકા હોયતો ચાર તોલા; દૂધ, પાણી ઈલા-
દિક પાતળી વસ્તુ સોલ તોલા; સર્વે એકઠું માંસસાથે મેળવીને ગ્રાળો
કરવો. તેઉપર જંબુ, અથવા આંખા ઈલાદિકના પાંત્રા ફરતા વિટાલી,
તેઉપર છાણમટોડીના લેપ કરી. ખીજા ખંડમાં અંગરસની વિધી લખે-
લી રીતે ગ્રાળો બાશીને બહાર કાઢવો, મટોડી અને પાંત્રા છોડી તેના
રસ નિચવી, ઉપર લખેલો તર્પણવિધીના પ્રયોગ આંખઉપર કરવો.

પુટપાકા સંબંધી રસના ત્રણ જુદા ભેદો.

દૃષ્ટિમધ્યે નિષેચ્યઃ સ્યાન્નિત્યમુત્તાનરાયિનઃ ॥ ૬૦૬ ॥ સ્નેહનો
લેખનશ્રૈવ રોપણશ્રેતિ સ ત્રિધા ॥

પુટપાકસંબંધી રસ, સ્નેહન, લેખન, રોપણ; જુદા જુદા નામે ત્રણ
ભેદ છે. તે પ્રયોગ કરવાને રોગીને ચત્તો સુવાડી આંખના ડોલાની વચ્ચે,
ઉપલું આપડ દરરોજ નાખવું.

સ્નેહનાદિ ભેદોથી પુટપાકનો ઉપયોગ.

હિતઃ સ્તિગ્ધોઽતિરુક્ષસ્ય સ્તિગ્ધસ્યાપિ હિ લેખનઃ ॥ ૬૦૭ ॥ દ-
ષ્ટેર્બલાર્થમિતરઃ પિત્તામૃક્વ્રણવાતનુત્ ॥

રૂક્ષ અટલે લીણતેજ આંખો હોય, તેને સિન્ધ પુટપાકનો ઉપ-
યોગ કરવો; સિન્ધ અટલે તેજદાર આંખોને લેખન પુટપાકનો ઉપ-
યોગ કરવો. લાંબી નજર થવાને અથવા ખળ આવવા રોપણ પુટપાકનો
ઉપયોગ કરવો. તેજ પુટપાકનો ઉપયોગ કરેથી ખરાબ થયેલી આંખોમાં
જે પિત્ત, લોહી, વ્રણ અટલે વિધવાજો રોગ અને વાયૂકોપ હોયતો તે
દૂર થાય છે. તેના ખુશાસો નિચે શ્લોકોમાં લખેલો છે.

સ્નેહન પુટપાકની વિધી.

સર્પિર્મીસવસામજ્જામેદઃ સ્વાદ્ઘૌષઘૈઃ કૃતઃ ॥ ૬૦૮ ॥ સ્નેહનઃ
પુટપાકસ્તુ ધાર્યો દ્વે વાક્રશતે દશોઃ ॥

ધી, હરણાદિ જનાવરનું માંસ, હાડકાં, ચરખી, લોહી; સર્વે મેળ-
વી ઝીણું વાટીને, ખીજા અંકમાં અંડીચૂર્ણના અધ્યાયમાં લખેલું,
કાકાલ્યાદિક ગણના આપડોનું ચૂર્ણ, તેમાં મેળવી ગોજો કરી,
તેઉપર જંબુ, આંખા ઇલાદિકના પાંચા વિઠાલી, તેજપર છાણ મટોડીને
ઠર ચઢાવી, અગ્નિમાં પાકવું; પછી તેઉપરની મટોડી પાંચા કાઢી; તે-
માંથી રસ આંખઉપર ઉપલી રીતે ખસો વાન માત્રામુધી નિચવવો.

લેખન પુટપાકની વિધી.

જાંગલાનાં ચક્રન્માંસૈર્લેખનદ્રવ્યસંયુતૈઃ ॥ ૬૦૯ ॥ કૃષ્ણલોહ
રજસ્તામ્રશંખવિદ્રુર્માસિધુજૈઃ ॥ સમુદ્રફેનકારીસત્ત્વોતોજદધિમસ્તુભિઃ ॥
॥ ૬૧૦ ॥ લેખનો વાક્રશતં ધાર્યસ્તસ્ય તાવદ્વિધારણમ્ ॥

હરણાદિકના કલેજનું માંસ; લોહચૂર્ણ, તાંબાનું ચૂર્ણ, શંખનું
ચૂર્ણ, પરવાળાનું ચૂર્ણ, સિંધાચૂણ, સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ, હિરાકસીનું ચૂર્ણ,
સુરમાનું ચૂર્ણ, ખકરીના દૂધનું દહી કરી તેઉપરની તરીમાં, આઠે વસ્તું
મેળવીને ઝીણું વાટી ગોજો કરવો, તેને અગાજી લખેલી રીતે પુટ-
પાક કરી, તેના રસ એકસો વાનમાત્રામુધી આંખઉપર ધારણ કરવો; તેને
લેખન પુટપાક કહેછે.

રોપણ પુટપાક.

સ્તન્યજાંગલમધ્વાજ્યતિત્તકદ્રવ્યપાચિતઃ ॥ ૬૧૧ ॥ લેખના-

ત્રિગુણોષ્ઠાર્યઃ પુટપાકસ્તુ રોપણઃ ॥ વિતરેત્તર્પણોક્તાં તુ ક્રિયાં વ્યાપ
ત્તિદર્શને ॥ ૬૧૨ ॥

અંબીયાના થાનનું દૂધ, હરણાદિકનું માંસ, મધ, ધી, કડું; સર્વે મેળવીને
અગાળી લખેલી રીતે પુટપાક કરીને, તેના રસ ત્રણસો વાનમાત્રાસુધી
નિચવવો; તેને રોપણ પુટપાક કહેછે. પુટપાકની માત્રાપ્રમાણે વિધી કર-
વા છતાં, વધારે અથવા ઓછી માત્રા થવાથી આંખોને વળન, તેજહિણ
ઈત્યાદિક ઉપદ્રવ થાય તો, તર્પણપ્રયોગમાં જે ઉપાય લખેલા છે તે કરવા.

આંખનો રોગ પાડેથી, અંજન કરવાની વિધી.

અથ સંપક્કદોષસ્ય પ્રાપ્તમંજનમાચરેત્ ॥ હેમંતે શિશિરે ચૈવ મધ્યા-
ન્હે જનમિપ્યતે ॥ ૬૧૩ ॥ પૂર્વોક્તે ચાપરાક્તે ચ ગ્રીષ્મે શરદિ ચેપ્યતે ॥
વર્ષાસુ નાથ્રે નાત્યુષ્ણે વસંતે ચ સદૈવ હિ ॥ ૬૧૪ ॥

આંખોનો રોગ પાડા થવાથી, આંખડોનું અંજન કરવું પડે તો; આ-
વેલી આંખમાં પાંચ દિવસને અંતરે કરવું; અંજન કરવાની સાધારણ
વિધી કરવાને, માગસરથી ફાગણસુધી, હેમંતરત્નું અને શશિરત્નુંમાં ખપોરે
અંજન કરવું; અને ગ્રીષ્મરત્નું જેથી અશાડમાં; આસોથી કારતકસુધી
સરદરત્નુંમાં ખપોર થવાની અગાળી અંજન કરવું. વર્ષારત્નુંમાં વાદલા
ધેરાયલે અથવા અતિ ગર્ભી પડવાના વખતે અંજન નહીં કરવું. વસંતર-
ત્નુંમાં દિવસે જ્યારે મરજી પડે તે વખતે અંજન કરવું.

અંજન કરવાનો ભેદ.

લેખનં રોપણં ચૈવ તથા સ્યાત્સ્નેહનાંજનમ્ ॥ લેખનં ક્ષારતીક્ષ્ણા
મ્લરસૈરંજનમિપ્યતે ॥ ૬૧૫ ॥ કષાયતીક્તરસયુક્ત સ્નેહં રોપણં
મતમ્ ॥ મધુરસ્નેહસંપન્નમંજનં ચ પ્રસાદનમ્ ॥ ૬૧૬ ॥

લેખન, રોપણ અને સ્નેહન એટલા ભેદોથી અંજન ત્રણ પ્ર-
કારે ગણાય, તેમધ્યે ખારો, તિખ્ખો, ખાટો; આંખડોનો રસ અંજનમાં
હોય તેને લેખનાંજન કહેછે; તુરા, કડવા રસો જે સ્નેહસહિત અંજનમાં
હોય તેને રોપણાંજન કહેછે. મિઠ્ઠા અને મધુર રસોસહિત ધી ઈત્યાદિક
સ્નેહ જેમાં હોય તેને સ્નેહનાંજન કહેછે.

ગાલી ઈત્યાદિક વડીના ભેદોથી ત્રણ પ્રકારે અંજન.

ગુટિકારસચૂર્ણાનિ ત્રિવિધાન્યંજનાનિ ચ ॥ કુર્યાચ્છલાકર્યાગુલ્યા
હીનાનિ ચ યથોત્તરમ્ ॥ ૬૧૭ ॥

ખાંધેલી ગોળી, રસરૂપદ્રવ્ય પદાર્થોસહિત અંજન, ચૂર્ણ; એવી
રીતે ત્રણ પ્રકારે અંજન થાય. તેમાં ગોળીથી, રસરૂપે ગુણે હલકું; રસ
રૂપેથી ચૂર્ણ ગુણે હલકું બાણવું; તે અંજનમાં સલી ભરીને અથવા આં-
ગળી ઉપર ચૂર્ણ લઈને આંખમાં ફેરવવી.

અંજન કરવા વિષે લાચેક નહિ તેવા રોગ.

શ્રાંતિ પ્રરુદિતે માંતે પીતમદ્યે નવજ્વરે ॥ અર્જીર્ણે વેગઘાતે ચ નાં-
જનં સંપ્રચક્ષતે ॥ ૬૧૮ ॥

અતિ મેહન્ટે થાકેલો રોગી, રડતો રોગી, ખીહક પામેલો, દારૂ
પીધેલો, નવ તરેહના તાવ ભરેલો રોગી, અજીર્ણ થયેલાવખતે, પિસાખ
ઈત્યાદિક મળતો અટકાવ થયેલા રોગીને; એટલા રોગીને અંજનનો
પ્રયોગ કરવો નહી.

અંજન કરવાને આપડની ગોળીનું વજન.

હરેણુમાત્રાં કુર્વીત વર્તિં તીક્ષ્ણાંજને શિષક્ ॥ પ્રમાણં મધ્યમેધ્યવં
દ્વિગુણં તુ મૃદૌ ભવેત્ ॥ ૬૧૯ ॥

તીક્ષ્ણ અંજન આપડ એટલે અતિ જલદ ચટકો લાગે તેવાની; રેણુ-
કાંખીજ જેટલી અને તેના વજન; જવ જેવી લાંખી ગોળી કરવી; તેમજ
આપડનું મધ્યમ અંજન કરવાને, દોડ રેણુકાંખીજ જેટલી, ઉપલી રીતે
કરવી; મૃદુ અંજન માટે બે રેણુકાંખીજ પ્રમાણે કરવી.

અંજનમાટે આપડોના રસોનું વજન.

રસક્રિયાતૂત્તમાસ્યાચ્ચિવિડંગમિતા હિતા ॥ મધ્યમા દ્વિવિડંગા
સ્યાદ્દીનાત્વેકવિડંગિકા ॥ ૬૨૦ ॥

દ્રવ્યરૂપ અંજન પાતળા રસની માત્રા, ત્રણ વાવડીંગના વજન,
આંખમાં નાખેથી ઉત્તમ રસક્રિયા થાય; બે વાવડીંગના વજન નાખેથી
મધ્યમ ગણાય; એક વાવડીંગના વજન નાખેથી હીનરસ ક્રીયા થાય.

વૈરેચન અંજના વિષે ચૂર્ણોનું વળન.

વૈરેચનિકચૂર્ણ તુ દ્વિશલાકં વિધીયતે ॥ મૃદૌ તુ ત્રિશલાકં સ્યાત્તત્ત્ત્નઃ
સ્નેહિકેજને ॥ ૬૨૧ ॥

જે આપડનું અંજન કરેથી, આંખમાંનું ઘાણુંક પાણી ઝરે, તેને વૈરેચનિક કહેછે. તે આપડના ચૂર્ણ કે અંજનમાં સળી જે વખતે ભરી, આંખમાં ફેરવીને ખેંચવી; મૃદુ આપડોનું ચૂર્ણ કે અંજનમાં ત્રણ ત્રણ વખતે સળી ભરી આંખમાં ફેરવીને ખેંચવી; ધી ધત્યાદિક રનેહ અને પદાર્થ ત્રણ સહિત અંજન હોય તો, સળીને ચચાર વખતે આપડમાં ભરીને, આંખમાં ફેરવીને ખેંચવી.

સળી ખનાવવાની વિધી અને તેનું વળન.

મુખયોઃ કુંઠિતા શ્લક્ષ્ણા શલાકાઽષ્ટાંગુલોન્મિતા ॥ અશ્મજા
ધાતુજા વા સ્યાત્કલાયપરિમંડલા ॥ ૬૨૨ ॥

આંખમાં અંજન કરવાને સળી પથ્થર, અથવા સોના ઇત્યાદિક ધાતૂની, આંઠ આંગળ લાંબી વટાણાના દાણા જેટલી જાડી, ગોળાકારે ઘણીજ સફાઈદાર જેહું છેડાસુધી સૂવાળી કરવી.

લેખણાદિક આપડોમાટે સળી.

તામ્રલોહાશ્મસંજાતા શલાકા લેખને મતા ॥ સુવર્ણરજતોદ્ગ્રતા શ-
લાકા સ્નેહને મતા ॥ ૬૨૩ ॥ અંગુલી ચ મૃદુત્વેન કથિતા રોપણે
બુધૈઃ ॥

લેખન અંજનોમાટે તાંબાની અથવા લોહડાની કે પથ્થરની સળીને ઉપયોગ કરવો; રનેહન અંજનોમાટે સોના અથવા રૂપાની સળીને ઉપયોગ કરવો; રૂપણ અંજનો સુવાણુ હોય માટે તેમાં આંગળી ભરીને આંખમાં અંજન કરવું.

અંજન કરવાનો વખત અને તેની રીત.

સાયં પ્રાતર્વાજનં સ્યાત્તત્સદા નૈવ કારયેત્ ॥ ૬૨૪ ॥ નાતિશી-
તોષ્ણવાતાશ્રવેલાયાં સંપ્રસાયતે ॥ કૃષ્ણભાગાદધઃ કુર્યાદપાંગં યાવદં-
જનમ્ ॥ ૬૨૫ ॥

સવારના પરોઢીયે અને સાંજના થંડકના વખતે, આંખોના ડોળાની સંધે ધારને લાગે તેવીરીતે અંજન કરવું; ગર્ભકિ કુકાતો વાયુ, વાદળા ઘેરાયલા ઇત્યાદિક વખતે અંજન કરવું નહીં.

ચંદ્રોદયા વર્તિ નામે અંજનની ગોળી.

શંખનાભિર્વિઞ્જીતસ્ય મજ્જા પથ્યા મનઃશિલા ॥ પિપ્પલી મૈરિચં કુષ્ઠં વચા ચેતિ સમાંશકમ્ ॥ ૬૨૬ ॥ છાગીક્ષીરેણ સંપિપ્ય વર્તિ કુર્યાદ્યવોન્મિતામ્ ॥ હરેણુમાત્રાં સંવૃપ્ય જલૈઃ કુર્યાદ્યથાંજનમ્ ॥ ૬૨૭ ॥ તિમિરં માંસવૃદ્ધિં ચ કાચં પટલમર્બુદમ્ ॥ રાત્ર્યંધં વાર્ષિકં પુષ્પં વર્તિશ્રંદ્રોદયા જયેત્ ॥ ૬૨૮ ॥

શંખનાભિ એટલે શંખવચ્ચેનો ગર, પેહડાના ઠલીયાની મીજ, સૂર-વારી હરડે, મનશીળ, પિપર, મરી, કાજ, ઘોડાવજ; આઠ આપડો સરખે વજનેનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં ઝીણું ખલીને, જવપ્રમાણે ગોળી લાંબી કરવી, તેને ચંદ્રોદ યાવર્તિ કહેછે. તે એક ગોળી રાત્રીકાખીજ એટલાં, પાણીમાં ધસીને આંખમાં અંજન કરવું. તેથી તિમિર એટલે ડોલા ચકરવકર થાય તે, માંસવૃદ્ધિ ડોળામાં માસનો વધારો થાય તે, કાચ બિંદુ મોતીયા, પડળ, અર્ધુદ નાસૂરની ગાંઠ, રાત આંધળા, એક વર્ષનું પડેલું કુલ એટલા રોગ દૂર થાય.

આંખે કુલા, છારી, આખ ઇત્યાદિક રોગોઉપર લેખનવર્તિ.

પલાશપુષ્પસ્વરસૈર્બહુશઃ પરિભાવિતા ॥ કરંજબીજવર્તિસ્તુ શુક્રા-દીન્ શસ્ત્રવહ્નિચેત્ ॥ ૬૨૯ ॥

કેશુડા કુલનો રસ કાઢી, કરંજખીજના, ચૂર્ણઉપર તેના ઘણાક પુટો આપી સુકવવું, પછી તેને ઝીણું ખલીને જવ જેવી લાંબી ગોળી બાંધવી, તેને ગર્ભપાણીમાં ધસી આંખમાં અંજન કરેથી; કુલા, માંસનો વધારો, છારી ઇત્યાદિક આંખમાં થયેલો રોગ; છરીએથી જેમ રોગ કાપી કાડવાપ્રમાણે દૂર થાય.

બીજી રીતે.

સમુદ્રફેનસિંધૂત્થશંખદક્ષાંડવલ્કલૈઃ ॥ શિમ્બીજયુતૈર્વર્તિઃ શુક્રા-દીન્ શસ્ત્રવહ્નિચેત્ ॥ ૬૩૦ ॥

સમુદ્રશીણ, સિંધાલૂણ, શંખભરમ, મરધીના ઇંડાની છાલ, શેકટાનાં ખીજ; પાંચ ઓપડો સરખે વજને ચૂર્ણ કરી, પાણીમાં ઝીણું ખલીને લાંબી ગોળી ખાંધવી; તે ગોળી ગર્ભપાણીમાં ધસીને આંખમાં આંજવાથી, ઉપલી રીતે રોગો દૂર થાય.

કુલા દૂર થવાને લેખની દંતવર્તિ.

દંતૈર્દતિવરાહોષ્ઠગોહયાજલ્લોઙ્ગવૈઃ ॥ શંખમુક્તાંભોધિફેનયુતૈઃ સ-
ર્વૈર્વિચૂર્ણિતૈઃ ॥૬૩૧॥ દંતવર્તિઃ કૃતા શ્લક્ષ્ણા શુક્રાણાં નાશિનીં પરા॥

હાથી, કુંકર, ઉંટ, ખળદ, ઘોડો, બકરા, ગધે; એટલા જનાવરના દાંત, શંખ, મોતી, સમુદ્રશીણ; એ દસ જણસોનું ચૂર્ણ કરી, પાણીમાં ખ-
લીને જવ જેવી ગોળી ખાંધવી; તેને દંતવર્તિ કહે છે. તે ગોળી ગર્ભપાણીમાં ધસીને, આંખમાં અંજન કરેથી ઉપલો રોગ દૂર થાય.

તંદ્રા દૂર થવાને લેખની વર્તિ.

નીલોત્પલં શિશુવીજં નાગકેસરકં તથા ॥ ૬૩૨ ॥ એતત્કલ્કૈઃ
કૃતા વર્તિરતિતંદ્રાં વિનાશયેત્ ॥

લિલાકમળ, શેકટાના ખીજ, નાગકેસર; ત્રણે ઓપડો સરખે વજને લઈ, પાણીમાં ખલીને લાંબી ગોળી ખાંધવી; તે ગોળી ગર્ભપાણીમાં ધ-
સીને અંજન કરેથી; શરીરે થાકોટો, સુસતી, આંખે ઝાંખ, છારી ધ્યા-
દિક રોગ દૂર થાય.

આંખોના રોગમાટે રોપણી કુસુમિકાવર્તિ.

તિલપુષ્પાણ્યશીતિઃ સ્યુઃ ષષ્ટિસંખ્યા કણાકણાઃ ॥ ૬૩૩ ॥ જા-
તીકુસુમપંચાશન્મરિચાનિ ચ ષોડશ ॥ સૂક્ષ્મં પિષ્ઠા જલે વર્તિઃ કૃતા
કુસુમિકાભિધા ॥ ૬૩૪ ॥ તિમિરાર્જુનશુક્રાણાં નાશિનીં માંસવૃદ્ધિ-
ત્વદ્ ॥ એતસ્યાશ્ર્વાંજને માત્રા પ્રોક્તા સાર્દ્ધહરેણુકા ॥ ૬૩૫ ॥

તલના કુલ ૮૦; પિપરમધ્યેના દાણા ૬૦, જાઈના કુલ ૫૦, કા-
ળામરી સોળ; ત્રણેનું ચૂર્ણ કરીને પાણીમાં ખલી લાંબી ગોળી કરવી;
તેને કુસુમિકાવર્તિ કહે છે. તેમાંની ૧ ગોળી દોડ રાંછુંકાખીજ, જોડલા
ગર્ભપાણીમાં ધસીને અંજન કરેથી; ચકરવકર થતા ડોલાનો તિમિરરોગ,

આંખનાં સફેદ ડોલાઉપર થતો અર્ધુનરોગ, કુલા, ડોલાઉપર માંસનો વધારો; એટલા રોગ દૂર થાય.

રાત આંધળાનો રોગ દૂર થવાને વર્તિ.

રસાંજનં હરિદ્રે દ્વે માલતી નિંવપછવાઃ ॥ ગોશઠ્ઠસસંયુક્તા વર્તિર્નક્તાંધ્યનાશિની ॥ ૬૩૬ ॥

દારહલદને બકરીના દૂધમાં ઉકાળી ખાવો કરવો તે રસાંજન, દારહલદ, હલદ, અંબેલીનો પાલો; પાંચ વસ્તુ સરખે વળને ગાયના છાણના રસમાં ઝીણું ખલીને લાંબી ગોળી બાંધવી, તે ગોળી ગાયના મૂત્રમાં અથવા ગર્ભપાણી સાથે ધસીને અંજન કરેથી ઉપલો રોગ દૂર થાય.

પાણી ઝરતી આંખ અને વાયુ, લોહીવિકારઉપર સ્નેહવર્તિ.

ધાત્ર્યક્ષપજ્યાબીજાનિ એક દ્વિત્રિગુણાનિ ચ ॥ પિષ્ઠા વર્તિ જલૈઃ કુર્યાદંજનં દ્વિહરેણુકમ્ ॥ ૬૩૭ ॥ નેત્રસ્તાવં હરત્યાશુ વાતરક્તરુજં તથા ॥

આંખનાના ઠલીયાની મીઠા એક ભાગ, ખેહડાના ઠલીયાની મીઠા બે ભાગ, હરડાના ઠલીયાની મીઠા ત્રણ ભાગ; એ ત્રણેનો મગજ, પાણીમાં ઝીણા વાટી લાંબી ગોળી બાંધવી. તેમાંની એક ગોળીને, બે ટીપાં ગર્ભપાણીમાં ધસીને, આંખમાં અંજન કરેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

રસક્રિયા.

તુત્થમાસિકસિંધૂત્થસિતા શંખમનઃશિલા ॥ ૬૩૮ ॥ ગૈરિકોદધિફેનં ચ મરિચં ચેતિ ચૂર્ણયેત્ ॥ સંયોજ્ય મધુના કુર્યાદંજનાર્થં રસક્રિયામ્ ॥ ૬૩૯ ॥ વર્ત્મરોગાર્મતિમિરકાચશુક્રહરા પરામ્ ॥

ભોરથુકું; સોનામુખીનો કાંકરો, સિંધાલૂણ, ખડીશાકર, શંખ, મનશીલ, ગેરું, સમુદ્રશીણ, મરી; નવ એપડો સરખે વળને ચૂર્ણ કરી, મધમાં કાલવીને આંખમાં અંજન કરેથી; પાપાણમાં થતો રોગ, ડોલાને થતો અર્ધરોગ, ખોતીયા, કુલાનો રોગ દૂર થાય.

કુલા પોલાઉપર રસક્રિયા.

વટક્ષીરેણ સંયુક્તો મુરુયઃ કર્પૂરજઃ કણઃ ॥ ૬૪૦ ॥ શિપ્રમંજન-તો હંતિ કુસુમં ચ દ્વિમાસિકમ્ ॥

વડના દૂધમાં કપૂર ખલીને આંખમાં અંજન કરેથી; એ મહિના અગાગી પડેલું કુલું દૂર થાય.

ધણી ઊંધ આવતી હોય તેઉપર લેખની રસક્રિયા.

ક્ષૌદ્રાશ્વલારાસંવૃષ્ટૈર્મરિચૈર્નેત્રમંજયેત્ ॥ ૬૪૧ ॥ અતિનિદ્રા શ-
મંયાતિ તમઃ સૂર્યોદયાદિવ ॥

મધ, અંને ઘોડાના મુખની લાળ; બેહુમાં મરી ઝીણા ખલીને અંજન કરેથી; જેમ સૂર્યના પ્રકાશે અંજવાળુ થાય છે; તેમ ઉંધ દૂર થાય.

આંખે ઝાંક અથવા આવતા અંધારા દૂર થવાને રસક્રિયા.

જાતીપુષ્પં પ્રવાલં ચ મરિચં કટુકી વચા ॥ ૬૪૨ ॥ સૈંધવં વ-
સ્તમૂત્રેણ પિષ્ટં તંદ્રાઘ્રમંજનમ્ ॥

જાઈના કુલ. અંને તેની કળી કે દાણા. મરી, કટું, ઘોડાવળ, સિંધા-
લાણ; છ જણસો સરખે વળને લઈ, ખકરાના મૂત્રમાં ઝીણું ખલીને; અંજન કરેથી ઉપલા રોગ દૂર થાય.

સન્નિપાતાદિક રોગઉપર રસક્રિયા.

શિરીષત્રીજગોમૂત્રકૃષ્ણામરિચસૈંધવૈઃ ॥૩૪૩ ॥ અંજનં સ્યાત્રપ-
બોધાય સરસોનશિલાવચૈઃ ॥

સરશિ. પિપર, મરિ, સિંધાજૂણ, લસણ, મનશીલ, ઘોડાવળ; સાત ઓષડો સરખે વળને લઈ, ગાયના મૂત્રમાં ઝીણું ખલીને, બિશૂદ્ધ પડેલા સન્નિપાતરોગીને, આંખમાં અંજન કરેથી શુદ્ધીમાં આવે.

દાહાદિક ખખતરઉપર રસક્રિયા.

દાર્વી પટોલં મધુકં સર્નિબં પદ્મકોત્પલમ્ ॥ ૬૪૪ ॥ પ્રપૌંડરીકં
ચૈતાનિ પચેત્તોયે ચતુર્ગુણે ॥ વિપાચ્ય પાદરોષં તુ શૃતં નીત્વા પુનઃ પ-
ચેત્ ॥ ૬૪૫ ॥ શીતે તસ્મિન્મધુસિતાં દદ્યાત્પાદાંશકાં નરઃ ॥ રસ-
ક્રિયૈષા દાહાશ્ચરુક્તરાજરુજો હરેત્ ॥ ૬૪૬ ॥

દારહલદ, પટોળ, જેઠીમધ, કડવા લિંબડાની છાલ, પદ્મકાષ્ઠ, ક-
મળ, સંદેહ કમળ; એ સાત ઓષડો ઘોડા કુટીને, તેના વળનથી ચો-
માણુ ખાણી નાખી ઉકાળવું, ખાણી ખળતા ચોડે હિસ્સે ખાકી રહેવાથી

ગાળી લેવું. તે કાઢો ફૂગને ઉકાળી શખ્ત થવાથી ઉતારી થંડો પાડવો. તેમાં ચોથે હિસ્સે મધ અને ખડીસાકર મેળવી અંજન કરેથી. આંખે ખગતર, ઝરતી આંખ, લોહીવીકાર, લાલ થવાનો રોગ દૂર થાય.

પાપણના ખાલ આવવાને, ખજવાળાદિકઉપર રોપણી રસક્રિયા.

રસાંજનં સર્જરસો જાતીપુષ્પં મનઃ શિલા ॥ સમુદ્રફેનો લવણં
ગૈરિકં મરિચાનિ ચ ॥ ૬૪૭ ॥ એતત્સમાંશં મધુના પિષ્ટ્વા પ્રક્ષિન્નવ-
ર્ત્મનિ ॥ અંજનં ક્ષેદકંદૂર્ધ્રં પક્ષ્મણાં ચ પ્રરોહણમ્ ॥ ૬૪૮ ॥

દારહલદને બકરીના દૂધમાં ઉકાળી, માવો કરવો તે રસાંજન. રાજ, જાઈના કુલ, મનશીલ, સમુદ્રશીણ, સિંધાલૂણ, ગેરં, મરી; આઠ આપડનું ચૂર્ણ કરી, મધમાં ઝીલું ખલીને અંજન આંખમાં કરેથી, પાપણના રોગમાં થતો ઉકિલપ્રરોગ, અને પાપણો ઉલટાઈ જવાનો વર્ત્મરોગ, આંખે ચીકાસ, ખજવાળનો રોગ દૂર થાય; અને પાપણના ખાલ ખરી પડેલા હોય તો પાછા આવે.

તિમિરશદિક રોગાઉપર રોપણી રસક્રિયા.

ગુડૂચી સ્વરસઃ કર્ષઃ ક્ષૌદ્રં સ્યાન્માષકોન્મિતમ્ ॥ સૈંધવં ક્ષૌદ્રતુલ્યં
સ્યાત્સર્વમેકત્ર મર્દયેત્ ॥ ૬૪૯ ॥ અંજયેન્નયનં તેન પિષ્ટ્વાર્તિમિરં
જયેત્ ॥ કાચં કંદૂં લિંગનાશં શુક્લકૃષ્ણગતાન્ રુજઃ ॥ ૬૫૦ ॥

ગુળવેલનો અંગરસ, એક તોણા કાઢીને; તેમાં મધ અને સિંધા-
લૂણ ત્રણત્રણ વાલને વજને મેળવી, સારી રીતે ખલીને આંખોમાં
દરરોજ અંજન કરેથી; ચિપડા ભરાવવાનો રોગ, ડોલા ચકરવકર થવાનો
રોગ, માતીયાનો રોગ, ખજવાળ, ડોલાની પુતળી ખગડી અંધાપાનો
રોગ, કાળા ને સફેદ ડોળાને થતો રોગ ઇત્યાદિક સર્વે રોગ દૂર થાય.

અંજનોવિશે પુનર્નવાના અનુપાનો.

દુગ્ધેન કંદૂં ક્ષૌદ્રેણ નેત્રસ્ત્રાવં ચ સર્પિષા ॥ પુષ્પં તૈલેન તિમિરં
કાંજિકેન નિશાંધતામ્ ॥ ૬૫૧ ॥ પુનર્નવા જયેદાશુ ભાસ્કરસ્તિ-
મિરં યથા ॥

પુનર્નવાને દૂધમાં ધસી આંખોમાં અંજન કરેથી, ખજવાળનો; મ-

ધમાં ધસીને અંજન કરેથી ઝરતી આંખોના; ધીમાં ધસી અંજન કરેથી કુલા પડવાનો; તલના તેલમાં ધસીને અંજન કરેથી, ચકરવકર ડોલા થવાનો; ઢાળના અધ્યાયમાં લખેલી કાંજીમાં, ધસીને અંજન કરેથી રાત આંધલાનો; ઇલાદિક અનુપાને અંજન કરેથી સર્વે રોગો દૂર થાય; તેથીષે દ્રષ્ટાંત જ્ઞેમ સૂર્ય ઉદે થવાથી અંધારૂ દૂર થાય; તેમ પુનર્નવાને જુદા જુદા અનુપાનમાં અંજન કરેથી. આંખોના સર્વે રોગ તૂટે દૂર થાય છે.

નેત્રસ્ત્રાવોઉપર રોપણી રસક્રિયા.

बठ्बूलदलनिःक्राथो लेहीभूतस्तदंजनात् ॥ ६९२ ॥ नेत्रस्त्रावां
जयत्येषो मधुयुक्तो न संशयः ॥

ખાવળના પાંત્રાનો અતિ જાડો કાઢો કરી, તેમાં થોડું મધ મેળવી આંખમાં અંજન કરેથી; આંખોમાંથી પાણી ઝરવાનો રોગ દૂર થાય.

ખીજે ઉપાય.

हिज्जलस्य फलं घृष्टा पानीये नित्यमंजनम् ॥ ६९३ ॥ चक्षुः
स्त्रावोपशांत्यर्थं कार्यमेतन्महौषधम् ॥

હિજ્જળરય ફળ કે જળવેતસ, અથવા હિંગણુ ખેટાના ફળ; પાણીમાં ધસીને દરરોજ અંજન કરેથી; આંખે ઝરતા પાણીનો રોગ દૂર થાય.

આંખો ખુશ થવાયિશે સ્નેહની રસક્રિયા.

कतकस्य फलं घृष्टा मधुना नेत्रमंजयेत् ॥ ६९४ ॥ ईपत्कर्पूर-
सहितं स्मृतं नेत्रप्रसादनम् ॥

કતકરયફળ એટલે નિવળી, કે નિર્મલીના ફળ, મધ અને થોડો કપૂર સાથે ધસી, આંખો ખુશ થવાને અંજન કરવું.

શિરોત્પાત નામે ડોળાના રોગોઉપર અંજન.

सर्पिः सौद्रं चांजनं स्याच्छिरोत्पातस्य शांतये ॥ ६९५ ॥

શિરોત્પાતનામે રોગના કોપે, આંખના ડોલાની નસોના જાળાને લોહી ચઢી આવે; ડોળા અને મસ્તકે વેદના થાય; તે રોગ દૂર થવાને ધી અને મધ મેળવી, આંખમાં અંજન કરેથી ઉપલો રોગ દૂર થાય.

આંધળાપણું દૂર થવાને રસક્રિયા.

કૃષ્ણસર્પવસા શંખઃ કતકાફલમંજનમ્ ॥ રસક્રિયે ચમચિરાદં
ધાનાં દર્શનપ્રદા ॥ ૬૫૬ ॥

કાળાસર્પની ચરખી, શંખ, નિર્મળીના ખીજ; ત્રણે ઓપડને ઝીણું
ખલી, દરેરોજ આંખમાં અંજન કરેથી, જલદી દેખતો થાયછે.

લેખનચૂર્ણાનું અંજન.

દશાંકત્વકશિલાકાચૈઃ શંખચંદનગૈરિકૈઃ ॥ દ્રવ્યૈરંજનયોગોડયં પુ-
ષ્પાર્માદિવિલેખનઃ ॥ ૬૫૭ ॥

મુરબીનાં ઇંડાની છાલ, મનશીલ, સફેદ કાચ, શંખ, સફેદ ચંદન,
સોનાગ્રેહ; છ ઓપડો સરખે વજને ઝીણું ખલીને, આંખોમાં અંજન
કરેથી, કુલા પડેલાનો અને ડોળાને થતો માંસનો વધારો, અથવા માંસા-
ર્માદિક થતો રોગ દૂર થાય.

રાત આંધળાનો રોગ દૂર થવાને લેખણ ચૂર્ણાંજન.

કળાઢાગયકૃન્મધ્યે પત્કાતદ્રસપેષિતા ॥ અચિરાદ્દંતિ નક્તાંધ્યં-
તદ્દત્સક્ષૌદ્રમૂષળમ્ ॥ ૬૫૮ ॥

ખકરાના કલેજને પિપર, અથવા મરીના ચૂર્ણ સાથે મેળવી ઉકા-
ળવું; પાણી બળતા એક રસ થવાથી, તેમાં મધ મેળવી ઝીણું ખલીને
આંખમાં અંજન કરેથી; રાત આંધળાનો રોગ દૂર થાય.

આંખને ખુજલી કે માતીયા ઇત્યાદિક રોગ ઉપર લેખન.

ચૂર્ણાંજન.

શાળાર્ધમરિચં દ્વૌ ચ પિપ્પલ્યર્ણવફેનયોઃ ॥ શાળાર્ધં સૈંધવં શા-
ળા નવ સૌવીરકાંજનાત્ ॥ ૬૫૯ ॥ પિષ્ટં સુસક્ષ્મં ચિત્રાયાં ચૂર્ણાંજન-
મિદં શુભ્રમ્ ॥ કેંદ્રુકાચકફાર્તાનાં મલાનાં ચ વિશોષનમ્ ॥ ૬૬૦ ॥

મરી પાંચ વાલને વજને, પિપર અને સમુદ્રશીણ અર્ધો અર્ધો
તોલો; સૂરભો સવાબે તોલા; એ ચાર ઓપડો જે દિવસે, ચિત્રા નક્ષત્ર
હોય તે દિવસે ઝીણું ખલી; આંખમાં અંજન કરેથી; ખુજલી, માતી-

યાનો રોગ, આંખે કંઈ કાપ હોયતો દૂર થાય, મગમૂતનું રોધન થાય.

સર્વે નેત્ર રોગ ઉપર મૃદુ ચૂર્ણાન્નન.

શિલાયા રસકં વિષ્ણુ સમ્યગાઙ્ગાવ્ય વારિણા ॥ ગૃહીયાન્તજ્જલં
સર્વં ત્યજેચ્છૂર્ણમધોગતમ્ ॥ ૬૬૧ ॥ શુષ્કં ચ તજ્જલં સર્વં પર્પટી-
સન્નિર્મં ભવેત્ ॥ વિચૂર્ણ્ય જાવયેત્સમ્યક્ ત્રિવેલં ત્રિફલારસૈઃ ॥ ૬૬૨ ॥
કર્પૂરસ્ય રજસ્તત્ર દશમાંશેન નિશ્પિપેત્ ॥ અંજયેન્નયને તેન સર્વદોષહરં
હિ તત્ ॥ ૬૬૩ ॥ સર્વરોગહરં ચૂર્ણં ચક્ષુષોઃ સુખકારિ ચ ॥

કળખાપરીને પથ્થરના ખલમાં અતિરો, ઝીણું ખલી પાણી ભરેલા
વાસણમાં, ડોહી તેમાંનું નિતરતું પાણી ખીળ વાસણમાં કાઢી લેવું; તેને
ફરી ઉકાળી સર્વે પાણી ખાળી નાખી, તેના મેદો તડકે શુક્રવેધી; પાપડાં
બંધારો એટલે ઝીણું ફરીને ખલી; તેને હરડા, બેહડા, આંમળા દરેક ઉ-
કાળાના ત્રણ ત્રણ પુટા આપી; દરેક વખતે તડકે શુક્રવીને ખલવું;
પછી તેના વળનથી દસમે હિસ્સે કપૂર મેળવી, ફરી ઝીણું ખલીને કાચની
શીશીમાં ભરી રાખવું; તેમાંથી દરરોજ રાત્રે અન્નન કરેથી, આંખોના
સર્વે રોગ દૂર થાય.

આંખોના સર્વે રોગો ઉપર સૌવીરાન્નન.

અગ્નિતપ્તં ચ સૌવીરં નિષિંચેત્રિફલારસૈઃ ॥ ૬૬૪ ॥ સપ્તવેલં તથા
સ્તન્યૈઃ સ્ત્રીણાં સિક્તં વિચૂર્ણિતમ્ ॥ અંજયેન્નયને તેન પ્રત્યહં ચક્ષુષોર્હિ-
તમ્ ॥ ૬૬૫ ॥ સર્વાનક્ષિકારાંસ્તુ હન્યાદેતન્ન સંશયઃ ॥

સુરમાને દરેક વખતે અખીમાં તપાવી લાલ થયાથી; તેને હરડે,
બેહડા, આંમળાના ઉકાળામાં નાખી થંડો પાડવો. તેથી રીતે સાત
વખતે થંડો કરવો. ત્યાર પછી સાત વખતે તપાવીને ઓળા દૂધમાં
થંડું કરવું. એટલે સુરમા શુદ્ધ થાય, તેને અતિ ખારીક ખલીને, આં-
ખમાં અન્નન કરેથી સર્વે રોગ દૂર થઈ, આંખોને કાયદા કારક થાયછે.

સિસાની સળીને આપડોળા પૂટા આપી, આંખમાં ફેરવવાની રીત.

ત્રિફલામૃગશુંઠીનાં રસૈસ્તદ્વંચ સર્પિષા ॥ ૬૬૬ ॥ ગોમૂત્રમધ્વ-

જાણીરે: સિંહો નાગ: પ્રતાપિત:॥ તચ્છલાકા હરત્યેવ સર્વાન્નેત્રમવાનુ
ગદાન્ ॥૬૬૭॥

સિંહુ તપાસી રસ થવાથી; હરડે, બેહડા, આંખના ડાહ્યામાં નાંખી,
પાછુ ઉડે નહી તેમ સાત વખતે થંડુ પાડવું; પછી ભાંગરાના પાંત્રાના અં-
ગરસમાં, શુંઠના કાઠામાં; ધીમાં; ગાથના મૂત્રમાં; મધમાં; બકરીના દૂધમાં;
ઉપલી રીતે રસ કરી દરેકમાં, સાત સાત વખતે નાંખી થંડુ કરવું; પછી
તેની સહાઈદાર સળી કરી; આંખમાં દરેક જ રૂંદેથી સર્વે રોગ દૂર થાય.

ઉપલી સળીનું અંજન કરેથી પરેહુછ.

ગતદોષમપેતાશ્રુ સંપ્રશ્યન્સમ્યગંમસિ ॥ પ્રસાલ્યાસિ યથાદોષં
કાર્યં પ્રત્યંજનં તત: ॥૬૬૮॥

ઉપલી સિસાની સળીનું આંખમાં અંજન કરેથી; પાણી કરી જવા
પછી, થંડા પાણી ભરેલા વાસણ સાંભે, રોગીને બેસાડી થંડુ પાણી
દેખાડવું; પછી આંખો થંડા પાણીથી ઘોઈ નાખવી; કરી તેસળીએથી
અંજન કરવું, તે વીરો વધારે ખુલાસો નિચે શ્લોકોમાં છે.

આંખોમાં રોગ બાકી રહેવાથી નુકસાન.

નવાનિર્ગતદોષેઽક્ષિણ ધાવનં સંપ્રયોજયેત્ ॥ પ્રત્યંજનં તીક્ષ્ણતપ્તે
નેત્રે ચૂર્ણં પ્રસાદનમ્ ॥ ૬૬૯ ॥

આંખોમાંથી પાણી કરી સર્વે રોગ નિકળ્યો નહી હોય; તેની અગાઉ
પાણીથી આંખો ધોવી નહી; અગર તીક્ષ્ણ અંજનો કરેથી ડાહ્યાને ગર્ભ
થઈ હોય તો, પાછલ લખેલું પ્રત્યંજન ચૂર્ણનો ઉપયોગ કરવો.

પ્રત્યંજન ચૂર્ણ.

શુદ્ધે નાગે દ્રુતે તુલ્યં શુદ્ધં સૂતં વિનિશિપેત્ ॥ કૃષ્ણાંજનં તયોસ્તુલ્યં
સર્વમેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥ ૬૭૦ ॥ દશમાંશેન કર્પૂરં તસ્મિન્ ચૂર્ણે પ્રદાપ-
યેત્ ॥ એતપ્રત્યંજનં નેત્રગદજિન્નયનામૃતમ્ ॥૬૭૧॥

સિંહુ તપાસી તેના રસ નિતારી લેવો, પછી સોનું ઇત્યાદિક ધાતુની
શુદ્ધી કરવાને, બીજા ખંડમાં તેલ, છાસ, ગાથનું મૂત્ર ઇત્યાદિક લખેલી
રીતે, સિંહુ શુદ્ધ કરવું; અગર ઉપર સિસાની સળી શુદ્ધ કરવાને વિધી
લખેલી છે; તે રીતે શુદ્ધ કરી; તેના વજનને રોઘેલો પારો તથા બેહુના

વજને તેમાં સુરમે મેળવી, સર્વેને ઝીણું ખલવું; પછી તે સર્વેના વજનથી દસમે હિસ્સે, ભીમસેની કપૂર મેળવી અતિ ઝીણું ખલવું; તેને પ્રત્યંજન ચૂર્ણ કહેછે; તેનું અંજન કરેથી સંપૂર્ણ નેત્ર રોગ દૂર થાયછે. એ ચૂર્ણનું અંજન આંખોને અમૃત નેવું છે.

સર્પનું ઝેર દૂર થવાને આંખોમાં અંજન.

जयपालस्य मज्जां च भावयेन्निबुकद्रवैः ॥ एकविंशतिवेलं तत्ततो
वर्ति प्रकल्पयेत् ॥ ૬૭૨ ॥ मनुष्यलालया घृष्टा ततो नेत्रे तयांजये-
त् ॥ सर्पदष्टविषं जित्वा संजीवयति मानवम् ॥ ૬૭૩ ॥

જે પાળા ફળના ઠળીઆ મધ્યેની મીઠને; લિંબુના રસની એક-
વીસ ભાવના આપી, ઝીણું ખલી જવ નેવી લાંબી ત્રોળી કરવી. તેમાંની
ગોળી માણસના મૂખની લાળમાં ધસીને આંખમાં અંજન કરેથી, સર્પના
ડંખનું ચઢેલું ઝેર; ઉતરીને માણસ હુસીયાર થાય છે.

આંખોને હથેલીના સેકથી કાયદો.

भुक्त्वा पाणितलं घृष्टा चक्षुषोर्यदि दीयते ॥ जातरोगा विनश्यन्ति ति-
मिराणि तथैव च ॥ ૬૭૪ ॥

જમવા પછી પોતાના ખેહું હાથની હથેલી, એક ખીજ સાથે ધસીને
આંખે સેક કરેથી, આંખે તિમિરાદિક રોગ દૂર થાય.

આંખોને થંડું પાણી છીપવાથી કાયદો.

शीतानुपूरितमुखः प्रतिवासरं यः कालत्रयेण नयनद्वितयं जलेन ॥
आसिंचति ध्रुवमसौ न कदाचिदक्षिरोगव्यथाविधुरतां भजते मनु-
ष्यः ॥ ૬૭૫ ॥

આંખો ઉપર થંડા પાણીના ડોગળા દરરોજ ત્રણ ત્રણ વખતે
કરાયેથી; આંખોને હરથેક રોગ થતો દૂર થાય.

આ અંધનો શુદ્ધાર્થ.

आयुर्वेदसमुद्रस्य गूढार्थमणिसंचयं ॥ ज्ञात्वा कैश्चिद्दुषैस्तैस्तु कृ-
ता विविधसंहिताः ॥ ૬૭૬ ॥ किंचिदर्थं ततो नीत्वा कृतेयं संहिता
मया ॥ कृपाकटाक्षविक्षेपमस्यां कुर्वतु साधवः ॥ ૬૭૭ ॥

મહાસમુદ્ર જેવો આયુર્વેદ મોહાદય છે; તેમાં તત્સંબંધી જે મહત્તી સદ્રશ મૂલ્યાર્થ; તેમાં ઉત્તમ પ્રકારે ગુપ્ત ગુણો સમાવેળા હોવાથી; અગ્નિ વેશાદિક મુનીવાએ, તેમાંથી અનેક પ્રકારની સંહિતાના ગ્રંથો રચેલા છે, તેના સારાંશ ગ્રહણ કરીને શારંગધર સંહિતા, નામે આ ગ્રંથ રચેલો છે. તે ઉપર સજ્જન સાધુ જનોએ કૃપાથી નજર કરવી.

આ ગ્રંથનું કૃળ.

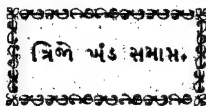
વિવિધગદાર્તિદરિદ્રનાશિની આ હરિરમણીવ કરોતિ યોગરત્નૈઃ ॥
વિલસતુ શાર્ફધરસ્ય સંહિતેયં કવિહૃદયેષુ સરોજનિર્મલેષુ ॥ ૬૭૮ ॥
આ ગ્રંથના કરેલા સંગ્રહમાં કાઠા, ચૂર્ણો ઈત્યાદિક રત્નોથી; અનેક પ્રકારે તાવ ઈત્યાદિક રોગ તત્સંબંધી, અતિ પીડારૂપ દરિદ્રને દૂર કરનારા, શારંગધર સંહિતામાં ઉપાય લખેલા છે. તે કમળ જેવા નિર્મળ હોવાથી, કવિ હૃદયે સ્થાને જોમ ભવાની સોભા પામશે; તે વિશે દૃષ્ટાંત મહાલક્ષ્મી જોમ અનેક પ્રકારના રત્નોથી ભરપૂર રહી પોતાના ભક્તોનું, દલીલ દૂર કરેછે. તેમ આ ગ્રંથમાં લખેલા આપડોના સંગ્રહનો, જે માણસ ઉપ-યોગ કરેથી તેના સર્વે રોગો દૂર થાયછે.

કળિયુગમાં માણસોનું આયુષ્ય અને ખુદ્ધિ વિશે.

અલ્પાયુષામલ્પધિયામિદાનીં કૃતં સમસ્તશ્રુતિપાઠશક્તિ ॥ તદ્વત્ર
યુક્તં પ્રતિવીજમાત્રમમ્યસ્યતામાત્માહિતં પ્રયત્નાત્ ॥ ૬૭૯ ॥

કલિયુગમાં માણસોનું આયુષ્ય, ખુદ્ધિ અલ્પ હોય; માટે આપ્પા આયુ-ર્વેદનો અભ્યાસ કરવાને સામર્થ્ય ન થાય. તેથી આયુગમાં સર્વે મનુષ્ય જાતે પોતાના આત્માનું સંરક્ષણ કરનારે, યોગ્ય અને સારાંશ રૂપ, એવો જે આ ગ્રંથ મોહતી મેહન્ટે રચેલો છે; તેનો અભ્યાસ કરવો.

इति श्रीदामोदरसूनुशार्ङ्गधरेण विरचितायां संहितायां उत्त-
रखंडे त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥

ત્રિજ્ઞે ખંડ સમાપ્ત.

કર્મવિપાક.

આગણા જન્મે અથવા આજન્મે કરેલા પાપનું પરિણામે થતા રોગો અને તેનો ઉપાય.

- ૧ મહાહત્યાથી રાજ્યક્રમાનો રોગ ઉત્પન્ન થાય; તેનો ઉપાય મૃત્યુજયનું અનુષ્ઠાન, શિવપૂજા, રોગીના વજનને અનાજ ઇત્યાદિકનું દાન, દર-રોજ સોનાનું દાન, કરવું.
- ૨ દ્રવ્ય ઐચ્છી જનાર અથવા ચોરનારને, જમતા હિઠાડનારને, વિપ્રચિક્ષા રોગ થાય; તેણે ગરીબોને જમાડવા.
- ૩ પોતાના કુળની છોકરીનો સંભોગ કરેથી, અથવા સોનું ચોરનારને, પર્માનો રોગ અગર મૂત્ર કૃચ્છ્ર રોગ થાય; તેણે સોનાનું દાન આપવું.
- ૪ શિવનું મંદિર ભાગનારે, ધનધાન્ય ઐચ્છી જનારે અને ખીજનું અપમાન કરનારને, વગર વાકે કાઢીને મારવાથી; પાંડુરોગ અથવા કમળાનો રોગ થાય; તેણે જમીનનું દાન અથવા સાકર પાણીનું સંરખત પીવડાવવું.
- ૫ ખીજને શાખત પીડા ક્રોધથી રોક્ષ રોગ થાય; તેણે જાસવતના લાખ કુલ દેવ ઉપર ચહડાવવા.
- ૬ જાદુ કરીને, ઔષધ ખવાડીકે ખાઈને ગર્ભપાત કરેથી; પેટમાં જળડર રોગ થાય; તેણે રસ્તામાં પાણીના પરભ બંધાવવા.
- ૭ જીવહિંસા અગર કાઠીની નિંદા કરેથી; નાડીવ્રણ એટલે નાસૂરની ગાંઠો થાય; તેણે ગાયનું દાન કરવું.
- ૮ ખાળકોની હત્યા કરનાર અથવા, વારંવાર ગર્ભે જોનો ટુંટી પડે, વૃદ્ધિ નહીં થાય; તેણે દેવ શ્રાદ્ધજ્ઞાની પુજા કરવી.
- ૯ વિશ્વાસ ધાત કરનાર, ખરાબ શબ્દો ખોલનાર, ખીજના જીવ લેનાર, વગર વાકે બંદીખાને નાંખનાર, અદેખાઈ કરનાર, રસ વિક્રય કરનાર, શાસ્ત્રાર્થ અને દેવ દ્વિજ ઉપર દોષ મુકનારને તથા હોમના કુંડ, યાગ, વિવાહ, કુવો, જળાશય, અરણ્ય ઇત્યાદિકનો નાશ કરનારને, તેર પ્રકારે સજિપાત રોગો થાય; તેણે પોતાના

શરીરના વજનને સોનું તોલી દાન કરવું. ઘોડાનું દાન, હંડા કુવા, તળાવ, દેવળ, ઇત્યાદિક ખાંધવા અને લોકાપયોગી કામરૂળ, પિળરૂળ, આંખાના ઝાડ રસ્તે રસ્તે લગાડવા.

- ૧૦ મૂર્તિ કે દેવસ્થાન ભાગવાથી, ભિક્ષુકની વૃત્તિ હેઠવાથી, નિતીવાન માણસને ચોર, વ્યભિચારી કહેવાથી; મૂળવ્યાધ. અતિસાર, કાશ, આસ રોગ થાય; તેણે બ્રમિદાન કરવું; અથવા લોકાપયોગી રસ્તે રસ્તે ખગીઆ કરાવા, દેવળો ખાંધવા, સાધુ સંતના મઠ ખાંધવા.
- ૧૧ જમનારે અતિરો ખાધું તેના ને દ્વેશ કરે, તેને અરૂચિ રોગ થાય; તેણે અન્નાદિકનું દાન કરવું.
- ૧૨ ખીજને શૂળી ઉપર ચઢાવે, હાથ, પગ, કાન કાપે, આંખો ફાડે, પ્રાણી માત્રને જીવથી મારનારને, સત્તાવીસ પ્રકારના શૂળ રોગ ઉત્પન્ન થાય; તેણે ચોરનો માર્ગ ખૂલ્લો રાખવો; બંદીવાન છોડાવવા, અનેક ફળો, દહી, દૂધ ઇત્યાદિક રસનું દાન કરવું; કુવા, તળાવ, પાણીની નેહર કરાવવી; આજ્ઞાનને ભોજન કરાવવું, જપ તપ કરાવવાં.
- ૧૩ ખીજને દુઃખ દેનારને, વિશ્વાસઘાતના મોહટા પાપીને; હેડકી, ખાંસી આફળુ રોગ ઉત્પન્ન થાય. તેણે પ્રદીક્ષણા, અહની શાંતિ, પ્રાયશ્ચિત ઇત્યાદિક દેવ, ગાયત્રી પુજા કરવી.
- ૧૪ ગાય, કન્યા, ષડરસ ને વેચે તેને અનેક પ્રકારે વાધુ રોગ થાય; તેણે ગાયનું દાન, મધૂ ધેનુના દાનો કરવાં.
- ૧૫ ઇશ્વર સંબંધી કથા ન સાંભળેથી કર્ણશૂળ થાય; તેણે પમગવ્ય પીવું.
- ૧૬ હરયેકના દ્વેશ કરનાર, દગલખાજી કરનારને ફેફરાનો રોગ થાય; તેણે વાછરડા સાથે કપીલા ગાયનું દાન કરવું.
- ૧૭ ને કપટથી દેવની ભક્તિ કરેછે, તેને પેટમાં રોગ થાય; તેણે સોનાની દેવમૂર્તિ કરાવી દાન કરવું.
- ૧૮ વહુ અથવા છોકરી સાથે વ્યભિચાર કરેથી, પિસાખમાં પથરીનો રોગ બંધાય; તેણે તીર્થ જાત્રા કરવી.
- ૧૯ ખીજનું દ્રવ્ય અને વસ્ત્ર ખેંચી લેવા કે ચોરથી; આંખોને રોગ થાય; તેણે ચંદ્રાચળ પ્રાયશ્ચિત કરવું.
- ૨૦ વિપ્ર, ગાય, રાજાને જીવથી મારનારને, ધર અને જળાશય તોડનારને, પરદ્રવ્ય અને ધનધાન્ય, ગુરુ, રવામીની સ્ત્રી, કુટુંબીની સ્ત્રી લઈ જ-

નારને; પાંડુરોગ, શરીર સડો, રાજક્ષય, અતિસાર, પર્મો, પિસાબમાં પથરીનો રોગ, મૂત્ર કૃચ્છ્ર, શૂળરોગ, ખાંસી, નાસૂર, એક પછી એક રોગ થાય; તેણે દસ જાતના દાનો અકેક પછી કરવા.

૨૧ નિતકર્મ ન કરેથી, શરીર અશુદ્ધ રાખેથી; સંગ્રહણીરોગ થાય, ખીજને ખરાબ શબ્દો બોલેથી, ક્ષય રોગ થાય; તે સર્વે રોગો માટે ગાયોનું દાન કરવું.

૨૨ અનેક પ્રકારે ચમત્કારી તાવ આવેથી; દસ દાનો અને ગાયનું દાન કરવું.

૨૩ પાંડુ રોગ અને શરીર સડો થવાથી; ગાયદાન, બ્રૂમી દાન, સૌવર્ણાદિ કાંચન દાન કરવું.

૨૪ પર્મો, શૂળ, શ્વાસ, ભગંદર માટે સોનાનું દાન.

૨૫ તાવ, ખાંસી, આફળ માટે શિવની પૂજા કરવી.

૨૬ શોક વર્ણુ, પિનસ રોગ, દાહ જ્વર, ને ગ્રહની શાંતિ કરવી.

૨૭ ઉલટી માટે અન્નદાન. ૨૮ ભંશાસ રોગને રાત્રદાન કરવું. ૨૯ કોઠાની મંદામી માટે અગ્નિની સેવા પૂજા કરવી. ૩૦ પેટમાં ગુહમ રોગ માટે કન્વાદાન. ૩૧ પર્મો અને પિસાબમાં પથરીના રોગ માટે નિમકનું દાન. ૩૨ શૂળ રોગ માટે આફળ બોજન. ૩૩ રક્ત પિત્તો માટે ઘી અને મધનું દાન. નાસૂરના વર્ણુ રોગ માટે પીપળા અથવા હંપરાના ઝાડને પાણી નાખવું, પ્રદીક્ષણ કરવી. ૩૪ સંગ્રહણી અને અતિસાર માટે ચતુર્વિધ મહાદાન કરવું. ૩૫ શરીર સડા માટે ધાતુ પાત્રનું. ૩૬ બહુ મૂત્રા રોગ માટે ગજદાન. ૩૭ નેત્ર રોગો માટે ધોનું દાન. ૩૮ નાકના રોગ માટે સુગંધી પદાર્થનું. ૩૯ શરીરની ચામડીના રોગ માટે તેલનું. ૪૦ જીભના રોગ માટે ૫૬ રસ દાન. ૪૧ દાંતના રોગ માટે ઈશ્વર સ્તુતીના સ્તોત્ર પાઠ કરવાં.

સંસકૃત, મરાઠીમાં નામો અથવા જીજ્ઞાસુકનો ગુજરાત
 ખુલાસો; અગર ને વસ્તુ ન મળે કે મારકન આવે
 તેને બદલે બીજી વસ્તુ વાપરવાનો કોઠો.

અ

અધ્યાય ૭ માં સર્વે તાવ—સર્વે રોગ.
 અતિવિધ—અતિવિદ્, નાગરમોય.
 અર્દિતવાયુ—મુખને લખવો, મસ્તકે ચઢતો વાયુ.
 અબ્જકસત્વ—અપખનો સત્વ, લોહભરમ.
 અમળતાસ—અમળતાસ, તુર્બક, આંખોસી, લિંબુનો ભેદ.
 અરચી—ભૂખખેસીજાય, અભાવ.
 અસાણા—અસાણાનું, અથવા ખીખલાનું ઝાડ.
 અસાધ્ય—કાયદે કે સીદું નથાય.
 અષ્ટમૂત્ર—આઠ જાતના મૂત્ર, ગાયનું મૂત્ર.
 અહિંસા—અહિંસા, માનકંદ, માવકળ.

આ

આકડાનું દૂધ—આકડાનું દૂધ અથવા તેના પાંત્રાનો રસ.
 આપત્રી—આપત્રું.
 આમસોળ—ખાટા દાડમ.
 આમળ—કાંજી.
 આમળ વેતસે—ચુકા કે અંખાડાની ભાજી, આંખો લીંબુનો ભેદ.
 આસવ—તાડીમાં ઓપડ ખતાવવા અગર અર્કો કાઢવા.
 આસગંધ—આસંધ.
 આસાણા—ખીખલાનું ઝાડ.

ઉ

ઉચક્રી—હેડક્રી, દયક્રીયા.
 ઉડીણપુષ્પ—જસવંતનું ફલ.
 ઉત્પળ—ઉત્પળ, કમળ.

ઉપજસરી—ઉપજસૂળી, શેખવેલ, કાવળી.

ઉપટસૂળી—ઉપટ સૂળી, કાંટા સરીયો.

૩

રૂદલેલી—રૂદરવેલી.

રૂદિ—રૂંકરકુંદ.

રૂપુ, રૌપ્ય માણિક.—રૂપામખી, રૂપાની ભરમ, લોહભરમ.

રૂપભક—રૂપભક, વંશલોચન.

એ

એરણુ, મૂળ—અરણીનું ઝાડ, તેનું મૂળ.

એળવાણુક—શંકર, ઠીઠી.

એળ્યામિળ—મિળ, એલીએ.

અં

અંકોળવૃક્ષ, ખીજ—અંકોલનું ઝાડ, તેના ખીજ.

અંતઃસંમાર્જન—અન્નમો.

આંવળી—આંમળાનું, આંખવાનું ઝાડ.

ક

કલક—ચાટણ.

કસ્તુરી—કસ્તુરી, ભવંત્રી.

કરટવેલ—કટોળવેલ, કુંદ.

કડું છરૂ—સાહછરૂ.

કપૂર—કપુર, શુખડ.

કચોરો—કચુરો.

કમળકુંદ—કમળકુંદ, કમળકાકેડી.

કડું પડવળ—કડવા પડોળા.

કસાડ—કસઈ, કોસ, કાંસ.

કટોળીના મૂળ—કટોળીના મૂળ.

કળી—સફેદ ધંતુરો, બેહડા કુળની કળી.

કપિત્થસ્થ—કવઠ, કોઠકળ.

કવઠ, તેનું ફળ—કોઠકળ મરધીનું છંડું.

કડું વંદરાવન—વંદરાવણીના ફળ.

કવચ ખીજ—કવચીના ખીજ, ખાજવણીની.

કલોજી—કળોજી જી.

કટું ફળ—કાચફળ.

કળલાવી—વચનાગનાઝાડ.

કપાત પક્ષી—હોલો પક્ષી.

કંચન, કાંચનારક—કંચનનું ઝાડ.

કટકારી—મોતરિંગણી.

કપુરી શાકવિશેષ—કપૂરકાંચલી.

કંદ—સુરણુ ઇત્યાદિક કંદ.

કાસ—ખાંસી, થોસે.

કાકાળી—આસંધ.

કારમરી—શિવણુ, મહવડાનું ઝાડ.

કાવળી—કાહુંડળી, કાંકતુંડી.

કાકડશીંગી—કાકડા શીંગી.

કાંજોણી—માળકાકણી.

કાળો કા-હોટો—કાળો કાટાસરીઓ.

કાવળી મૂળ—કાંકતુંડી, કાહુંડળી.

કાંચનાર—કંચનનું ઝાડ.

કાળી ઉપળસરી—કાળો કાટાસરીઓ.

કાંવડળી મૂળ—ઇંદરાવણીનું મૂળ.

કાપરચાચા સરડ્યા.—કપારીયા.

કાકાળ—એલચી, જાવંત્રી.

કાળફૂટ—નામેઝર.

કાંતલોહ—તિખ્ખા લોહડાનો કીટ.

કુષ્ટ—ઉપલેટ, કાઠફળ; શરીર સડો.

કુટકી—કડું.

કુડ્યા મૂળ—ઇંદરજવનું મૂળ.

કુકુટપક્ષી—તિત્તર, પાણીની મરખી.

કૃષ્ણાગર—કાળો અગરા

કે—હોય ત્યા અથવા, તથા વાંચનું.

કુળ—સુનીકુળ.

કેશર—કેશર, કસુંબાના કુળ.

કોણક, કોણ—હિપલેટ, કોણકુળ.

કોલિસ્તા—એખરો.

કોહોરાટો—કાંઠાસરીઓ.

ખ

ખદિરસાર—તિખખા લોહડાનો કીટ.

ખાસી—કાસો, હુધરસ.

ખારીલવાણુ—સંચળ.

ખૈરસાલ—ખૈરનો ગર્ભ, કડવો લિંખડો.

ગ

ગેળકુળ—મીઠોળ.

ગુળવેલ—ગરોળવેલ.

ગજપિપર—મોહોટી પીપર, પીપળીમૂળ.

ગાંગેશ—તોરણ, કાંકડાનું ઝાડ.

ગંધા પિત્તેરા—ખરજી.

ગુહરી કંદ—ગુવારી ઝાડનું મૂળ કે કંદ.

ઘ

ઘઠુ—ઘઠુ માફક ન આવે તો નાગળીનું ધાન્ય.

ઘાયટી કુલ—મહવડાના કુલ.

ચ

ચવક—ચવક, પીપળી મૂળ, મરીની વેલ.

ચંદન—ચીતરો વાળો, કપૂર, શુખડ.

ચિત્રક—ચીત્રક મૂળ, જાપાળો, દાવીમૂળ.

ચિકણામૂળ—કાંકસીના મૂળ.

ચિરકુળ—કાંગકુળ.

ચુક્યા મોરસ, ચુકા—અંખાડાની કે ખાટી ભાજી.

ચાંદવેલ—ભરચી ભાજી, ચંદન ખટવો.

જ

જગતના રોગ—જરા, ઘડપણના રોગ.

જાયપત્રી—જાવંત્રી, લવંગ.

છર—છર, ધાણા.

છવક—છવક, જોયકોહણું.

જયેશ્વીમધ—જેશ્વીમધનું, મહવડાનું ભાકડું.

જંખીરા—ખાટા લિંબુ.

ઝ

ઝીણા—ઝીંગણા.

ટ

ટાંકલી, ટાંકળ્યા—કુવાડીયો.

ટેટું—ટેટું, લોધર.

ડ

ડારલી—મૂળ—જોય રિંગણીના ફળ. તેના મૂળ.

ઢ

ઢેકણ—માકણ, ખટમલ.

ત

તગર—તગરનું ભાકડું, ઉપલેટ.

તંદ્રા—ઘેન, અર્ધુ ભાન

તાળીસપત્ર—તાળીસાના પાંત્રા.

તાળીમ ખાના—એખરો.

ત્રાયમાણ—તરાયમાણ.

ત્રિકુળા—હરડે, બેહડા, આંમળા.

ત્રિદોષ—સનિપાતનો રોગ, વાયુ, પિત્ત, કફકોષ.

ત્રિકુટ—સુંઠ, મરી, પિપર.

તીક્ષણ—જળદ, તિખખાસ.

તીવરસા—તિવરનું ઝાડ.

તુવર—તુવરનું અનાજ, કુલડી.

તુંખર—ચીરફળ, કાળા મરીજેવા દાણા.

તુરડી—ફટકી.

દ

દરાખ—સુકી કાળી દરાખ, ખીસમીસ, ખજુર, શિવણીના ફળ.

દારહળદ—દારહલદ, હળદ.
 દહી—દુધનું દહી અવથા છાસ.
 દાંતીમૂળ—દાંતીમૂળ, જાંબાળી મૂળ.
 દેવડાંગરી—કુકડવેલ.
 દોડલી—તુરીઆ.
 દાંતણીમૂળ—જામલગોટાનું મૂળ.
 દ્રોણ પુષ્પી—કુંભાના કુલ, ઉત્તરણી.
 દૂરબળ—પાતળો, તવાયલો.

ધ

ધમાસો—ધમાસો દુરાલભર.

ન

નખલા—નખલા, લવંગ.
 નવજવરી—નવો, તૂર્તનો આવેલો તાવ.
 નાગબળા—નાગબળા ચક્રમીડી, કાંસપ્રી.
 નાગચાક્ર—નાગફેણ જેવા પીળા કુલ.
 નાગરમોચ—ભદ્રમોચ, જટામાસી.
 નિળી—ગળી.
 નિર્ગુડ—નથોડ.
 નિર્મળીના ખીજ, મૂળ—કટકખીજ કે મૂળ.
 નીજોત્પળ—કમોદ કુલ.
 નેત્રવાળો—સુગંધીવાળો.

પ

પથરકુલ—પથરકુલ.
 પદર રોગ—ખરીબોને પિસાખમાર્ગે વેહતોરોગ.
 પડવળ—પંડોળું
 પદમકાષ્ટ—પદમકાશટ.
 પરળતી છાલ—જળકનેર.
 પાડળીમૂળ—પાંડમૂળ
 પાંસુલવણ—સંચળ.
 પિત્તનાખનું—કલેજનું પિત્ત કે માંસ ઉકાળી તેનો રસ.

પિપાક—વિપાક.

પિતપાપડો—ધાસીઓ. પિતપાપડો, પળસ પાપડો.

પાજો કા-હોટો—પાજો કાંટાસરીઓ.

પઠવણુ—ભાલ, ડાવલા, નવરી.

પિપર—પીપર, મરી.

પૂષ્કરમૂળ—પુરાકરમૂળ, ઉપલેટ.

પુનર્નવા—શાટોડી.

પોખરણીમૂળ—પુરાકરમૂળ, એરંડમૂળ.

પસારણી—લજમણી.

પ્રદીપન—વિખભેદ.

પિસોલ્યાનામૂળ—પિજોધંતુરો.

પટોળ—પંડોળ.

પ્રાચરત—વરશાસ્ત્ર.

પેહલા ખંડના સાતમાં અધ્યાયમાં સર્વે તાવ—સર્વે રોગ.

પેહલા ખંડના સાતમાં અધ્યાયમાં ૩૪ શૂદ્રરોગ—શકિરાશ્લુદ.

પથરા—પથરા.

બ

બકુળ—કળહાર, કમળ.

બકરીનું દૂધ—બકરી, મેંડી, ગાયનું દૂધ.

બહી:સંમર્જની—અન્નમો.

બકાણુલિખ—બકાણુ લિખડાના પાંત્રા, કાત્રા હોય તે.

બદામગુળ—મીઠી બદામ.

બાવચ્યા, બાવચી—બાવચીના ખીજ, ટાકલાના ખીજ.

બાળબેલ—બીલ્લીના ફળ.

બાફ્યા—બહુફળી.

બીળ ખંડના પા. ૧૪૮ માં સ્તુત્રી ક્ષીરેણં.—ડાડળીના થુવરનું દૂધ.

બ્રહ્મપુત્ર—ભારંગમૂળ, ડુંકરકંદ.

બિબલાક—બીબલાનું ઝાડ.

બૃહતી—ઝાતરિંગણી.

બોખાડ—ગરમાખો.

ખાહાડ્યા—મેહડા.

ખીખ ખંડના પા. ૧૫૨ પાતાલગરહી રસૈ—તાણુના વેમાનો રસ.

ભ

ભદ્રમોથ—ભદ્રમોથ, કપૂર.

ભદ્રમુસ્તા—નાગરમોથ.

ભારંગમૂળ—ભારંગમૂળ, રિંગણીમૂળ.

ભિલામો—ભિલામાંકૂળ, ચીત્રકમૂળ, જે પાળો.

ભૂયઆવળા—ભોયઆમળા.

ભાંકરી—ગુંડા, રોળવટ, ભોવરી.

મ

મનુંકા—મોહટી સુકી દરાખ.

મધ—રાનીમધ, જુનો ગોળ.

મરી—મરી, લવંગ.

મગ—મગ, મઠ, ધાન્ય.

મસૂર—મસૂર અથવા અડદધાન્ય.

મરકા—ખીખ ખંડના પાના ૯ મળસકે.

મહામેદા—આસંધ.

માકા, માડ્યા, માકો—ભાંગરો, જળભાંગરો.

માક્ષિક—સોના ગેર.

માંસપેશી—માંસના લોચા, કાંકરા.

મંડ—આટોળું, ધણી જાડી રાખ.

મુચ્છા—મેભાન, સુદ્ધ ન રહે.

મેદો રોગ—માંસ, ચરખી વધેલો, જાડો.

મેધશૃંગી—મરડા શીંગી.

મેદા—જેઠીમધ.

મેધશૃંગી—કાકડા શીંગી.

મેનકૂળ—મીઢોળ.

મેહટી—મેદી રંગનું ઝાડ, પાંત્રા.

મોતી—મોતી, મોતીની છીપ.

મોરવેલ—મોરવેલ, તજ.

ય

યથાવરીયા—યથાવરીઆ નામે અનાજ, ચોખા

થેળ વાળુક—શાંકરેટી ફળ.

યુષાવિધિ—કાંછ, ઓસામાણની વિધિ.

યવાગૂ—ખીચડી, માવો.

ર

રક્તપિત્ત—લોહી ઉકાળો, લોહીનો કાપ.

રક્તચંદન—રતાંજળી, શુખડ, વાળો.

રસાંજન—દારૂદળદ, તેનો બકરીના દુધમા માવો કરવો.

રાસના—રાશના વેલ.

રિંગણી—ભોયરિંગણી, કડવો લિંબડો.

રાની મગ, રાનીઅડદ—અનાજ, આસંધ.

રાનવાંગે—વનવેગણ, ભોયરિંગણી.

રોણુકા ખીજ—મેંદીના ખીજ.

રોહીસ તૃણ—લઘુરોહીસ, રોહીસધાસ.

રોપ્યમાક્ષિકા—રૂપામખી નામે ઉપધાતું.

લ

લક્ષમણ—મયૂરશિખા.

લાજરી—સરમાળવેલ.

લેચી, લાંડગે, કુત્રી—લેચીફળ, કાંઠા ભરેલા ગેરના રંગે ફળ.

લોધ્રવૃક્ષ—લોધરનું ઝાડ.

વ

વત્સાનાભ—વચનાગ.

વ્યાપી—લોહીસાથે મળેલું.

વ્યાધીકંદ—ભોઈ રિંગણીનો કંદ.

વર્ણ—જાત, વિંધ, નાસૂર.

વરધારા—વધારો.

વાધાટીના મૂળ—વાધેટીના મૂળ.

વાત—વાયુનો રોગ.

વાયવર્ણ—વાવડીંગ, વાયવરણ.

વાસનવેલ—ગરુડવેલ, તાણાવેલ.

વાળો—નાગરમોય, કપૂર.

વારાહીકંદ—કુંકરકંદ.

વાતરકંદ—ગળતકાંડ, રક્તપિત્તિ, શરીર ઝડા.

વાધી—રોગ.

વિદ્રુધી—પામનો, ઉઠ્ઠાની આંઠનો, નાસૂરનો રોગ.

વૃક્ષ—ઝાડ.

વિખરા—તલ.

વિખયુકાંતા—વીશનુકાંતા, ગ્રેકરણી.

વિદારીકંદ—ઘોઠકાણું.

વૃદ્ધિ—મહાખળા.

વેખંડ—ઘોડાવળ, તળ, કાળીજન.

વેતસ—નેતર.

વેળદોડાના ઘાણા—એલચી ઘાણા.

વીપરીત—ઉલટું.

શ.

શંખપુષ્પ—શંખાવળીનાકુળ.

શોકા—સફેદ દુધલુ.

શિવણ—શીવણ, ગંભીરી.

શિરસ—સરશવ.

શુંગક—ઝેર.

શૌરણી—નામે મૂળ કાળારંગે થાય.

શીપી—જોતીની છીપ.

શીતકાળ—સરદી, ઠંડીનો વખત.

સ.

સકતુક—ઝેરીબેદ.

સ્ત્રીગ્ધ—ચીકાસ, મુવાણ, માખણ, ધી, તેલ.

સમૃદ્ધ—સાતવિણ.

સફેદ ઉપળસરી—સફેદ ઉપળમુળી, શંખવેલ.

સરાવ—કોડીઆ.

સફેદ ચંદન—શુખડ, વાળો, કપૂર.
 સફેદ કા-હાટો—સફેદ કાંઠાસરીયો.
 સફેદ છરૂ—ખંખાવી છરૂ.
 સરઠિ—ગોખરૂ.
 રવાસ—દમ, આફળ.
 સાલર્જના મુળ—શાવડી.
 સાકર—ખડીશાકર, જીનું રાણીમધ.
 સાલવણ—રાનીગાંજો.
 સાળી—છાલાસાયે ચોખા. ભાત.
 સારક—જેપાળો, તુંખરૂ, પીળા મગ.
 સાવરીકંદ—શીમળાનો કંદ.
 સાતવણ—શાતવણ.
 સૂવર્ણમાક્ષિકા—સોનામુખી ઉપધાતું, લોહભરમ.
 સુંઠ—સુંઠ, આદુ.
 સૂર્યફળ—શુરજફળ.
 સોનું—સોના નીકે લોહભરમ.
 સોંઠી—સુંઠ.
 સોગંધી માઠી—ફઠકી.
 સૌગંધિક—કાંસુ.

ક્ષ

ક્ષાર—ખાર, અધાડાનો ખાર.
 ક્ષીર કાકાલી—શાતાવરી.

હ.

હરીતકી, હરડે—મુગવારી હરડે.
 હરણુવેલ—હરણુવેલ, આસંધ.
 હળાહળ—મહાગેર.
 હીરા—તરબૂણી હીરા.
 હરીદ્ર—હળદ, દારૂહળદ.
 હસપાદી—હંસપાદી, લાળળ.
 હીંગાણુમેઠ—હીંગણુમેઠ.

